

**TÜRKMENISTANYŇ ÝLYMLAR AKADEMIÝASYNYŇ
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL, EDEBIÝAT
WE MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY**

G. Ylýasowa

**BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY:
MEDENI GATNAŞYKLAR
WE TÜRKMEN HALKYNYŇ
RUHY DÜNYÄSI**

Aşgabat
«Ylym» neşirýaty
2019

UOK 008+908+159.9

Y 43

Ylýasowa G.

Y43 Beýik Ýüpek ýoly: medeni gatnaşyklar we türkmen halkynyň ruhy dünýäsi. – A.: Ylym, 2019. – 184 sah.

2017-nji ýylda hormatly Prezidentimiziň “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi” atly gymmatly kitabynyň birinji tomy çap edilenden soň, 2018-nji ýyl şu at bilen atlandyryldy. “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi” atlandyrylan ýylda neşire taýýarlanylýan bu kitapda Gündogar bilen Günbataryň arasyndaky ilkinji gatnaşyklaryň döremeginde uly ähmiýeti bolan Beýik Ýüpek ýolunyň işläp başlamagy netijesinde, halklaryň arasyndaky doganlyk-dostlugyň has berkäp, medeni gatnaşyklaryň hem gitdigiçe rowaçlanyp başlandygy hakda söhbet açylýar. Şeýle hem, medeni gatnaşyklaryň täsiri bilen bu ýoluň ugrunda yzygiderli döräp duran gymmatly ruhy mirasyň bir bölegi bolan folklor eserleriniň ençeme žanrlaryndaky nusgalary hakda ýeterlik maglumatlar berilýär.

TDKP № 62, 2019

KBK 71+26.891+88.5 (2 Tü)

© Ylýasowa G., 2019

© «Ylym» neşirýaty, 2019

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

«Giň many-mazmuny gysgadan jaýdar beýan edýän, çeperçilik taýdan örän kämil halk döredijilik eserleriniň pederlerimiziň ruhy medeniýetiniň ösüşine, baýlaşmagyna, kämilleşmegine eden täsiriniň bahasy bimöçberdir. Şoňa görü-de, ata-babalarymyzyň miras galdyran bu tükenmez mirasyna näçe kün ýüzlensek, onuň mazmun we çeperçilik dünýäsine barha çuň aralaşsak, pederlerimiziň nurana ruhuna şonça-da golaýlaşarys, asyrlar içre miras galdyran nusgalyk pähim-paýhasyna wepaly bolarys. Bu bolsa biziň ruhy medeniýetimiziň aýratynlyklaryny öwrenmäge döwrebap röwüşde has-da baýlaşdyrmaga ýardam eder».

(Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 208-nji sah.)

GIRIŞ

Asyrlaryň jümmüşinde bolup geçen şanly-şöhratly, käte kynçylykly wakalar ynsan hakydalary arkaly nesilden-nesle geçip gelipdir, şeýle hem, käte gymmatly ýazgylarda, golýazmalarda ýazylyp, taryhy çeşmelerde beýan edilip, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüne gelip ýetipdir. Adamzat ykbalynda öçmejek yz galdyran, dürli döwletleriň, dürli milletleriň wekilleriniň arasynda medeni, ykdysady, syýasy gatnaşyklara ýol açan, olaryň maddy we ruhy medeniýetiniň ösmeginde uly ähmiýete

eýe bolan taryhy wakalaryň biri hem ençeme ykballary birleşdiren, halklary biri-biri bilen, ysnyşdyran, dostluk-doganlyk gatnaşyklarynyň has kämilleşmegine sebäp bolan dostluk-doganlyk ýoly – Beýik Ýüpek ýolunyň döredilmegidir. Bu Beýik ýoluň işläp başlamagy bilen, halklaryň arasynda söwda aragatnaşygynyň ýola goýulmagydyr.

«Beýik Ýüpek ýoly» diýlen at nähili berlipdir? Bu ýagdaý ylymda şeýle düşündirilýär. Hytaý ýüpegi Rimde we beýleki Günbatar ýurtlarynda gyzyla barabar görnüpdir. Bu ýoldan hytaý ýüpek matalary, ýüpek çig maly Günbatara tarap alnyp gidilýär ekeni. Ýöne, elbetde, başga harytlara hem isleg bildirilipdir. Hytaý farfory, çay ýaly harytlar hem Günbatara alnyp gidilipdir. Söwdada esasy harydyň ýüpek we ýüpek matalar bolanlygy sebäpli hem bu ýola «Beýik Ýüpek ýoly» diýen at galypdyr. Hormatly Prezidentimiziň hem alymlaryň bellemegine görä, bu at Günbatary Gündogar bilen ilkinjileriň biri bolup gymmatly ýazgylary arkaly tanyşdyryp, taryhda yz galdyran Marko Polo tarapyndan aýdylan bolsa-da, adalga-termin hökmünde nemes taryhçysy Ferdinand fon Rihthofeniň (1833–1905 ý.) «Hytaý» atly işi 1877-nji ýylda çap edilenden soňra taryha giripdir. Şondan bäri hem «Beýik Ýüpek ýoly» diýlip atlandyrylyp gelinýär.¹

Ir zamanlardan başlap, Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklar söwda aragatnaşygyny oňat ýola goýmakda meşhur bolupdyrlar. Türkmenistanyň çäklerinde dürli ýyllarda geçirilen gazuw-agtaryş işleri netijesinde tapylan tapyndylaryň, ýagny pil süňkünden ýasalan zatlaryň, balykgulaklardyr gap-gaçlaryň, çüýşe önümleriniň, metal pullaryň haýsy ýurtlara degişlidigi kesgitlenilip, Beýik Ýüpek ýoly bilen nähili harytlaryň söwda-

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom, – A., 2017, Бартольд. В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. Сочинения. Т.1,4,9, – М.: 1963. Атагаруýew Ý., Hojanyýazow Т. Туркменистан на Великом шелковом пути (путеводитель). – А., 1990. Hojanyýazow Т., Gurbanow А., Öwlüýagulyýew М. Beýik Ýüpek ýoly we Türkmenistan. – А.: Ylym, 2011.

synyň ýörgünli bolandygy arheologlar tarapyndan anyklanylýpdyr. XIII asyrdaky Beýik Ýüpek ýoly bilen Hytaýa baran, ol ýerde ýaşan Marko Polonyň gymmatly ýazgylary ýazyp, Günbatary Gündogardaky şäherler, ol ýerde ýaşayan halklar bilen tanyşdyrmakda uly işler edendigi barada Milli Liderimiziň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda durlup geçilýär.

Marko Polonyň syýahaty baradaky gözlegler bizi akademik W. W. Bartoldyň ýazgylarynyň üstünden eltdi. Görnükli alym okadýan talyplaryna Marko Polo hakda ýörite leksiýa beripdir. Nikolo we Mateo Polo iki dogan bolup 1254-nji ýylda Beýik Ýüpek ýoluna düşüp, söwda maksatlary bilen ugraýarlar, Konstantinopoldan Kryma, soň Wolga geçip, ýollarda her düşlän şäherlerinde birnäçe wagt ýaşap, söwdasy bilen meşgullanyp, günorta Russiýadan Buhara geçip, ýedi ýylyň dowamynda 1261-nji ýylda Hytaýa barýarlar. Ol ýerde olar öz paýtagtyny Garagurumdan Pekine geçiren mongol imperatory Hubilasi (käbir ýazgylarda Hubilaý hem diýilýär, G. Y.) tarapyndan kabul edilýär. Görnükli Gündogary öwreniji alym W. W. Bartoldyň berýän maglumatlaryna görä, olary örän dostlukly garşylan imperator täze harytlar alyp gelmek üçin öz ýurtlaryna dolananlarynda, ýene-de gelmeklerini soraýar. Şeýle hem yzlaryna gaýdyp gelenlerinde, öz ýurdunda hristian bilimlerini öwretmek üçin ýüz sany alym adamy ibermegini Rim papasyndan haýyş edýändigini oňa ýetirmegi haýyş edýär. Bu bolsa, elbetde, halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklara ýol açmaga synanyşyklaryň ilkinjilerinden biridir.

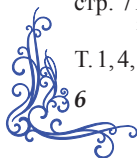
Doganlar öz ýurtlaryna 1269-njy ýylda gaýdyp barýarlar. Olar ol ýerde birnäçe wagt saklanýarlar, emma şol wagtlar Rim papasy Kliment IV aradan çykýar. Täze papa Grigoriý IX olar bilen diňe iki sany alym monahy goşup goýberýär. Olar 1271-nji

ýylda ýene-de ýola düşýärler. Olar bu gezek Nikolanyň on ýedi ýaşly ogly Marko Polony hem özleri bilen alyp gaýdýarlar. Monahlar ýoluň kynçylyklaryna çydaman, yzlaryna öwrülýärler. Täjirler bolsa üç bolup Eýranyň, Balhyň, Pamiriň, Gündogar Türküstanyň üsti bilen üç ýyldan soň Hytaýa barýarlar. Bu gezek hem olar gadyrly garşy alnyp, bu ýerde 1291-nji ýyla çenli ýaşaýarlar we imperatoryň hyzmatynda bolýarlar. Ýaş Marko Polo ýerli halkyň dilini öwrenýär, şeýle hem, arap, siriýa, uýgur, mongol ýazuwyny özleşdirýär. Ol imperatoryň ynamyna girip, oňa ak ýürekden hyzmat edýär. Hatda Günorta Hytaýyň bir ýerinde üç ýyllap gubernator bolýar. Olar 1291-nji ýylda imperatordan rugsat alyp, öz ýurtlaryna dolanýarlar. Imperator ýene-de gaýdyp gelmeklerini sorap, kynlyk bilen rugsat berýär. Bu gezek olar deňiz ýoly bilen yzlaryna gaýdýarlar. Watanyna dolanyp gelenlerinden soň, urşa gatnaşan Marko Polo türmä düşýär, şol ýerde ýanynda bile bolan ýoldaşy Rustiçiano öz gymmatly ýazgylaryny fransuz dilinde ýazdyrýar.² Marko Polonyň bu ýazgylarynyň Beýik Ýüpek ýolunyň taryhyny öwrenmekde iňňän gymmatly maglumatlary özünde jemleýänligi barada akademik W. W. Bartold aýratyn nygtaýar.³

Bu ýoldan ilkinji gezek b.e.ö.138-nji ýylda Çžan Sýan atly ilçiniň Hytaýdan ugradylandygy, uly kynçylyklara garamazdan, söwda aragatnaşygyny ýola goýmakda uly işler bitirendigi hakda hem ylmy çeşmelerde gürrüň berilýär. Maksat Hytaý bilen Rimniň arasynda söwda aragatnaşygyny ýola goýmakdy. Ol Parfiýa döwletinde bolmak bilen, köp maglumatlar ýygnapdyr. Aziýa döwletleri bilen göni söwdanyň ähmiýeti, bähbitli taraplary hakda hasabat beripdir. Bu meselede Parfiýa döwletniň uly işleri

² Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и России. – Л., 1925, стр. 71–80.

³ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. Сочинения. Т. 1, 4, 9. – М.: 1963.

durmuşa geçirendigi hakda dünýä alymlary gymmatly maglumatlar berýärler.⁴ Bu Beýik ýol açylandan soň Parfiýa döwleti tarapyndan Beýik Ýüpek ýoly boýunça söwda gatnawlary ýola goýulýar we gözegçilik astyna alynýar. Elbetde, ylymda bu Beýik ýoluň döreýşi barada dürli pikirler gabat gelýär. Agzalan ylmy çüşmelerden netije çykarylanda, Parfiýa döwletiniň bu ýol bilen söwda gatnawlaryny ýola goýmakda uly ýardam berendigi hakda gaýta-gaýta agzalýar.

Alymlaryň käbirleri bolsa bu ýoly gönüden-göni Parfiýa döwletiniň açanlygy baradaky pikiri öňe sürýärler.⁵ Taryh ylymlarynyň doktory Ýazgylyç Orazgylyjow «Parfiýa döwletiniň dünýä taryhyndaky orny we hyzmaty» atly makalasynda Parfiýa döwletiniň bitiren hyzmatlary hakda gymmatly taryhy maglumatlara esaslanyp, düýpli gürrüň edýär. Bu döwletiň bitiren hyzmatlaryna kembaha garalandygy, hatda XX asyryň ortalarynda Moskwada neşir edilen «Bütindünýä taryhynyň» on tomlugynda Parfiýa döwletine ýörite bap hem berilmändigini aýratyn nygtap, bu döwlet baradaky gözleglerini dowam etdirýär. Alym XX asyryň ortalarynda Türkmenistanda alnyp barlan arheologik gazuw-agtaryş işleriniň bu döwletiň taryhyny öwrenmekde uly netijeler berendigini belleýär. 1948-nji ýylda akademik M. Ý. Massonyň ýolbaşçylygynda guralan ekspedisiýanyň Parfiýa döwletiniň paýtagty bolan Nusaýa aýratyn üns berendigini, ol ýerdäki agtaryşlaryň ýigrimi ýyla çekendigi hakda ýatlaýar. Ekspedisiýanyň netijeleriniň çap edilip, Türkmenistanyň taryhyny öwrenmekde uly ähmiýete eýe bolandygy hakda aýratyn durup geçýär. Alym gadymy ýunan

⁴ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. Сочинения. Т. 1, 4, 9, – М.: 1963. Hojanyýazow T., Gurbanow A., Öwlüýägulyýew M. Beýik Ýüpek ýoly we Türkmenistan. – A., Ylym, 2011.

⁵ Orazgylyjow Ý. Parfiýa döwletiniň dünýä taryhyndaky orny we hyzmaty. // Miras, 2014, №3, 39-58 sah.

geografiýaçysy Strabonyň we rim taryhçysy Pompeý Trogyň işlerinde Parfiýa döwleti hakda ilkinji maglumatlaryň gabat gelýändigini nygtap, Parfiýa şalygyny döredenleriň parn (aparn) taýpasydygy hakda pikir ýöredýär. Şol gözlegleriň netijesinde hem Beýik Ýüpek ýoluny döreden Parfiýa döwleti diýen netijä gelýär. Elbetde, taryh ylmy ösüşde, döwürleriň dowamynda uly açyşlar bolup, täzelikler ýüze çykyp durýar. Görnükli rus alymy akademik W.W. Bartold hem Parfiýa döwletiniň Beýik Ýüpek ýoluny döretmekdäki hyzmatlaryna uly baha beripdir, ençeme makalalaryny şu meselelere bagyşlapdyr.

Soňky döwürlerde bu meşhur ýoluň ugurlary çalşypdyr. Taklymekan (Gündogar Türkmenistan) çölleri uzap gidýän ýol şeýleräk hereket edip başlaýar: Demirgazyk Týan-Şanyň ugry bilen Garim derýasy boýunça Kaşgara, Pamiriň üsti bilen Fergana jülgesine, Samarkant, ondan soň Mary, Aral deňziniň we Wolganyň aşaky akymalarynyň üsti bilen Gara deňziň demirgazyk ýakalaryna baryp ýetýär. Rimden Hytaýa çenli bolan söwda ýoly serhetýaka şäherlerinden Mesopotamiýanyň, Midiýanyň, Antiohiýanyň, Margiananyň, Baktriýa (Balh), Garim jülgesiniň üsti bilen Hytaýyň paýtagtyna gidýän ýoldur. Orta asyrlarda geçelge nokady Gürgenç bolan Ýewropadan Demirgazyk Kawkazyň üsti bilen Hytaýa barýan ýol has işjeň ösüp başlapdyr.

Ylmy ýazgylaryň arasynda şeýle setirler gabat gelýär: «Beýik Ýüpek ýolunyň döremeginiň we hereket etmeginiň öbýektiw şertleri gadym zamanlarda emele gelendir. Emma dürli syýasy we strategiki şertler sebäpli, köp ýyllaryň dowamynda Beýik Ýüpek ýoly jülgeden-jülgä uzak ýollary söküp geçýän kerwenleriň mekany bolan Aziýanyň çaksiz çöl giňişlikleri baradaky rowaýat hökmünde meşhurdy».⁶ Şu gün-

⁶ Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege. Halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygyndysy. – A., 2014, 19 sah.

ki günde gadym döwürlerde rowaýat hökmünde meşhurlyga eýe bolan bu ýol baradaky ýazgylar taryhy hakykat bolup, örboýuna galdy. 2017-nji ýylda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly gymmatly kitabyňyň birinji tomy neşir edilenden soňra bu ýol baradaky ýazgylar, söhbetler has hem anyk taryhy wakalary ýüze çykardy, rowaýata öwrülen bu ýoluň taryhy hakykatdygy äşgär boldy. «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atlandyrylan 2018-nji ýylda bu kitabyň ikinji tomunyň çap edilmegi bolsa, halk köpçüliginiň bu Beýik ýol baradaky düşünjesini öňküden-de artdyrdy. Häzirki döwürde dünýä halklarynyň ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklaryna giň mümkinçilikleri döreden bu möhüm ýoly täzedan dikeltmek işleri alnyp barylýar.

Türkmenistanyň başlangyjy esasynda 2018-nji ýylyň 25-nji iýunynda Birleşen Milletler Guramasynyň Adam hukuklary boýunça Geňeşiniň 38-nji mejlisinde «Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky medeni mirasyň goralmagyny höweslendirmek hakyndaky» bilelikdäki Beyanname dünýäniň ýigrimi üç döwletiniň awtorlaş bolup çykyş etmegi bilen, biragyzdan kabul edildi.⁷ Munuň özi hormatly Prezidentimiziň bu ýoluň ugrundaky köpugurly mirasymyz hakda söhbet açýan iki tomdan ybarat «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabyňyň şöhratyny has-da artdyrdy. Milli mirasymyzy taryhy maglumatlar we halk döredijilik eserleriniň nusgalary bilen baýlaşdyran bu kitabyň ähmiýeti şol gymmatlyklaryň halkara jemgyýetçiligine wagyz edilişinde has hem aýdyňlaşýar.

Berilýän maglumatlar dünýä ýüzünde bolup geçýän öwürülişikler, adamzat durmuşyna täzeçe garaýyşlar bu ýoluň täzedan dikeldilmeginiň durmuşa geçirilmegini mümkin bolan hadysa

⁷ Türkmen dünýäsi. 2018, 12 iýul.

hökmünde öňe çykardy. Beýik Ýüpek ýolunyň täzeden dikeldilmegi baradaky pikirler halkara goldawyny tapdy. Hormatly Ýurtbaştutanymyzyň kitapda berýän maglumatlaryna görä, Türkmenistan Watanymyz uzak menzillere uzap gidýän, asyrlaryň dowamynda dünýä halklarynyň köpüsine hyzmat eden Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. Çünki bu ýoluň ep-esli bölegi Türkmenistanyň çäklerinden geçipdir. Biziň ýurdumyzda her ýyly haýsydyr bir at bilen atlandyrmak däbe öwrüldi. 2018-nji ýyl hem «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» diýlip atlandyryldy, şeýle at bilen hem taryha girdi. Ýurdumyzda Beýik Ýüpek ýolunyň taryhy has hem düýpli öwrenilip başlanlydy. 2018-nji ýylyň dowamynda bu babatda ençeme işler alnyp barylady. Ýlmy agtaryşlar gymmatly maglumatlary ýüze çykarýar.

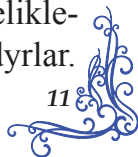
2014-nji ýylda Türkmenistanda halkara derejesinde geçirilen «Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege» atly maslahat hem bu ugurda ep-esli maglumatlaryň toplanmagyna sebäp boldy. Maslahatda edilen çykyşlarda rus alymlarynyň bu ýoly öwrenmekde ep-esli iş edendikleri hakda maglumatlar bar. Şol çykyşlaryň birinde şeýle diýilýär: «Russiýa Federasiýasynyň Ylymlar akademiýasynda XIX asyryň ahyry – XX asyryň başlarynda geçirilen ylmy ekspedisiýalarynyň dowamynda tapylan maglumatlar saklanýlar. Bu ekspedisiýalaryň maksady, şol wagt hem gadymy we orta asyr binagärçilik ýadygärliklerini hem-de maddy-medeni siwilizasiýasyny öwrenmekden ybarat bolupdyr. Görnükli alymlar W. W. Bartoldyň, W. A. Žukowskiniň, N. Ý. Marryň, I. Ý. Kraçowskiniň, A. Ý. Ýakubowskiniň we beýleki belli gündogarşynaslaryň şahsy gaznalarynda şu günki güne çenli haraba görünüşinde ýa-da doly ýitip giden gadymy binagärlik ýadygärlikleriniň fotosuratlary saklanyp galypdyr».⁸ Elbetde, bu

⁸ Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege. Halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygyndysy. – A., 2014, 21–22 saha.

gymmatly maglumatlaryň şol ýadygärlikleri öňki durkuna getirmekde iňňän ähmiýetli boljakdygy ikuçsuzdyr.

Beýik Ýüpek ýolundan ilkinji kerwenler gatnap başlanda, Türkmenistanyň çäklerinde örän güýçli döwlet bolan Parfiýa döwleti ýerleşýärdi. Kerwenler hem şu döwletiň çäklerinden geçip gidýärdi. Bu döwlet söwda ýolunyň edil çatrygynda ýerleşip, ähli ýeňilliklerden, mümkinçiliklerden peýdalanyň bilýärdi. Parfiýa döwletiniň Rim imperiýasy bilen bäsleşip, çalt depginler bilen ösendigini şu çäklerde gazuw-agtaryş işlerini geçiren archeolog alymlar tassyklaýarlar. Dostluk-doganlyk köprüsi bolup hyzmat eden Beýik Ýüpek ýolunyň Türkmenistanyň çäklerinden geçen ýyllarynda Parfiýa döwleti dünýä yüzündäki güýçli döwletleriň biri hökmünde belli bolupdyr. Parfiýa döwletiniň dowam eden ýyllarynda Beýik Ýüpek ýoly hem güýçli depginler bilen ösüpdür. Bu döwlet Köpetdageň eteginde Ärsageň (dünýä taryhynda Arşak – G. Y.) ýolbaşçylygynda döredilipdir we tiz wagtdan giň çäklere eýe bolupdyr. Şol çäklerde ýaşan ilat hem parfýanlar diýen at bilen taryha giripdir.

Halkyň ýaşayyş üçin zerur bolan harytlara ösen islegi netijesinde dörän bu ýol bilen söwda aragatnaşygy ýola goýlupdyr. Bir ýurtda bolmadyk harydy başga ýurtlardan getiripdirler. Şeýlelikde, söwda gatnawlary netijesinde söwda alyş-çalşygy ýüze çykypdyr. Bu ýagdaý bolsa, elbetde, ýurtlaryň ykdysady we medeni taýdan ösmegine-de oňyn täsirini ýetiripdir. Hatda halklaryň syýasy garaýyşlarynyň artmagyna-da bu ajaýyp ýoluň täsiri uly bolupdyr. Bu taryhy ýol arkaly gatnan kerwenler dünýä habarlaryny hem dürli halklaryň wekilleriniň arasyna ýaýradypdyrlar. Ol habarlar agyzdan-agza geçip, tizlik bilen Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen dürli obadyr şäherlere ýaýrapdyr. Şol döwürde kerwensaraýlara, düşelgelere, täjirler kabul edilýän dürli ýerlere ýakynda ýaşayan adamlar tazelikleri, habarlary eşitmek üçin barypdyrlar, olar bilen duşuşypdyrlar.

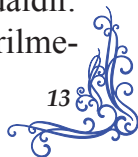
Olar hem eşiden täzeliklerini gürrüň beripdirler, netijede, dünýä habarlaryny daş-töwerege ýaýradypdyrlar.

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda bu ýoldan gatnan täjirleriň öz ýanlaryna uzak ýoly ýeňilleşdirmek üçin alymlary, ulamalary, rowaýat aýdýan rawylary, degişme-ýomakçylary, gürrüňçileri hem alyp gidendikleri hakda ýatlaýar. Uzak ýoluň argynlygyndan ýadan adamlar dynç alan wagtlarynda täsin ertekileri, rowaýatlary, hekaýatlary, matallary, şorta sözdür ýomaklary aýdyşar ekenler. Täjirleriň ýanlary bilen giden dilewar, zehinli adamlar özleriniň gyzykly gürrüňleri bilen adamlara dynç beripdirler, käte bagşylar, aýdym-sazdan başy çykýan adamlar aýdym aýdyp, saz çalyppdyrlar, çünki adamzat hiç wagt aýdym-sazsyz, degişme-gülküsiň oňmandyr. Käte bolsa täjirler ýerli halkyň wekilleriniň aýdýan ertekidir rowaýatlaryny, aýdym-sazlaryny, beýleki täsirli gürrüňleini hem diňläpdirler. Käbir wagtlarda bu saparlar alty aýa hem çeker ekeni, täjirler uzak möhletleri öýlerinden aýraçylykda geçirmeli bolupdyrlar. Bu ýol Hytaý bilen Ortaýer deňiz döwletlerini birleşdiren ajaýyp ýol. Hormatly Prezidentimiz ýerlerdäki kerwensaraýlarda duşuşyklaryň, söhbetdeşlikleriň geçip barýan kerwenleriň her biri bilen yzygiderli gaýtalanyp durandygyny aýratyn nygtaýar. Ýerli halkdan bolan adamlaryň arasynda-da dil bilýänler bolupdyr, özara gürrüňdeşlikler yzygiderli dowam edipdir, söwdagär täjirleriň käbirleri ýanlary bilen dilmaç-terjimeçileri hem alyp gidipdirler. Şeýlelikde, ol täjirler ýerli ýagdaýlary öwrenipdirler, golýazmalaryň gymmatyna düşüňänler golýazmalary satyn alyp gidipdirler. Bu ýagdaýlar bolsa golýazmalaryň dünýäniň çar künjegine ýaýramagyna sebäp bolupdyr. Halk döredijilik eserlerini diňlemek miýesser eden täjirler hem bu hili ajaýyp eserleri hakydalaryna ornaşdyryp, öz illerinde aýdyp berip, meňzeş ýordumly eserleriň

peýda bolmagyna ýardam beripdirler. Beýik Ýüpek ýoly arkaly söwda aragatnaşygy ýola goýlansoň, adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar gitdigiçe ýygjamlaşyp, täsirli halk döredijilik eserlerini diňlemek has ýörgünli häsiýete eýe bolupdyr.

Ylmy işler, makalalar okalyp netije çykarylanda, ir zamanlarda Türkmenistanyň häzirki çaklerinde ýaşan adamlaryň halkyň medeniýetiniň, ykdysadyýetiniň ösmegine uly goşant goşanlygyna göz ýetirmek bolýar. Hytaýyň merkezinden gözbaş alyp gaýdyp, iri siwilizasiýalaryň has hem ösmegine uly täsirini ýetiren Beýik Ýüpek ýolunyň Orta we Alynky Aziýanyň üsti bilen geçip, Ortaýer deňziniň Gündogar kenarlaryna çenli baryp ýetenligi, esasy harytlarynyň biriniň bolsa Günbatarda gyzyla barabar hasaplanylýan hytaý ýüpegi bolandygy, täjirleriň Gündogardan Günbatara şu ýol bilen kerwen arkaly bu gymmatly harydy daşandyklary barada arheolog alymlar gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde gymmatly maglumatlary ýüze çykarypdyrlar. Beýik Ýüpek ýolundan söwda maksatlary bilen gatnan täjirler hem bu ýoluň ugurlarynda ýaşan halklar özleriniň adaty işleri bilen meşgullanyp ýören bolsalar-da, şonuň bilen bir wagtda halklaryň arasynda medeni gatnaşyklaryň döremegine, kem-kemden has ösmegine sebäp bolupdyrlar. Olar ýuwaş-ýuwaşdan özleriniň ruhy dünýäsini hem baýlaşdyrypdyrlar. Bu ýagdaýlar bolsa halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklaryň has berkemegine şertler döredipdir. Ajaýyp halk döredijilik eserleri, aýry-aýry alymlaryň ylmy işleri, danalaryň kitaplary, şahyrlaryň şygylary bu ýoluň ugrunda zygiderli döräp durupdyr.

Elbetde, Beýik Ýüpek ýoly arkaly halklaryň özara gatnaşyklarynyň ýola goýulmagy netijesinde medeniýetlerde ýakynlaşmalaryň, özara täsirleriň ýüze çykjakdygy ikuçly däl. Maddy gymmatlyklar babatda-da, dürli önümleriň öndürilme-

ginde-de halklaryň arasyndaky özara täsirler güýçli duýulýar. Sebäbi adamlar birek-birekden öwrenýärler, täsirlenýärler. Ruhy gymmatlyklaryň birek-birege geçijilik täsiri has hem güýçli. Halk köpçüliginiň döreden gymmatly ruhy mirasynyň köp nusgalarynyň dünýäniň ençeme ýurtlaryna ýaýramagy munuň aýdyň subutnamasydyr. Bu ýagdaýlar hakynda hormatly Prezidentimiz şeýle ýazýar: «*Beýik Ýüpek ýolunyň üsti bilen tejribeleriň alşylmagy, medeniýetleriň täsirleşmeleri türkmen alymlarynyň döreden eserleriniň dünýäniň çar künjüne ýaýramagyna, şeýlelikde, Oguz paýhasynyň adamzadyň aňyýet ösüşine güýçli kuwwat bermegine getiripdir*».⁹

Hormatly Prezidentimiziň nygtamagyna görä, uzak menzillere uzap gidýän agyr ýollary geçen kerwen Hytaýdan Amyderýanyň (şol wagt Jeýhun) kenarlaryna gelip, şol wagtky Amul (häzirki Türkmenabat) şäherine gelip düşleýärdi. Amul şäheri Beýik Ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşýärdi. Şol ýerden hem bu ýoluň bir şahasy Hindistana, bir şahasy Horezme we ýene-de bir şahasy Merw tarapa ugraýardy. Merw bilen Amulyň arasynda ýaýylyp ýatan çöllük ýoluň iň agyr bölegidi. Ýollarda guýular yokdy, suwsuzlyk höküm sürýärdi. Ahmal bolsaň, suwsuzlykdan şehit bolýmagyň mümkin bolan bu agyr ýollardan geçen kerwen oňparazlaryň kitaby bolan «Awestada» ady «Mouri» diýlip agzalýan irki şäherleriň biri bolan Merwe gelip dynç alýardy. Bu hili uly şäherlerde hammamlaryň, ençeme kerwensaraýlaryň, çayhanalaryň bolandygy hakda «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitapda sada dilde düşündirilýär.

Merw senetçilik işlerine iňňän baý bolup, gündelik durmuş üçin zerur bolan zatlar bu ýerde kän öndürilýär ekeni. X asyr arap syýahatçysy Al-Ýakuby «Horasan matalary» diýlip tanaýan, meşhur bolan ýokary hilli matalaryň bu ýerde dokalýan-

⁹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II tom, – A., 2018, 8 sah.

lygy hakda ýatlap geçipdir. Merwiň töwereginde pagta we ýüpek önümçiligi alnyp barlypdyr. Hatda ýüpek pileler we beýleki birnäçe önümler Gürgene we Tabarystana, şeýle hem Günbatar ýurtlaryna şu ýerden alnyp gidilýär ekeni. Arap syýahatçylary, şäheriň, şol sanda Merw bazarynyň arassalygyny, tertip-düzgünliligini hem ýatlapdyrlar». ¹⁰ Hakykatdan-da, Merwde, umuman, Türkmenistanyň şol wagtky çäklerinde öndürilýän parçalaryň dünýäniň dürli künjeklerinde gowy görülýän harytlardygyny hasaplanyladygyny hakdaky maglumatlara kän gabat gelmek bolýar. Merwde dokalýan matalar Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda gatnaýan täjirleriň arasynda uly meşhurlykdan peýdalanylýar. Hormatly Prezidentimiz bu barada «*Merwiň ýüpek matalary zer goşulyp dokalan hytaý, hindi parçalary, Wizantiýanyň gyrgyz matalary bilen bäsleşipdir*» diýip belleýär. ¹¹

Türkmenler diňe bir haryt önümçiligini oňat ýola goýmak bilen çäklenmän, dürli milletiň wekilleri bilen söwda aragatnaşygyny ýola goýmakda üstünlikler gazanypdyrlar. Merwde düşläp, kerwensaraýlarda dynç alan kerwen soňra Sarahsa, Nişapura (Eýran), Abuwerde, Nusaýa, Parawa, Gorgan-Dehistana barýarlar. Şol ýerlerde Kaspi deňziniň kenarlary bilen Günüorta tarapa aýlanyp, arap ýurtlaryna tarap rowana bolýarlar. Täjirleriň başga bir topary bolsa arap ýurtlaryndan Gündogara tarap ýola düşenlerinde, şu agzalan şäherleriň üsti bilen geçip gidipdirler. ¹² Elbetde, bu ýoluň şular ýaly şahalary kän bolupdyr.

Asyrlaryň dowamynda bu ýoluň üstünden geçip gitmek miýesser eden alymlar, jahankeşdeler, syýahatçylar, gezendeler öz ýazgylarynda bu ýoluň ugrunda ýerleşen şäherdir obalar hakda maglumatlar galdyrypdyrlar. Merw we Sarahs barada köp

¹⁰ Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege. Halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygyndysy. – A., 2014, 21–22 sah.

¹¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom, – A., 2017, 125 sah.

¹² Atagarryýew Ý., Hojanyýazow T. Туркменистан на Великом шелковом пути (путеводитель). – А., 1990.

alymalaryň ýazgylarynda ýatlanylýar. XVI-XVII asyrlarda ýaşap geçen Mahmut ibn Waliniň maglumatlary hem ünsüni çekýär. Ol «Mar-u-Şahu-Jahan Horasanyň dört böleginiň biridir» diýip ýazýar. Ýene-de bu şäheriň ilatynyň mert, gaýratly we söweşjeň häsiýetli bolandyklary hakda ýazgylar galdyrypdyr. Ol Sarahs baradaky ýazgylarynda bu şäheriň esasy harytlarynyň köşek, sarahs duzy we samyr derisinden tikilen ýüň geýimler bolandygy, ol ýokary hilli geýimleriň sarahsy atlandyrylanlygy hakda ýatlaýar.¹³

Beýik Ýüpek ýolunyň çatrygynda ýerleşen şäherler, taryhy ýadygärlikler, beýik-beýik danalaryň aramgähleri hakda hormatly Prezidentimiz has giňişleýin durup geçýär. Üstünden Beýik Ýüpek ýoly geçen ýurtlaryň beýleki çet ýerlerde ýerleşen ýurtlara garanda ösüşiniň has tapawutlanýandygy kitapda mysallar arkaly agzalyp geçilýär.¹⁴ Bu taryhy hakykat, häzirki döwürde hem çeträk obalar bilen merkeze ýakyn ýerlerde ýerleşen obalaryň arasynda medeni tapawutlaryň aýyl-saýyl bolup durandygyny ýatlamak sözümiň subutnamasydyr. Dogrudan-da, bu ýoluň ugrunda ýerleşen şäherler öz döwründe gülläp ösüpdür, muňa dürli taryhy ýazgylar şaýatlyk edýär. Beýik Ýüpek ýolunyň güýçli depginler bilen ösen ýyllarynda, ylaýta-da, Seljuk imperiýasy döwürlerinde Merwde on sany kitaphananyň bolanlygy hem sözümi tassyklaýan bolsa gerek. Galyberse-de, bu babatda, arheologlaryň gazuw-agtaryş işleri hem gymmatly maglumatlar berýär.

Gözlegler bilen meşgullanan wagtymyzda belli Gündogary öwreniji görnükli alym, akademik W. W. Bartoldyň Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan parfýanlar baradaky ýazgylaryna gabat geldik. Alymyň Türkmenistanyň çäklerinde

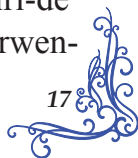
¹³ Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege. Halkara ylmy maslahatyň tezislere ýygyndysy. – A., 2014, 98 sah.

¹⁴ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýuregi. I tom, – A., 2017, 26 sah.

ýaşan parfýanlar, olaryň Beýik Ýüpek ýolunda uly hyzmat görkezendikleri baradaky gürrüňleri iňňän gyzyklylygy bilen ünsüni özüne çekýär. Bu baradaky söhbetlerinde alym söwdada aralykçy bolmaklygyň ozal eýranlylaryň, owganlylaryň elinde bolandygyny, emma kem-kemden demirgazyga süýşüp, beýleki halklaryň eline geçendigini, bu ugurda parfýanlaryň beýleki halklara görä, söwda ýolundan has artykmaç peýdalanmagy başarandyklary hakynda gürrüň berýär. Olar Rim bilen Hytaýyň arasyndaky söwdada arany sazlaýjy bolup hyzmat edipdirler. Parfiýa täjirleri Hytaýa özleri kerwen gurap gidip, halkyň köp ulanýan harytlaryny getiripdirler. Olardan käbirleri bolsa Hytaý täjirleriniň getirýän harytlaryny, esasan, ýüpek we ýüpek matalary satyn alyp, olary Mesopotamiýanyň (häzirki Siriýa) uly bazarlarynda satypdyrlar. Parfiýa täjirleriniň kerwenleriniň Ermenistana, Yraga, Palestina, Müsüre baryp ýetendikleri hakda taryhçy alymlar ýazýarlar.

Täjirler türkmenleriň dokan ketenisini we beýleki ýüpek matalaryny, bedew atlaryny, gelin-gyzlaryň dokan nepis halylaryny hem alyp gidipdirler. Nemes ýazyjysy Tomas Mannyň «Ýusup we onuň doganlary» atly romanynda hem «kettonet» diýen matadan tikilen köýnek barada gürrüň gabat gelýär. «Şu agzalýan mata türkmen gelin-gyzlarynyň dokan ketenisi bolsa gerek» diýen çaklama döreýär. Şu söwda ýoly arkaly täsin halylar, parfýan atlary dünýä ýüzüne ýaýrapdyr. Has köp düýelerden düzülen kerwenler seýregräk guralypdyr, adatça, 200-300 düýeden ybarat kerwen bolup, ýola ugrapdyrlar. Elbetde, her bir täjir öz harytlary ýüklenen düýesi bilen kerwene goşulypdyr. Kerwenbaşy başarjaň, akylly-başly, köpi gören adam bolsa, işler şowly bolupdyr.

Söwdanyň has ösmegine täsirini ýetiren zatlaryň biri-de VIII–X asyrlardan başlap, kiçiräk düşelgeleriň ornuna kerwen-

saraýlaryň, çayhanalaryň, abadanlaşdyrylan düşelgeleriň salynmagydyr. Elbetde, bu ýagdaýlar ýoluň ähmiýetini has hem artdyrypdyr. Merkezi şäherlerden obalara, etraplara ugradylýan hatlar, dürli görkezmeler, buýruklar, hökümler, dürli habarlar hem şu ýoldan ugradylypdyr.

Türkmenistanyň çäklerinde dürli ýyllarda geçirilen gazuw-agtaryş işler netijesinde tapylan tapyndylaryň, ýagny pil süňkünden ýasalan zatlaryň, balykgulaklardyr gap-gaçlaryň, çüýşe önümleriniň, metal pullaryň haýsy ýurtlara degişlidigi anyklanylýp, Beýik Ýüpek ýoly bilen nähili harytlaryň söwdasynyň ýörgünli bolanlygy arheologlar tarapyndan anyklanylýpdyr. Şeýlelikde, ir zamanlardan başlap, Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklar söwda aragatnaşygyny oňat ýola goýmakda meşhur bolupdyrlar.

Akademik W. W. Bartoldyň berýän maglumatlaryna görä, esasy söwda ýollary ýuwaş-ýuwaşdan Günortadan Demirgazyga süýşüp başlapdyr. Ozal Hytaý harytlary Orta Aziýa Hindistanyň üsti bilen getirilýär ekeni. Görnükli alym Orta Aziýa bilen hemme ýurtlaryň gyzyklanandygyny, ýöne köp babatlarda Orta Aziýanyň öwrenilmegini rus alymlarynyň alyp barandygyny aýratyn nygtaýar. 1858-nji ýylda akademiklige saýlanan W. W. Welýaminow-Zernowyň Orta Aziýanyň taryhyny öwrenmek boýunça hünärmendigini, akademik W. W. Radlowyň işleriniň köpüsiniň tatar hem Orta Aziýa medeniýetini öwrenmeklige bagyşlanandygyny belläp geçýär. Olaryň halkyň içine aýlanyp öwrenendigini, oturan ýerinde kitap ýazmandygyny, umuman, taryhy öwrenmekde ynsanperwer ylymlara uly orun degişlidigini nygtaýar.¹⁵ Şu meseleleriň içgin öwrenilmegi, ylmy işiň **wajpylygyny** alamatlandyrýar.

¹⁵ Бартольд В.В. Сочинения, Т. IX. Изучения Востока-главнейшая задача академии. Главная редакция Восточной лит.-ры. – М.: 1977, стр. 581–582.

Türkmenleriň ýagşy gylyk-häsiýetleri, göçüp baran ýerlerinde ýaşayan başga milletleriň wekilleri bilen tiz dil tapyşyp, agzybirlikde ýaşandyklary hakyndaky maglumatlara ylmy edebiyatlarda kän gabat gelinýär. Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda bu babatda rowaýatlary mysal getirip, ýagşy gylyk-häsiýetler bilen baran ýerlerinde özlerini aldyryp, ýerli halk bilen dil tapyşandyklary hakda ýygy-ýygydan ýatlaýar.

Türkmenleriň dürli sebäpler bilen göçüp gidip, dünýä ýüzüne ýaýramaklary hem dürli asyrlarda zygyderli bolup geçipdir. Elbetde, bu göçüşler hem Beýik Ýüpek ýoly arkaly amala aşyrylan bolmaly. Alymlaryň pikirlerine salgylanmak bilen, sözüimizi subut etmäge synanyşalyň: «Türkmenleriň ýaýramagyň global geografiýasy asyrlaryň dowamynda emele gelipdir. Türkmenler we olaryň ata-babalary antik döwrüniň we orta asyrlaryň köpçülikleýin migrasiýasynyň täsirine düşüpdiler, iri syýasy we harby wakalaryň hem-de olar bilen baglanyşykly Uzak, Orta we Ýakyn Gündogardaky we Ýewropa kontinentidäki etnik we durmuş-ykdysady özgerişleriň aglaba köpüsine gatnaşypdyrlar. Global migrasiýalara gatnaşyp, türkmenler täze etnoslaryň – türkleriň, azerbaýjanlaryň we gökoguzlaryň (gagauzlaryň) döremegine ýardam edipdirler. Käbir ýagdaýlarda taýpalar bölünipdirler we özbaşdak etnoslary we döwletleri emele getiripdirler. Şeýlelikde, Hytaýyň salarlary (salyrlary), Kawkazyň baharlylary, Türkiýäniň yürükleri, Eýrandaky, Yrakdaky we Türkiýedäki afşarlar, baýatlar we gajarlar özbaşdak etnos bolupdyrlar».¹⁶ Hormatly Prezidentimiziň hem, alymlaryň hem aýratyn nygtap geçmeklerine görä, türkmenler baran ýerlerinde çalt uýgunlaşyp, dürli milletler bilen agzybir ýaşapdyrlar.

¹⁶ Gündogdyýew Ö. Türkmenler we dünýä türkmenleri. – A.: TDNG. 2012, 5 sah.

Hatda syýahatçylar, jahankeşdeler, alymlar, dürli sebäpler bilen Türkmenistanda bolmak miýesser edenler hem türkmenleriň ýagşy gylyk-häsiýetleri hakda ýazgylar galdyrypdyrlar. Olaryň gözi bilen görüp çykaran netijeleri şu günki günde has ygtybarly maglumatlardyr. Kethuda edilip paýhasly we adyl adamynyň saýlanylýandygyny, maslahatlarda hemmesiniň, isle, ol çopan bolsun, deň hukuklydygyny XIX asyrdan türkmenleriň arasynda on dört aýlap ýesirlikde bolan fransuz ofiseri Genri de Blok wil ýatlap, türkmen halkyna şeýle baha beripdir: «Duşmana gezek gelende rehim-şepagaty bilmeýän bu çarwalar ýaly ak göwünli, birek-birege düşünişýän halk hiç ýerde ýokdur. Türkmenlerde goýun çopany, bilen tirebaşynyň arasynda hiç hili tapawut goýulmaýar. Umumy maslahatlar geçirilende, öz pikirini aýtmaga tiräniň her bir agzasy deň dejede haklydyr».¹⁷ Şu mysal alnan ýazgylar türkmen halkynyň uzak asyrlaryň dowamynda halk hökmünde ýitip gitmän, eýsem, uly ähmiýetli işleri amala aşyrandygyndan habar berýär. Olardan käbirleri, elbetde, ýurtda dörän taryhy ýagdaýlar sebäpli, tutuş maşgalalar bolup Watandan çykyp gidip, ýat ýurtlarda ýerleşip, şol ýerlere uýgunlaşyp gidipdirler. Dürli sebäplere görä, dünýä yüzüne ýaýrap giden türkmenleriň içinde halkyň sowatly, ylymly-bilimli ogullarynyň, akyllylar şahyrlarynyň, ilhalar adamlaryň maşgalalary hem bolupdyr. Ylmy işiň maksady halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda Beýik Ýüpek ýolunyň uly ähmiýetiniň bolandygyny, Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ilatyň bu ýol boýunça alnyp barlan söwda aragatnaşygyna goşan goşantlaryny, medeniýetiň ösmegine bu ýoluň ýetiren täsiri-ni öwrenmekden ybaratdyr. Şu Beýik ýol arkaly amala aşyrylan söwda gatnawlary netijesinde dünýä halklarynyň mede-

¹⁷ Blok wil G. Türkmenleriňkide ýesirlikde. – A., 1992, 54 sah.

niýetinde biri-birine ýakynlyklaryň ýüze çykandygyny, şeýle hem Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda döremegini yzygiderli dowam etdiren, bu ýoldan gatnan täjirleriň ýaýratmagy bilen dünýäniň köp ýurtlaryna aralaşan halk döredijilik eserleriniň – hekaýatdyr rowaýatlaryň, ertekileriň, dessandyr eposlaryň we beýleki folklor eserleriniň ýaýraýş derejesini ýüze çykarmak, halklaryň biri-birleriniň medeniýetlerini baýlaşdyrmaga goşan goşantlary barada netije çykarmak hem derwaýys meselelerdendir.

I BAP

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY: TÜRKMEN MEDENIÝETI WE HALKLARYŇ MEDENI GATNAŞYKLARY

Türkmen medeniýetiniň gözbaşlary

Türkmen halkynyň medeniýetliniň gözbaşlaryny öwrenmek üçin öňi bilen arheologlaryň, taryhçylaryň, etnograflaryň işleri bilen içgin tanyşmak zerurdyr. Halklaryň medeniýetiniň öwrenilmeginde arheologlaryň gazuw-agtaryş işleriniň netijeleriniň has hem uly ähmiýetiniň bardygy aýdyň hakykatdyr. Gazuw işlerinde ýüze çykarylan gymmatly tapyndylar şol çäklerde ýaşan halklaryň medeniýetiniň ösüş basgançaklaryny göz önünde getirmekte ähtibarly serişdelerdir. Arheolog alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, türkmen medeniýetiniň irki döwürleri (gözbaşlary) medeni ösüşleriň birinji gatlagy hasaplanylýan Jeýtun medeniýetinden başlanýar. Şol döwürlerde dowam eden medeniýetiň ilkinji basgançaklary kem-kemden kämilleşmek, ösmek bilen dowamat dowamyny tapyp, häzirki döwürlere gelip ýetipdir. Arheologlar gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde ýüze çykarylan tapyndylar boýunça kesgitläp, medeniýeti gatlak-gatlaga bölüp öwrenmelidigini nygtaýarlar.

Türkmenistanda köp gazuw-agtaryş işlerini alyp baran görnükli arheolog alym W. M. Masson türkmen halkynyň medeniýetiniň ösüş basgançaklary hakda söhbet açanynda, bu basgançaklary üç gatlagga bölüp öwrenmelidigini gaýta-gaýta nygtaýar. Medeniýetiň ilkinji gatlagy bolan Jeýtun medeniýetinde awçylygyň, maldarçylygyň we ekerançylygyň esasy orunda durandygyny Türkmenistanyň medeni mirasyna bagyşlanylyp, 2000-nji ýylda Sankt-Peterburgda (Leningrad) geçirilen ylmy maslahatda eden çykyşynda aýratyn belledi.¹⁸

¹⁸ Культурное наследие Туркменистана. – Санкт-Петербург, 2000, 9–11 sah.

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmen medeniýeti» atly kitabynda türkmen medeniýetiniň gözbaşy hasaplanylýan Jeýtun medeniýeti dogrusynda gyzykly maglumatlar berilýär. Gazuw-agtaryş işleri netijesinde arheologlaryň ýüze çykaran tapyndylary bilen sözlerini esaslandyran hormatly Prezidentimiz taryhy hakykaty beýan edip, şeýle ýazýar: «*Türkmenistan özboluşly milli medeni mirasy münlerçe ýyllardan gözbaş alyp gaýdan ýurtlaryň hataryna girýär. Adamzat taryhynda ilkinji oturymly ekerançylyk we şäher medeniýetiniň dörän mekamlarynyň biri hem täsin haýwanat dünýäsi, gözəl jülge-dereli, melhem çeşmeli, mes, gadymy türkmen topragynda – Merkezi Köpetdagdan inýän çeşme-çaýlaryň boýunda emele gelen Jeýtun medeniýetidir. Jeýtun atyň, sygryň we goýnuň ilkinji eldekileşdirilen ülkesidir. Türkmenistanyň çäginde bag-bakjaly ilkinji oba bolan Jeýtun häzirkki Aşgabadyň demirgazyk-günbatarynda Jeýtun kaky – Çakmaklydepe diýen ýerde ýerleşýär*».¹⁹

Hormatly Milli Liderimiz agzalan kitabynda her bir sözünü delillendirip, gaýta-gaýta mysallar arkaly düşündirýär. Ak bugdaýyň we daşdan ýasalan kätmeniň Jeýtun medeniýetine degişlidigini subut edip, ekerançylygyň bu ýerde kem-kemden ösüşi hakda aýratyn durup geçýär. Kitapdaky gyzykly hem gymmatly maglumatlar türkmen medeniýetiniň ilkinji gözbaşlaryndan habar berýär. Entek Beýik Ýüpek ýoly işläp başlamazdan öň, şu ýerlerde ýaşan adamlaryň ekerançylyk medeniýetini ösdürişleri, özleriniň ýetişdiren bugdaýlaryndan alan hasyllaryny ilki iki daşyň arasynda, soňra owguçlarda, kem-kemden degirmenlerde üwäp, ilkinji gezek ýakymly ysly çöregi taýýarlaýyşlary dogrusynda maglumat berýär.

Arheolog alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, türkmen medeniýetiniň birinji gatlagy bolan Jeýtun medeniýeti b.e.ö.

¹⁹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 27 sah.

VI müňýyllykda döräpdir. Ol döwürlerde ekerançylyk we maldarçylyk medeniýeti ösüpdir, folklor eserleriniň ilkinji nusgalary bolan yrym-ynançlar, alkyş-dilegler, esasan, şol döwürlerde döräp başlan bolsa gerek diýen ýaly çaklamalar öz-özünden döreyär, çünki adamlar ekerançylyk, maldarçylyk medeniýetini şol wagtlar ösdürüp başlapdyrlar, söz sungaty hem hökmany suratda zähmet prosesiniň ýanynda döräýmeli.

Elbetde, ol eserler dilden-dile geçip, kem-kemden kämilleşme ýoluny geçipdir. Folklor eserleri dörän döwrüniň ýagdaýlaryny suratlandyrýar. Şol döwürlerde, esasan, halk döredijiliginiň alkyş-dilegler, yrym-ynançlar žanrlaryndaky ekerançylyk, maldarçylyk bilen bagly eserler peýda bolup başlan bolmagy hakykata ýakyndyr. Gündelik durmuşda gabat gelýän täsirler netijesinde halkyň ilkinji yrym-ynançlaryny döredip başlandygy hakda «Türkmen medeniýeti» atly kitapda hem aýratyn durlup geçilýär²⁰.

Medeniýetiň ikinji gatlagy bolan parfiýan medeniýeti döwründe dörän Beýik Ýüpek ýoly bilen gatnawlar ýygjamlaşdygyça, adamlaryň özara gatnaşyklary hem barha kämilleşmek bilen bolupdyr. Ärsaklaryň patyşalygy döwründe, Mitridat II (b.e.ö. 124–87 ýý.) tarapyndan Hytaý ilçileri kabul edilipdir. Görnükli alym W.W.Bartold munuň dünýä taryhynda ilkinji gezek Uzak Gündogaryň beýik döwleti bilen ilkinji diplomatik gatnaşyklaryň ýola goýulmasydygy hakda özüniň gymmatly makalasynda gürrüň berýär. Görnükli alym makalanyň dowamynda V asyryň wakalary hakda söhbet açýar. Ol Kaşkaderýada, Zerewşanda tüwiniň ösdürilip ýetişdiriliş medeniýeti, onuň ýaýraýşy hakda gürrüň edip, «Belki-de, ondan hem öňräkler ýaýrandyr» diýen pikiri orta atýar. Ol pagtaçylyk medeniýetiniň hem Orta Aziýadan Hytaýa aralaşandygy, ýöne, esasan, Hytaý

²⁰ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 27 sah.

Türküstanyna ýaýranlygy hakda durup geçýär. Ýöne musulmançylykdan öňki döwürler baradaky maglumatlaryň gabat gelmändigini aýratyn nygtaýar.²¹

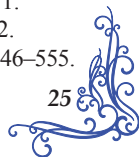
Gözlegleri dowam edip otyrkak, belli Gündogary öwreniji alym W. W. Bartoldyň makalalarynda ýene-de köp gymmatly maglumatlara gabat geldik. Ol «Türküstanyň medeni ýaşaýşynyň taryhy» atly makalasynda Türküstan halklarynyň maddy we ruhy medeniýetiniň gülläp ösmeginde, bu ugurlarda uly üstünlikleriň gazanylmagynda b.e. öňki II asyrdan başlanan Beýik Ýüpek ýolunyň uly ähmiýetiniň bolandygyny, bu ýoluň Uzak Gündogaryň halklary bilen Ýakyn Gündogaryň halklarynyň arasyndaky aragatnaşyga ýol açandygyny aýratyn nygtaýar. Syýahatçy Şteýn tarapyndan Bulunsziru diýen ýerden b.e.ö. I asyryň ilkinji onýyllygynda tapylan Orta Aziýa-Eýran dillerinde ýazylan taryhy resminamalaryň uly ähmiýetiniň bolandygyny belleýär. Soňra akademik Bartold şol ýadygärlikleriň diliniň has soňky döwürlere (b.e. VII a.) ýakynlaşandygy, ylymda «sogdiý» dili diýilýändigini, bu ýadygärligiň Hytaý Türküstanýndan tapylandygy hakda söhbet açýar. XI asyrdan başlan musulman alymy Biruniniň diline ýakynlygyny hem ýatlaýar.²²

Akademik W. W. Bartold Türküstany (Türkmenistan hem şol çäklerde) gadymy medeniýetiň ösen ýurdy hökmünde häsiýetlendirip, bu ýerde irki döwürlerde köp sanly şäherleriň bolandygyny aýratyn nygtaýar.²³ Görnükli alymyň käbir makalalarynda söhbet açýan döwri hem, Türkmenistanyň çäklerinde Jeýtun medeniýetiniň dowam eden ýyllaryna gabat gelýär. Arheologlaryň berýän maglumatlaryna görä, ekerançylygyň we maldarçylygyň ösdürilmeginde başga-da, türkmen medeniýetiniň dürli ugurlaryndaky ilkinji gymmatlyklaryň döreýiş taryhy

²¹ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стр. 11.

²² Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927, стр. 12.

²³ Бартольд В. В. Ближайшие задачи изучения Туркестана. т IX., 1977, стр. 546–555.

hem Jeýtun medeniýetinden gözbaş alyp gaýdýar. Bu döwürde Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen Änew şäherinde daşy gara çyzyklar bilen örtülen gyzyl üçburçlyklar we dörtburçluklar şekillendirilen diwar ýazgylary peýda bolupdyr. Olaryň düşegi goýy gyzyl reňk bilen reňklenilipdir. Däp bolup gelyän reňkleriň utgaşyklylygy emele gelipdir. Olar gyzyl, gara, sary we ak reňklerdir.²⁴

Şeýlelikde, ir döwürlerden gözbaş alyp gaýdan özara täsirliler kem-kemden güýçlenipdir. Şol döwürde dörän folklor eserleri hem döwrüň wakalaryny suratlandyrypdyr, çünki folklor eserleri her bir döwürde-de öz döwrüniň ýüzüni açyp görkezýär, halk gören-eşiden zatlaryny öz döreden eserlerinde beýan edýär. Şonuň üçin-de, her bir halk döredijilik eseriniň, isle, ol hekaýat, rowaýat bolsun, isle, dessan-epos, barybir, aňyrsynda bir taryhy hakykat bolmaly. Şeýlelikde, bu ýoluň ugrunda uzak asyrlaryň dowamynda ýaşan, döreden halkymyz, öz nesil dowamatlaryna uly baýlygy – medeni mirasy galdyrypdyrlar.

Türkmen halkynyň uzak taryhy eýýamlaryň dowamynda döreden, hiç wagt gymmaty egsilmejek medeni mirasynyň bir pudagy bolan folklor eserlerini öz nesillere miras goýmagyna halkyň öz ene diline, aýdymyna, sazyna, ahlak ýörelgelerine, däp-dessurlaryna, maşgala ojagyna, iline-gününe bolan söýgüsi sebäp bolupdyr. Akyly-paýhasly, zehinli, hormatlanýlýan ynsanlaryň kalbynda eýlenip, dürdäne setirlere öwürülen halky eserler ýatkeş, dilewar, şahyrana kalply adamlaryň hakydasy arkaly şu günlere gelip ýeten bolsa, onda hakyda häzirki zaman bilen geçmişimiziň arasynda gurlan köprini ýatladýar. Biz şol köpri arkaly geçişe syýahat edýäris, gadymy döwürlerdäki ýerine ýetirilen däp-dessurlary, edim-gylymlary, yrym-ynançlary, ahlak ýörelgeleri öwrenýäris.

²⁴ Пугаченкова П. А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. ЮТАКЭ. том VI, 1958, стр. 12.

Medeni miras örän giň düşünje, oňa halkyň döreden ruhy hazynasy hem, maddy gymmatlyklary hem girýär. Folklor atlandyrylýan aňrasy-bärisi görünmeýän umman kimin giň, kül içinde ýylpyldap özüne çekip duran göwher daşy ýaly dürdäne eserler hem medeni mirasyň baý ruhy hazynasynyň bir bölegidir. Jeýtun medeniýeti döwründe ekerançylyk, maldarçylyk, awçylyk medeniýeti bilen baglylykda döran köp sanly hüwdüler, yrym-ynançlar, alkys-dilegler kem-kemden kämilleşip, biziň döwürlerimize gelip ýetipdir. Şolardan käbirlerini mysal alalyň!

Awçy bukup ýatanda,
Ýaşylbaşlar atanda,
Uran guşy ýaşylbaş
Mergen baryp tutanda.²⁵

Ýa-da:

Allan-allan alganak,
Atyp urgun çalganak²⁶,
Çalganak guş tapmasaň,
Urgun, ýaşylbaş ördek.²⁷

Bu bentler has irki döwürlerden, awçylygyň esasy kesp-kär bolan döwürlerinden habar berýär. Ekerançylyk medeniýeti bilen bagly döran yrymlardan mysallar:

Ekin ekilip başlanylanda, eli ýeňil adama ekdirip başlaýarlar.

Ekin ekilýän wagty geçip barýan adamlar: «Biriň müň bolsun, tohumyň müňlesin!» diýip geçýärler. Ekin ekip yören hem: «Aýdanyňyz gelsin, Taňry ýalkasyn!» diýip jogap berýär. Adamlar: «Şeýle edilse, işimiz şowly bolar» diýen ynanja eýeripdirler.

²⁵ Gelin-gyzlaryň şahyрана doredijiligi. – A., 2005, 13 sah.

²⁶ Çalganak – guş ady.

²⁷ Gelin-gyzlaryň şahyрана doredijiligi. – A., 2005, 36 sah.

Ekin ekilip ýörlen wagty: «Tohum başy ýokary!» hem diýler ekeni. Onda ekin eýesi: «Duşman başy aşak!» diýip, jogap gaýtarypdyr. Geçip barýanlar: «Tohumyňa bereket, ömrüne bereket!» diýen ýaly alkyşly sözleri aýtmalymyş. Ýagşy sözler aýdylsa, agzyň dogaly bolsa, ekin gowy bitermiş.

Gök ekin gowy bitende, ýagşy arzuw-niýetler bilen Babadaýhanyň hatyrasyna hudaýýoly berler ekeni.

Eger ekin goşadan düwse, (goşa hyýar, goşa gawun, goşa pomidor) oňa «Hydyr gören» diýilýär. Eger-de gawun bolsa, ýanyna dokuz sanysy goýlup, hyýar, pomidor bolsa ep-eslisi goýlup, iň ýakyn adamyňa, obadaşyňa sowgat hökmünde eltiler ekeni. Ol hem halatlap-serpaýlap goýberer ekeni. Bu yrym şol maşgalada ekiz çaga bolmagy arzuwlanlyp ediler ekeni.

Gawun bol hasyl getirse, 3 gezek 9 gawundan, jemi 27 gawun geçip barýanlara, goňşy-golamlara paýlanylmalymyş. «Babadaýhanyň gawunyny iýmäge geliň, how!» diýip gygyrmanylymyş.

Käbir maşgalalar ajy ekini ekmeýärler. «Ajy zat ekmek düşenok» diýlen ynanja eýeripdirler.

Ekin ekilende ýörite sähetli gün saýlanylýpdyr. «Aýyň 9-yna, 19-yna, 29-yna ýyldyz ýerde» diýip, ekin ekmekden saklanylýar ekeni.

Ekin ekilip başlanylanda: «Meniň elim däl, Babadaýhanyň eli, birimiz mün bolsun, münlesin!» diýlip başlanylýar.

Geçmişde kanallar, ýaplar, kiçijik salmalar ot-çöpden arassalanylýp, ekin suwaryşa taýýarlanylýp goýlar ekeni. Arassalaýjylara «haşarçylar» diýlipdir. Haşarçylar ýaplary arassalap ýörkäler, piliň üstüne bir bölejik çörek goýup, geçip barýan ýolagça (erkek adam bolmaly) hödürläpdirler. Ol ýolagçy çöregi alyp, piliň üstüne pul goýmaly eken. Şol pula haşarçylar bir zat alyp dadyşypdyrlar. Eger ýolagçynyň puly bolmasa, ol ýa şol pili

beren adam bilen göreşmeli ýa-da gazuw işine kömekleşmeli ekeni. Bu ýabyň akarly bolmagy arzuwlanylyp edilýän yrymdyr. «Ýabyňyz akarly bolsun, ekiniňiz biterli bolsun!» diýip, geçip barýanlar alkys sözlerini aýdar ekenler.

«Ýabyňyz suwly bolsun!» diýlip, käbir ýerlerde ýaba suw goýberilende, miraby egin-eşigi bilen suwa oklapdyrlar. «Suw bol bolsun!», «Nanly mirap bolsun!» diýip, ýyl gurak gelende täze gazylan ýaba hem miraby oklapdyrlar.²⁸ Maldarçylyk medeniýeti bilen baglylykda hem ençeme nakyllardyr yrym-ynançlar, alkys-dileglerdir hüwdüler, monjugatdylardyr läleler döräpdir.

Düýeler gelýär hatar,
Owsary suwa batar,
Agam çykar daňmaga,
Ýeňnem çykar sagmaga.²⁹

Maddy gymmatlyklary bilen aýratyn tapawutlanan, medeniýetiň ikinji gatlagy bolan, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda dörän parfiýa medeniýeti hakda arheolog alym W. M. Masson şeýle belledi: «Maddy medeniýet ulgamy hakynda söhbet açylanda, parfýanlaryň döreden maddy mirasy dürli ugurlarda ýüze çykypdyr». Soňra alym şol döwürlere degişli bolan ajaýyp arhitektura binagärligi hakda gürrüň açmak bilen, sözlerini parfiýa halylaryna syrykdyryp, sözünü dowam etdi: «Ýazuwly çeşmelerde ýatlanylýan parfiýa halylary hem, has dogrusy, sähraýy ýaşaýs durmuşyna häsiýetli bolan ýüňden taýýarlanan önümler bilen oturymly oazisleriň dokma senetçiliginiň däplerini birleşdiripdir. Belli bolşy ýaly, örän owadan, gelşikli, uçar ganatly ajaýyp bedewleriň tohumlary hem şol göçüp-gonup ýören halklaryň arasynda döräpdir. Meşhur parfiýa atlary hem şolaryň hataryna

²⁸ Awtoryň şahsy arhiwinde saklanýan maglumatlardan.

²⁹ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 334 sah.

girýär». ³⁰ Şu agzalýan ajaýyp maddy gymmatlyklar hem dünýä medeniýetiniň gazananlarynyň hataryna goşulyp, şu günki günde – Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň çäksiz aladalary bilen türkmen halkynyň şan-şöhratyny arşa göterdi, türkmen halkyny dünýä ýüzüne tanatdy.

W. M. Masson seljuklar döwrüniň medeniýetiniň ösüşlerini üçünji esasy gatlak hasaplaýar. Medeniýetiň ikinji we üçünji gatlagyndaky ösüşleriň barysy hem Beýik Ýüpek ýolunyň döremegi we ulanylyp başlanylmagy bilen baglanyşyklydyr. Hiç bir ýurt bilen aragatnaşyk saklamaýan, bir çola ýerde ýerleşen milletleriň ösüşi bilen üstünden ýollar geçip, dürli ýurtlar bilen söwda we medeni aragatnaşyklary bolan ýurduň ösüşini hiç bir babatda deňeşdirip bolmajakdygy öz-özünden düşnüklidir. Bu hakda işiň girişinde hem ýatlanylýp geçilipdi. Şu ýerde hormatly Prezidentimiziň kitabyň birinji tomundaky bu baradaky ýazgylaryndan bir mysala ýüzlenmekçi: *«Üstünden Beýik Ýüpek ýoly geçen ýurtlaryň ösüşi beýlekilerden mesaña tapawutlanýar. Oňa halkara söwda ýoly güýçli itergi beripdi. Mundan birnäçe asyr öň ýurdumyzdan sansyz kerwenler geçen gumaksy ýollaryň ýakasyndaky taryhy-medeni hem-de arheologik ýadygärlikleriň köpüsiniň galyndylary şol täsin aragatnaşyk torunyň täsirinde dörän, ösen ykdysady-medeni ojaklaryň yzlarydyr»*.³¹

Bu ýadygärlikleriň ähmiýeti barada hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynyň ikinji tomunda şeýle ýazýar: *«Ýadygärlikler döwürleriň şaýady, wakalaryň gözi-gulagy. Munuň şeýledigine olaryň öz medeni gatlaklarynda apalap saklaýan täsin arheologik tapyndylary aýdyň subutnama»*.³² Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen Merw

³⁰ Культурное наследие Туркменистана. – Санкт-Петербург, 2000, стр. 10.

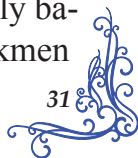
³¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom, – A., 2017, 26 sah.

³² Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II tom, – A., 2018, 17 sah.

şeýle ojaglaryň esasylyryndan biridir. Şäheriň baý kitaphanalary barada arap geografi Ýakut al-Hamawy gyzykly ýazgylar galdyrypdyr. Şeýle taryplanan Merw çetdäki oba-şäherlerden neneň tapawutlanmasyn?! Dürli ýurtlardan bolan, dürli kärler bilen meşgullanýan adamlaryň özara dostlukly aragatnaşykda bolmagy, söwda alyş-çalşygyny etmegi maddy we medeni gymmatlyklaryň döredilmegine-de uly täsirini ýetiripdir. Çünki uzak taryhy asyrlaryň geçmegi bilen, adamzat gitdigiçe kämilleşipdir, bilýänlerini biri-birine öwredipdir, şeýlelikde, kem-kemden has ajaýyp gözellikleri döretmegi başarypdyr.

Beýik Ýüpek ýolunyň dörän döwründe gülläp ösen Parfiýa döwleti zamanasynda dowam eden medeniýetiň ikinji gatlagy bolan parfiýan medeniýeti döwründe, ýokarda hem ýatlap geçişimiz ýaly, ajaýyp maddy we ruhy gymmatlyklar döräpdir. Parfiýa medeniýeti alymlaryň bellemegine görä, taryhda uly yz galdyran medeniýet, paýtagty Nusay bolan Parfiýa döwletiniň döräp, pajarlap ösen döwürleri hem, ýokarda ýatlap geçişimiz ýaly, Beýik Ýüpek ýolunyň işläp başlan ýyllaryna gabat gelyär. Gürrüni edilýän döwürlerde ata-babalarymyz hut Türkmenistanyň häzirkä çäklerinde medeniýetiniň ösüşini dowam etdirip, dünýäniň öňdebaryjy imperiýalaryna deňleşipdiler. Parfiýa döwletiniň dünýäniň dört sany Beýik imperiýasynyň biri bolmak derejesine ýetendigi hakda ylmy edebiýatlarda ýygy-ýygydan ýatlanylýar.

Medeniýetiň üçünjü gatlagynyň dowam eden döwri bolan seljuklar zamanasynda bu ýoluň ugrunda ýerleşen şäherleriň, ilatly ýerleriň ösüşü has belent derejelere göterilipdir. Bu ösüşleriň baş sebäbi hem Beýik Ýüpek ýolunyň bu şäherleriň, ilatly ýerleriň göni üstünden geçmegi, halklaryň arasynda dowam edip gelen ysnyşykly ykdysady we medeni aragatnaşyklaryň has berkemegi bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürlerde bu şan-şöhretly ýoldan gatnan täjirleriň ýanlarynda gorag üçin ýörite ýaragly batur ýigitleri, sak goraýan itleri hem bolupdyr. Ol itleriň türkmen

alabaýlary bolandygy, olaryň hem satyn alnyp gidilendigi barada dürli ýazgylarda ýatlanylýar. Galyberse-de, şol döwürlerde söwda kerwenleri üstünden geçýän ýurdy tarapyndan goralýar ekeni. Beýik Ýüpek ýolunyň Demirgazyk şahasynyň uly böleginiň türkmenlere degişli bolan ýerlerden geçenligi hakda alymlar belleýärler. Ir zamanlarda has howply bolan ýollaryň seljuklar zamanasynda – medeniýetiň ösüşiniň üçünji gatlagynda has goragly bolandygy hakda dürli ýazgylarda taryhy maglumatlar saklanyp galypdyr. Şol wagtlarda bu ýoldan geçýän uzyn hatarly agyr ýükli kerwenler özlerini örän arkaýyn alyp barypdyrlar. Çünki şol kerwen ýollarynyň ugrunda ýerleşýän şäherdir obalarda ýaşayan garlyk türkmenleri bu halkara söwda ýolunyň rahat bolmagy ugrunda aladalanyp, ýoly her hili bet pygylly adamlardan, ogry-jümrülerden gorapdyrlar. Umuman, berilýän maglumatlara görä, musulman ýurtlaryň üstünden geçende, kerwen arkaýyn geçýär ekeni. Olar hökümdarlaryň sansyz aladalaryndan, howandarlygyndan peýdalanýar ekenler. Hökümdarlar olardan gelýän tölegleri ýurdy abadanlaşdyrmak işlerine sarp edipdirler. Bu ýoluň ugrunda ýaşan halklaryň söwdadan baş çykarmagy başaryan, bazar şertlerini bilýän adamlardygy hakynda Hytaý çeşmelerinde ýatlanylýandygy barada maglumatlar berilýär.³³ Mahlasy, ylaýta-da, seljuklaryň höküm süren döwürlerinde ýol ugrunda ýerleşen şäherlerde täjirleriň dynç almaklary üçin ähli şertler döredilipdir. Täjirleriň ençemesi bileleşip, ýol şaýyny tutup, köpçülik bolup ýola düşer ekenler. Ýollaryň howplulygy öňkülerden has peselipdir.

Taryh ylymlarynyň doktory Ýazgylyç Orazgylyjow Mälik şanyň weziri Nyzamylmülküň «Syýasatnama» atly eserine ýazan sözbaşysynda 1092-nji ýylyň maý aýynyň anna günleriniň birinde säher namazynyň yz ýanynda Nyzamylmülk bilen Omar

³³ Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege. Halkara ylmy maslahatyň tezislere ýygyndysy. – A., 2014.

Haýýamyň arasynda bolan söhbetdeşlikden mysal getirýär. Şol mysal alnan parçada täjirler, kerwen ýollary hakdaky gürrüňlerden bölekler ýerleşdirilipdir. Seljuklar zamanasynda kerwen ýollarynyň öňki döwürlerdäkä garanda, has gowulaşanlygyny mysal alynjak parçalardan aňlamak bolýar. Omar Haýýamyň Nyzamylmülke aýdan sözlerinden: «...Soltan alyhezretleri seniň keşbiňde paýhasly hem daşdan görüji häkimi tapdy. Döwlet ynjalady, işler kadalaşdy. Kerwen ýollary asuda, täjirleri öldürüp, talap ýörenoklar».³⁴ Seljuklar zamanasynda dürli dindäki adamlara hem hormat-sarpa goýlupdyr. Seljuk medeniýeti başga dinlerdäki adamlaryň erkinligini, azatlygyny tassyk edipdir, şonuň üçin-de, şol ýyllarda Merwde dürli milletleriň, dürli dindäki adamlaryň ýaşanlygy hakda maglumatlar ýeterlik. Bu ýagdaý, ylaýta-da, seljuklar zamanasynda güýçli ösüslere eýe bolupdyr. Dürli ugurlarda uly işler alnyp barlyp, ýurt medeni taýdan ösüpdir. Şa aýallary hem ýurtda geçirilýän işlere işjeň gatnaşypdyrlar. Olaryň köp haýyr-sahawat işlerini alyp baranlygy hakda taryhçy alymlar makalalarynda agzap geçýärler. Olar Beýik Ýüpek ýoly arkaly haja gidýänlere, söwda maksatlary bilen gatnaýan täjirlerе ýardam bermek maksady bilen ýollaryň ugrunda düşelgeler, suw guýulýan howuzlar gurdurypdyrlar, olar üçin ýörite suw daşajy hammalary belläpdirler, ýoksullara ýardam beripdirler. Seljuk soltanlarynyň ermeni alymlaryndan we ruhanylaryndan düzülen ilçileriň hormatyna kabul edişligi gurandygyny ermeni, gruzin we wizanriýa çeşmeleriniň tassyk edýändigini barada ýazgylyr hem gabat gelýär.³⁵ Bu bolsa şol zamanlarda halklaryň arasyndaky ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklaryň has uly ähmiýete eýe bolandygyny aňladýar.

Halklaryň arasyndaky özara gatnaşyklar has ýygjamlaşyp, olar ýyl geldikçe has ýakynlaşypdyrlar. Şular ýaly täsirler neti-

³⁴ Nyzamylmülk. Syýasatnama. – A.: 1998, 6 sah.

³⁵ Seljuklar döwrüniň edebiyaty we medeniýeti. Halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygyndysy. – A., 2009, 139 sah.

jesinde medeniýet we sungat has uly ösüşlere eýe bolupdyr. 1063-nji ýylda Togrul soltan Bagdat halypasynyň gyzyna öýlenende nakgaşlar oňa altyn medalyň ýüzüne öz suraty çekilen sowgat beripdirler. Sungat, edebiyat, ylym ösüpdür. Suratkeşler, heýkeltaraşlar diwar suratlaryny çekmekde, dürli heýkeller ýasamakda tapawutlanypdyrlar. Dürli haýwanlaryň şekilleri, erkek, aýal adamlaryň suratlary mermeriň ýüzüne çekilipdir. Muňa arheologik gazuw-agtaryş işleri netijesinde tapylan tapyndylar güwä geçýär. Seljuklar döwründe yslam dininiň güýçli ösenligine garamazdan, sungat şeýle belent derejelere galypdyr. Şular ýaly ajaýyp sungat eserleri Beýik Ýüpek ýolunyň üsti bilen goňşy döwletlere hem ýaýrapdyr.³⁶ Bu bolsa şol wagtlar medeniýetiň ösenligini tassyklaýar. Umuman, seljuklar döwründe döredilen nakgaşçylyk önümleri täsinligi, ajaýyplygy, nepisligi bilen haýran galdyrypdyr.

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynyň birinji tomunda täze Nusaýdan on kilometr çemesi uzaklykda ýerleşýän Paryzdepe ýadygärligi hakda hem aýratyn gürrüň edilýär. Arheologlaryň maglumatlaryna görä, bu ýerde b.e.ö. V asyrdan şäher döredilipdir. Şäher giçki orta asyrlara çenli öz ösüşini dowam etdiripdir. Ilki Parfiýa şalygy döwründe ösen bolsa, soňra Seljuk imperiýasy döwründe öz ösüşlerini täzedan dowam etdiren şäher bolupdyr. Bu hili obalar, şäherler, ýadygärlikler hakda kitabyň iki tomunda-da has giňişleýin söhbet açylýar. Agzalýan ýerlerde beýik-beýik şahsyýetleriň düşläp geçenligi hakda kitapda maglumat berilýär.

Häzirkir döwürde diwar galyndylary saklanyp galan Seýit Jemaleddin metjidi hem Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden döwürlerinde (XV) gurlupdyr. Metjidiň ýüzünde iki sany aždahanyň şekili çekilip, ol suratlar metjit ýykylmazýandan oň (1948 ý.)

³⁶ Seljuklar döwrüniň edebiyaty we medeniýeti. Halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygýndysy. – A., 2009, 167 sah.

bar ekeni. Bu, elbetde, Türkmenistanda medeniýetiň we sungatyň ir döwürlerden gözbaş alyp gaýdandygyna şaýatlyk edýän ajaýyp sungat eseriniň galyndysydyr. Häzirki döwürde saklanyp galan, täzeden timarlanan ajaýyp ýadygärlikleriň, beýik-beýik danalaryň aramgähleriniň çeper bezegleri güneşli Watanymyzda geçmişde binagärlik sungatynyň, suratkeşligiň ösenliginiň şaýadydyr. Käbir arheologik gazuw-agtaryş işleri netijesinde ýüze çykarylan binalaryň galyndylarynyň diwarlarynyň yüzüne haly gölleriniň nagyşlanandygy, nagyşlaryň sudurlarynyň görnüp durandygy hakda arheologlar maglumatlar berýärler. Beýle ýadygärlikleriň sany iňňän kändir. Bularyň ählisi türkmen halkynyň asyrlardan-asyrlara uzap gelen çeperçilik dünýägaraýşynyň örän giňdigine, bitewidigine, dowamlydygyna şaýatlyk edýän ýagdaýlardyr.

Milli Liderimiz türkmen medeniýeti baradaky söhbetlerinde şeýle ýazýar: «*Türkmen medeniýetiniň emele gelşini, nusgawy gymmatlyga öwürlişini halkyň geçmişinden, milletiň ykbalýndan üzňe göz önüne getirmek mümkin däl. Milli däpleriň we dessurlaryň emele gelmeginde ynsan dünýäsiniň özgermegine hem-de ösmegine düýpli täsirini ýetiren medeni hadysalaryň möhüm ähmiýete eýe bolandygyna taryh şaýatdyr. Men milli medeniýetimiziň mertebesi baradaky pikirlerimi jemläp, şeýle netijä geldim: medeniýetimiziň taryhy halkymyzyň taryhy ýaly juda gadymydyr, şöhratlydyr, çuňňur mazmunlydyr*».³⁷

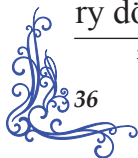
Hormatly Prezidentimiziň ýatlaýan adamzadyň ykbaly-na düýpli täsir eden medeni hadysalarynyň biri hem halkyň medeniýetiniň ösmegine has-da düýpli täsirini ýetiren Beýik Ýüpek ýolunyň esasy böleginiň Türkmenistanyň çäklerinden geçmegidir. Türkmenistan şu Watanyň çäklerinde ilkinji nusgalary döredilen, kem-kemden kämilleşip, häzirki döwre ähli ajaýyplygy bilen gelip ýeten, özboluşly aýratynlyklary bilen şu

³⁷ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 18 sah.

günki günde hem dünýä halklarynyň arasynda uly şöhrata eýe bolan maddy we ruhy gymmatlyklary – adam ýaly syzýan gamyşgulak bedewleri, gözleriňi dokundyrýan gyrmyzy halylary, täsin zergärçilik sungaty, jadyly nagyşlary, şeýle hem, baý ruhy mirasy bilen dünýä medeniýetinde öz mynasyp ornuny eýeleýär. Hormatly Prezidentimiz «dünýä medeniýeti» diýen düşünjä kesgitleme berip, şeýle ýazýar: «*Dünýä medeniýeti dünýä halklarynyň medeniýetleriniň jemidir. Mes toprakda ekilen agajyň bol miwe getirişi ýaly, her bir halk öz medeniýeti bilen dünýä medeniýetiniň baýlaşmagyna goşandyny goşýar. Türkmen medeniýeti hem umumadamzat medeniýetiniň baýlaşmagyna uly goşant goşan medeniýetdir we şol bir wagtyň özünde bütin adamzadyň baýlygydyr. Bu medeniýet özüniň ösüşinde uzak taryhy ýoly – adamzadyň döreyiş döwründen, tä biziň günlerimize çenli eýýamlary aşyp, heňnamlary hem-de döwürleri geçip gelýär. Türkmenistanyň kökünü müňýyllyklardan alyp gaýdýan buýsançly medeniýeti adamzadyň geçmişine göz aýlamaga, halklaryň we medeniýetleriň özara gatnaşygyna düşünmäge hem-de olary ösdürmäge ýardam berýär*».³⁸

Medeniýet düşünjesi örän giň düşünje, her bir halkyň medeniýeti, elbetde, uzak asyrlaryň dowamynda kämilleşip, bitewi bir medeniýet ulgamyny emele getirip, ösen ylmy jemgyýetçilik zamanasyna gelip ýetipdir. Jeýtun medeniýetinden gözbaş alyp gaýdan ekerançylyk, maldarçylyk medeniýeti, binagärçilik sungatynyň häzirki döwre gelip ýeten galyndylary, halycylyk, seýisçilik, zergärçilik sungaty, türkmen milletiniň guýmagursak zehinlileri tarapyndan döredilen, umman kimin hazyna bolan baý ruhy mirasy, garaz, «sanasaň sogaby bar». Her bir milletiň zehinli wekilleri öz halkynyň medeniýetini ösdürmek üçin yhlas bilen zähmet çekipdirler. Ajaýyp maddy we ruhy gymmatlyklary döretmäge we nesillere miras goýmaga çalşypdyrlar.

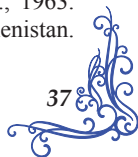
³⁸ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 25 sah.

Bu ajaýyp maddy gymmatlyklaryň ählisi hem halk döredijiligidir. *Halk döredijiligi* diýlen düşünje, *folklor* düşünjesine garanynda, has giň bolup, oňa halkyň döreden ähli baýlyklary girýär. Her bir türkmen hojalygyna barsaň, altyn-kümüş bezeg şaýlary ýasalýandyr, haly-palas dokalýandyr, keçe edilýändir, içmek-possun tikilýändir, dutar-gyjak ýasalýandyr, her hili parçalar dokalýandyr, aýdym-saz sungaty bilen meşgullanýandyr. Käbir öýlerde bedewler seýislenýändir. Bu ýagdaý Beýik Ýüpek ýolunyň geçen ugurlarynda, şol ýyllarda hem şeýle bolupdyr. Muňa alymlaryň taryhyň gatlaruny açyp, ýazan ýazgylary hem şaýatlyk edýär. Biziň eýýamymyzdan öňki II asyrdan gözbaş alyp gaýdan, yzygiderli kerwen gatnawlary ýola goýlan bu şanly ýol barada alymlaryň ýazgylary, agtaryşlary, gözlegleri gymmatly maglumatlary ýüze çykarýar. Dürli ýurtlaryň taryhçy alymlary, arheologlar, etnograflar bu ýol hakdaky pikirlerini, toplan maglumatlaryny, çaklamalaryny ylmy makalalarda, monografiýalarda, dürli ýazgylarda halka ýetiripdirler.³⁹

Halk döredijilik eserlerini bilmezden, halkyň baý geçmiş taryhyny, onuň medeniýetiniň, sungatynyň, edebiýatynyň ösüş derejesini göz önüne getirmek mümkin däl. Çünki folklor eserleri etnografiýa we arheologiýa bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Diýmek, halkyň uzak ýyllaryň dowamynda döreden medeni mirasyny öwrenmek üçin ynsanperwer ylmylaryň ählisiniň içine aralaşmaly. Türkmenleriň ata-babalarynyň näme bilen meşgullanandygyny, ýaşaýyş derejelerini, boş wagtlaryny nämä sarp edendiklerini, uýan yrym-ynançlaryny öwreneýin diýseň, folklor eserleini aňyňa siňdirmeli. Uzak asyrlaryň dowamynda döredilen baý mirasyň ajaýyp nusgalary dünýä medeniýetine gymmatly goşantdyr. Maddy we ruhy miras medeni mirasyň özenini

³⁹ Жуковский В.А. Развалина старого Мерва. – М., 1894. Баргольд. В.В. История культурной жизни Туркестана. – Л., 1927. Сочинения. Т.1,4,9, – М., 1963. Hojanyazow T., Gurbanow A., Öwliýägulyýew M. Beýik Ýüpek ýoly we Türkmenistan. – A., 2011.

düzýän gymmatlyklardyr. Türkmenistanyň hormatly Prezidenti hiç wagt gymmaty egsilmejek baý mirasymyz baradaky pelsepeli oýlanmalaryny jemläp, halkyň uzak ýyllaryň dowamyn-da döredip, kem-kemden kämilleşdirip, Berkarar döwleimiziň bagtyýarlyk döwrüne ýetiren maddy we ruhy gymmatlyklaryna şeýle kesgitleme berýär: «*Maddy miras – gara gözüňe, mähirli duýgularyňa yssylyk çaýýan ähli zatlardyr. Ruhy miras – dil, aň, hakyda bilen asyrlardan asyrlara geçen gymmatly edebi eserlerimizdir, halk döredijiligimizdir, şirin mukamdyr sazларымыздыр, aýdymларымыздыр.*».⁴⁰

Maddy miras gözleriňi dokundyrsa, ynsanlaryň ýaşayyş-durmuşynda zerurlyklara öwrülse, ruhy miras adamlary kämillige atarýar, dynç berýär, terbiýeleýär, dogry ýola salýar, maslahat berýär. Oňa her kim özüçe düşünýär, many-mazmunyny özüçe kabul edip alýar. Şu ajaýyp gymmatlyklaryň köpüsi Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda, halklaryň medeni gatnaşyklarynyň täsiri esasynda, birek-birek bilen ýygjam aragatnaşyklar netijesinde döräpdir. Ol gymmatlyklar hakydalar-da ýaşap, şeýle hem halypa-şagirtlik ýoly bilen nesillere geçirilip, kem-kemden kämilleşip, häzirki döwre gelip ýetipdir.

Haýsydyr bir halk hakynda söhbet açylsa, öňi bilen onuň sungatynyň, medeniýetiniň, ruhy baýlygynyň näderejededigini bilen baha berilýär. Her bir halk öz baý mirasynyň maddy hem ruhy gymmatlyklaryny, döp-dessurlaryny, ahlak ýörelgelerini birden döredäýmändir. Olar uzak asyrlaryň dowamyn-da döräp, kem-kemden kämilleşipdir. Diýmek, halklar zähmet, hereket, iş hem akyl bilen döreyän maddy medeniýetini hem, onuň bilen bir wagtda döreyän, ummasyz akyl zähmetini talap edýän ruhy medeniýetini hem asyrlaryň dowamynda dikeldipdirler. Halklaryň uzak ýyllaryň dowamynda sünnäläp, timarlap gelen gymmatlyklary örän aýawly saklanylmalydyr. Bu barada

⁴⁰ Gurbanguly Berdimuhamedow. Arşyň nepisligi. – A., 2016, 42–43 sah.

alym I. W. Suhanowyň pikiri has düşnükli, özüne çekijidir. Ol hemme zatlary düzedip, täze-täze binalar salyp, ýurdy gözelleşdirip boljakdygy, ýöne haýsydyr bir halkyň öz ata-babalaryndan galan döp-dessurlaryndan, mirasyndan daşlaşsa, ony täzedan dikeltmekligiň kyn düşjekdigi barada pikir ýöredýär.⁴¹ Alymyň bu pikiri ähli halklaryň döp-dessurlary, mirasy öwrenilende-de ulanarlyklydyr. Bu pikiri medeni gymmatlyklaryň ähli görnüşleri babatda hem ulanmak bolar.

Türkmen halkynyň döreden we kämilleşdirip, häzirki döwre ýetiren maddy we ruhy baýlyklary mukaddeslik derejesindäki gymmatlyklardyr. Bu mukaddeslikleri harlanlary türkmen hakyky adam hasaplamaz. Şol mukaddeslikleriň biri hem seýisçilik sungatynyň wekilleriniň erjel zähmeti bilen Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen, gülläp ösen döwletleriň biri bolan Parfiýa döwletinde ösdürilip ýetişdirilen, kem-kemden kämilleşdirilip gelen bedew atlardyr. Atlar baradaky nakyllar halkyň bu täsin bedewlere halkyň buýsanjyndan habar berýär. «Arpa iýen at menzil aşar», «At – ýaryşda, är – söweşde», «Ýalňyz çapan at ýüwürük», «At rysgaly alnynda», «At aýlanyp gazygyny tapar, suw aýlanyp – ýarygyny», «At alma, eýer al, aýal alma, hossar al, ýer alma, goňşy al», «Aty at bilen tut, elguşy – et bilen», «Atyň atasy arpa», «At keselini sakyz açar, gyz keselini – gopuz», «Aty baryň ganaty bar, ogly baryň – gaýraty», «Ata gerim gerek, ýigide – berim», «Ata – bag, düýä – dag» ýaly nakyllarda nesillere ýeterlik derejede degerli maslahatlar jemlenendir.⁴² Türkmen bedewlerine bagyşlanan bu nakyllar uzak asyrlaryň dowamynda aýdylyp, durmuş tejribesinde kämillige ýeten atalar sözleri, halkyň döreden dürdäne setirleri. Ata-babalarymyzyň döredip, nesillere miras galdyran nakyllary durşy bilen öwüt-ündew, bular sanardan kän.

⁴¹ Суханов И. В. Обычаи, традиции и преемственность поколения. – М., 1976.

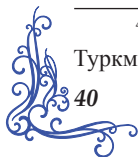
⁴² Раýhas çeşmesi. – А., 2015.

Öň hem ýatlanylýp geçilişi ýaly, Beýik Ýüpek ýoly bilen uzak menzilleri söküp, gündogaryň Beýik imperiýasy Hytaý bilen Günbataryň Beýik imperiýasy – Rimiň arasynda täjirleriň söwda aragatnaşygyny ýola goýup, gatnap ýören ýyllarynda hem gelin-gyzlaryň el hünärinden dörän, älem halklaryny haýrana goýýan türkmen halylarynyň, ezber seýisleriň seýislän bedew atlarynyň türkmen medeniýetiniň ikinji gatlagy bolan parfiýa medeniýeti döwründe dünýä halklarynyň arasynda uly şöhrata eýe bolandygyny görnükli alymlar W. W. Bartold, W. M. Masson aýratyn nygtap geçýärler.⁴³

Türkmen halkynyň uzak ýyllaryň dowamynda döredip, ösdürip, kämilleşdirip häzirkä döwre ýetiren maddy mirasynyň bir görnüşi bolan halyçylyk sungaty barada gürrüň açylanda, ajaýyp, syrly gölleri bilen göreniň akylyny haýran edýän, köz ýaly lowurdap duran gyrmyzy türkmen halylary, palaslary, owadan nagyşlar salnan keçeleri barada ýatlaman geçmek asla mümkin däl. Çünki bu ajaýyp eserler sungat daragtynyň aýrylmaz şahalaryndandyr. Hormatly Ýurtbaştutanymyzyň bu nepis sungata bolan söýgüsi «Janly rowaýat», «Arşyň nepisligi» atly gymmatly kitaplaryň döremegine getirdi.

Türkmen halysy türkmen halkynyň özi bilen ýaşytdaş sungatdyr. Bu gadymy hem müdimi halylara halkyň ruhy gözelligi, ony dokaýan gelin-gyzlaryň yssy mähri siňipdir, şonuň üçin hem, ajaýyp türkmen halysy gözelligi bilen jadylap, adamlary özüne bendi edip goýýar. Halyçylyk sungaty kämilleşýän sungat. Geçmişde türkmenler, esasan, öz öýüni bezemek üçin dürli bezeg önümlerini – öýe ýazmak üçin halylary, çuwal-torbalary, gapylyklary, horjunlary, atlaryna, düýelerine niýetlenen haly önümlerini dokan bolsalar, indi türkmen gelin-gyzlary dürli reňkli halylary, haly portretleri, täze medeniýete bap gelýän elde

⁴³ Бартольд В.В. Сочинения. Т.1,4,9, – М., 1963. Культурное наследие Туркменистана. – Санкт-Петербург, 2000.

göterilýän halydan torbalary, sowgatlyk üçin niýetlenen dürli görnüşli haly önümlerini dokapýarlar.

Türkmen halysy özüniň nepisligi, berkligi, täsin reňki, owadan nagyşlary bilen dünýä ýüzüniň halklaryny haýran galdyrmagyny uzak asyrlarda dowam edip gelýän nepis sungatdyr. Häzirki döwürde hem türkmen halysynyň muzeýinde nusgasy saklanylýan ikiýüzli halylaryň döreýşi barada halk arasynda saklanyp galan rowaýat hem üns bererliklidir.

Gadym zamanlarda bir aýalyň adamsy hem erkek dogany duşmana ýesir düşüpdür. Aýal yzlaryndan gidip, olaryň äkidilen ýerlerini tapyp, hanyň ýanyna baryp, «Han aga, men öz el hünärim bilen ýesirlerimi halas edip bilmerinmi?! Eger rugsat berseňiz, men size üýtgeşik bir haly dokap bereýin, sizem meň ýesirlerimi boşatsaňyz!» diýýär. Han razy bolýar. Ol ähli işlerini birýana taşlap, şol üýtgeşik halyny dokap başlaýar. Bir aý müddetden soň haly taýýar bolýar.

Aýal dokap bolan halysyny alyp, hanyň ýanyna barýar. Halyny ýere ýazanynda, han halynyň şeýle nepisligine, ajaýyplygyna haýran galýar.

– Örän nepis haly dokapsyň, ýöne seň dokan halyň ýeke-dä, soň üçin menem ýesiriň birini halas edip bilýän, haýsyny alsaň alay! – diýýär. Emma zenan: «Ýok han aga, men ýeke haly dokamadym» diýip, owadan gölli halyny beýlesine öwürýär weli, türkmen ýaýlasynyň gозelliklerini görkezip, lowurdap ýanyp duran hala hanyň gözi düşýär. Ine, han aga, men ikiýüzli haly dokadym – diýipdir.

Han:

Äkidiber ýesirleriňi, men seniň sungatyň öňünde baş egýän – diýipdir.

Şondan soň juda çeper gyz-gelinler hem ikiýüzli haly dokamagy öwrenipdirler.⁴⁴

⁴⁴ Rowaýaty aýdyp beren; Oguljahan Gurbandurdyýewa, Mary şäheri.

Uzak döwürleriň dowamynda dürli özgerişlikler bolup geçýär. Uly üstünlikler döwründe milletiň ruhy ýokary göterilýär, şonda her bir halkyň döreden milli baýlyklarynyň abraýy artýar. Türkmen halkyny bu beýik sungatsyz göz önüne getirmek mümkin hem däl. Parfiýa medeniýeti döwründe uly şan-şöhraata eýe bolan türkmen halylary Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda gatan täjirleriň esasy harytlaryndan bolupdyr. Halyçylyk sungaty uzak heňňamlarda timarlanyp, gitdigiçe owadanlaşyp, türkmeni dünýä yüzüne tanadyp gelen milli guwanjy, buýsanjy, halkyň yüzüniň tuwagy. Türkmen halylary, olaryň täsin nagyşlary hakda arheologlar öz işlerinde ýatlap geçýärler. Şu ýerde arheolog alym W. I. Sarianidiniň sözlerini mysal getirmek bolar: «Garagumuň yssysynda dokma önümleri uzak wagtlaý abat saklanmaýar, emma gadymy döwürlerden galan gaplaryň ýüzlerinde biri-birine meňzeş haly nagyşlaryny görüp bilýäris. Olar türkmen haly nagyşlaryna örän meňzeş. Bu keramika önümlerindäki şekiller pars, kawkaz halylarynda ýok, diňe türkmen halylarynda bar...».⁴⁵ Aradan uzak heňňamlar geçse-de, arheologlaryň gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde tapylan tapyndylaryň haýsy millete degişlidigini arheologiya ylmy anyklap berýär.

M. Ý. Masson «Ýünden dokalan Parfiýa halylary Rimde gowy tanalýar ekeni we şol ýerde käbir özboluşlylyklary bilen özüne uly ünsi çekipdir. Olar diňe bir Piliniýniň aýdan «özboluşly boýag ulanylyşy» bilen däl, eýsem nagyşlary we dokalyş usuly bilen-de tapawutlanypdyr... Nusaýda gazuwlar geçirilende üsti açylan käbir otaglaryň giň diwarlary nagyşlar bilen bezelmändir, diňe tekiz ak reňk çalypdyr. Megerem, halylar diňe ýere düşelmän, eýsem, şol otaglaryň diwarlaryny-da bezändirler»⁴⁶ diýip yazýar. Häzirki döwürde-de ajaýyp türkmen halylarynyň ýere

⁴⁵ Сарианиди В. И. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. – М., 1967, стр. 84.

⁴⁶ Массон М. Е. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства. Труды ЮТАКЭ. Т. V, – Ашхабад., 1955, стр. 67.

ýazmaga rowa görülmän, diwarlardan asylyp goýulýan halatlary gabat gelýär. Megerem, bu hem geçmişden galan ynançlar bilen baglanyşyklydyr.

Türkmen halylary hem keçeleri sungat daragtynyň esasy şahalaryndandyr. Bular türkmen aýal-gyzlarynyň erjel, tutanýerli zähmetiniň netijesinde dörän nepis sungat eserleridir. Türkmen halky taryhyň gatlarynda köp kynçylyklary başdan geçiripdir. Olar göçüp-gonup ýören wagtlarynda hem özüleriniň genji-käni hasaplan halylaryny goraglap saklapdyrlar. Pazyryk depesinde gazuw-agtaryşlar geçirilende tapylan haly we keçe bölekleriniň türkmenlere degişlidigini alymlaryň ykrar etmegi hem bu sungatyň iňňän gadymy döwürlerde-de bolandygyna şaýatlyk edýär. Türkmen halky ýeňişli-yeňişli ýyllary başdan geçirse-de, gelin-gyzlarynyň dokan ajaýyp halylarynyň nagyşlaryny, olaryň täsin nusgalaryny nesilden-nesle geçirip, häzirki döwrümize ýetirmegiň hötdesinden gelmegi başarypdyr. Ol nagyşlaryň her biriniň özüniň aňladýan manysynyň bardygy hem gyzyklydyr. Gölleriň käbirleriniň göz-dilden goraýandygyny, ýene birleriniň meýdan ösümlüklerini, gözeli tebigaty suratlandyryandygyny, başga birnäçeleriniň bolsa haýwanat dünýäsini aňladýandygyny ussat halyçylar gürrüň berýärler.

Türkmen keçeleri hem amaly-haşam sungatynyň bir şahasydyr. Keçeler hem eli çeper zenanlaryň zähmeti netijesinde dörän gymmatlykdyr. Goýun ýününden taýýarlanylýan keçeleriň ynsan saglygy üçin örän ýaramlydygy ykrar edilendir. Dürli welaýatlarda taýýarlanylýan keçeleriň nagyşlarynyň, basylyşynyň özboluşly aýratynlyklary bar. Keçe etmeklik, adatça, ýaz, tomus, güyz aýlarynda daşarda ýerine ýetirilýär, gelin-gyzlardan tutanýerli, erjel zähmeti talap edýär. Keçe edilende-de edil haly dokalyşyndaky ýaly ýüni öňi bilen gowy ýuwup, arassalap, guradyp, saýyp, darap, boýamalysyny boýap taýýarlamaly.

Amaly-haşam sungatynyň bu ajaýyp görnüşleri has irki döwürlerden kök alyp gaýdyp, kem-kemden kämilleşip gelen sungat eserleridir. Türkmen medeniýetiniň ikinji gatlagy bolan parfiýa medeniýeti döwründe halyçylygyň hem-de ýüňden taýýarlanýlan beýleki önümleriň örän ýörgünli ulanylandygy barada ylmy ýazgylarda söhbet açylýar.

Türkmen halkynda «Ýaz ýüňi keça bolmaz, güyz ýüňi – hala» diýen nakyl bar. Nakyllardyr atalar sözi durmuşda ýaşamaga, öz ornuňy tapmaga ýol görkezýär. Türkmen aýallary hem nakyllara uýup, haly üçin ýaz ýüňüni, keçe üçin güyz gyrkymyndaky ýüňi taýýarlapdyrlar. Goýun ýüňi köp ýerde ulanylypdyr. Şonuň üçin-de, türkmen folklorunda gabat gelýän goýun bilen geçiniň aýdyşygyndaky goýnuň adyndan aýdylýan sözler hem üns bererliklidir:

Südümden sargan bolar,
Ýüňümden ýorgan bolar,
Gyzlaň gyzyl-alasy
Olar hem menden bolar⁴⁷.

Ýüňleri keçe gamşynyň üstüne ýaýradyp, güllerini, reňklerini ýerbe-ýer goýup, ilki bilen keçäniň suduryny taýýarlapdyrlar. Her welaýatyň öz nagyşlaýan gülleri bar, käbirleri ikitaraplaýyn güllýärlerler, käbirleri bolsa bir tarapyňy gülläp, bir tarapyňy gülsüz edýärler. Güllemek işleri berjaý edilensoň, erkek adamlar gezekleşip, gamşa salnan keçäni ep-esli wagtlap togalaýarlar. Keçe çekmeklik, ýagny gamşy togalanlarynda keçäniň gülleri berk, gozganman durar ýaly, üstünden gyzgyn suw sepeläp berkidýärler. Ondan soňra keçäni basmak işine girişilýär. Bu iş hem 5-6 sagat dowam edýär, ýöne käbir ýerlerde uzyn günläp basylýar, ol keçeler has berk bolýar. Elbetde, sungatyň bu görnüşleri nesilden-nesle geçip, hut häzirki döwürde hem dowam edip gelýär.

⁴⁷ Awtoryň şahsy arhiwinde saklanylýan maglumatlardan.

Türkmenlerde hem, ähli musulman halklarda bolşy ýaly, düýe ýüňi mukaddes, keramatly hasaplanylýar. Ondan düýe ýüň saçaklar, çäkmen, ellik, oýluk, eňsi ýaly aýak astyna atylmaýan zatlar taýýarlanylýar. Umuman, türkmenlerde amaly-haşam sungatyna degişli önümleriň köpüsi aýal-gyzlaryň ýadamazak zähmetiniň netijesinde döredilýär. Elbetde, şeýle önümleriň ählisi Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen oba-şäherlerde zygiderli öndürilip durupdyr hem-de söwda maksatlarynda ulanylýpdyr.

Taryhyň çuňluklaryndan gözbaş alyp gaýdýan pähim-paýhas siňdirilip döredilen maddy we ruhy gymmatlyklaryň umman kimin hazynasyny döreden türkmen halkynyň baý medeni mirasynyň gözbaşynda uzak asyrlaryň dowamynda köpçülik tarapyndan döredilen halk döredijiligi atlandyrylýan gymmatly baýlyk durýar. Çünki maddy gymmatlyklary hem, ruhy gymmatlyklary hem halkyň zehinli wekilleri döredýär. Has takyk aýdylanda, maddy we ruhy gymmatlyklaryň ähli görnüşleri medeni giňişlikde halk köpçüligi tarapyndan döredilýär. Şonuň üçin-de, ähli döredilen maddy we ruhy gymmatlyklar halk döredijiligidir. Adamzat elmydama medeni giňişlikleriň merkezinde bolýar, milli gymmatlyk derejesine ýetirilen medeniýetiň ýagdaýy, onuň ösüşi, yza galyşy hem adamynyň başarnygyna baglydyr. Adam uzak ýyllaryň dowamynda döredilen medeniýete parhsyz garaýarmy, ýa-da oňa bolan söýgüsi güýçlümi, şol medeniýetiň ösmegine goşant goşmaga çalyşýarmy, ýa-da ata-babalar tarapyndan dikeldilen medeniýeti ýumurýarmy?! Ine, medeni giňişlikde şu soraglara jogap tapmak mümkin.⁴⁸

Bu ajaýyp gymmatlyklar döredilende adamlaryň biri-biri bilen aragatnaşykda bolmagynyň, halklaryň arasynda medeni gatnaşyklaryň ýola goýulmagynyň, ynsanlaryň bir-birekden täsirlenmeginiň netijesinde ýüze çykan dürli medeniýetleriň ýakynlaşmagynyň oňyn netijelere getirendigi, elbetde, ikuçsuzdyr.

⁴⁸ Культурное наследие Туркменистана. – Санкт-Петербург. 2000, стр. 14.

Halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklar adamlaryň aň-düşünjesiniň ösmegine oňaly täsirini ýetirip, olaryň ýaşayyş-durmuş şertleriniň özgermegine sebäp bolýar. Milletleriň özara gatnaşyklary adamlaryň ruhy dünýäsini baýlaşdyryp, ýagşy gylyk-häsiýetleriň, dost-doganlyk gatnaşyklarynyň has berkleşmegine mümkinçilik döredýär.

Güneşli Türkmenistan Watanymyz ýokarda agzalyp geçilen gymmatlyklary bilen beýleki köp sanly Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen döwletlere garanda, dünýä medeniýetiniň ösüşine has uly goşant goşan ýurtlardan hasaplanylýar. Halklaryň ösüşine uly täsirini ýetiren bu ýoldan gatnan dürli halklaryň wekilleri, dürli hünärdäki adamlar, esasan-da täjirler milletleriň özara ýakynlaşmagyna, ysnyşmagyna, dostlukly aragatnaşyklaryň ýüze çykmagyna, şonuň netijesinde hem, tutuş jemgyýetiň aň-düşünjesiniň ösmegine, medeniýetleriniň ýakynlaşmagyna ýardam beripdirler. Aň-düşünjesi ösýän halkyň ümzügi öňe sary bolýar, medeniýeti gitdigiçe ösýär, zehinliler, hünärliler köpeliýär. Türkmenistan Watanymyzda öndürilýän dünýä halklarynyň arasynda aýratyn sarpa goýulýan örän ajaýyp maddy gymmatlyklar we baý ruhy miras munuň aýdyň subutnamasydyr.

Medeniýetiň ösmeginde medeni gatnaşyklaryň ähmiýeti

Elbetde, gymmatbaha ýüpek parçalardan ýüküni tutan kerwenler gatnamagyny yzygiderli dowam eden Beýik Ýüpek ýolunyň adamzat durmuşynyň dürli ugurlarynda, ykdysady, syýasy hem medeni gatnaşyklar babatda uly ähmiýetiniň bolandygy aýdyň hakykatdyr. Bu söwda ýoly bilen gatnan täjirler söwda maksatlary bilen gatnan bolsalar-da, kem-kemden halklaryň arasynda medeniýeti ýaýradyjylar hökmünde tanalyp

başlapdyrlar. Ýörite söwda gatnaýan täjirleriň dynç almaklary üçin gurlan kerwensaraýlarda, myhmanhanalarda, çayhanalarda, düşelgelerde düşlän wagtlarynda olar diňe söwdalaryny etmän, eýsem, ýolda käbir uly şäherlerde baş-alty günläp galyp, harytlaryny satyp, başga harytlara çalşyp, agşamlaryna dynç alyş pursatlarynda bolsa halkyň döreden dürdäne eserlerini – ertekidir rowaýatlary, mataldyr tapmaçalary, nakyllardyr atalar sözlerini, şorta sözdür ýomaklary aýdyşypdyrlar, ýörite aýdyjylaryň aýtmaklarynda diňläpdirler. Hatda käwagtlar bagşy-sazandalara dessanlardyr eposlaryň şahalaryny aýtdyryp, şahyrlara şygyr okadyp diňlän bolmaklary hem hakykata ýakyn. Çünki türkmenleriň arasynda bolup, olaryň bagşylaryny diňlemedik daşary ýurtlular az-azdyr. Beýik Ýüpek ýoluny deňiz ýollary çalşandan soň, XIX asyryň ikinji ýarymynda Türkmenistana gelmek miýesser eden wenger syýahatçy alymy A. Wamberi hem edil şol döwürlerde bolan uruşlarda ýesir düşüp, Maryda türkmenleriň arasynda on dört aýlap ýaşamaly, olaryň duz-çöregini iýmeli bolan, olaryň ýaşayyş durmuşlaryny, döp-dessurlaryny öwrenip, öz Watanyna barandan soňra etnografik maglumatlara baý bolan kitapçany ýazan fransuz ofiseri Genri de Blok wil hem türkmen bagşylaryny diňläp, olaryň ussatlygyna uly baha beripdirler. Diýmek, şol ýyllarda üç edilip bagşy aýtdyrylan bolsa, ondan öňki asyrlardan galan däbe görä dowam edip gelen bolmaly. Çünki bagşyçylyk sungatynda halypa-şägirtlik ýolunyň ösen derejede bolandygy hemmä mälim hakykat ahyry. Halypa bagşylar uzak asyrlaryň dowamynda bu ajaýyp sungaty öz şägirtlerine öwredip, nesillere geçirip gelipdirler.

Elbetde, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýaşayan halk köpçüligi ajaýyp folklor eserlerini döredipdirler, şol şäherlerde birnäçe gün galyp, dynç alan täjirler rawylaryň, aýdyjylaryň aýtmaklarynda ol täsin eserleri diňläp, ýatda galanlaryny hem öz illerine

ýaýradypdyrlar, tersine, öz illerinde dörän folklor eserlerini hem ýerli diňleýjilere aýdyp beripdirler. Maddy gymmatlyklary hem satyn alyp gitmek bilen, dünýäniň çar künjüne ýaýradypdyrlar. Türkmen halylary şalaryň köşkleriniň bezegi bolupdyr. Beýleki maddy gymmatlyklar barada hem ýagdaý şeýle. Olar diňe satyn alnyp gidilmek ýoly bilen ýaýrapdyr.

Bu ýoldan beýleki halklar hem peýdalanýar ekenler. Gyrgyzlardan Mawerennahrda, Horasanda we Horezmde has geçginli bolan mürk, sütüklü deriler, gaýyň (berýoza) agajy ýaly harytlar getirilipdir. Seljuklar zamanasynda, medeniýetiň ösüşiniň üçünji gatlagynda döwlet has ösensoň, ýerli söwda hem ösüpdür. Içerki bazarda söwda alyş-çalyş ýoly bilen dowam edipdir. Söwda işleriniň göwnejaý alnyp barylmagynyň ýurduň ykdysady taýdan ösüşinde uly ähmiýeti bolupdyr. Şeýlelikde, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen şäherdir obalar bilen özge ýurtlaryň täjirleriniň arasynda medeni gatnaşyklara ýol açylypdyr. Medeni gatnaşyklaryň ýaýraýşy soňabaka giňişleýin häsiýete eýe bolup, örüsi giňeldipdir. Çar tarapdan gelýän täjirler kem-kemden üstünden geçýän, iş salyşýan ýurtlarynyň halky bilen has ýygjam aragatnaşyga girip başlapdyrlar.

XX asyryň 30-njy ýyllarynda hem Merwde ýörite medeni maksatlar üçin ulanylan «Ýolbarsly» çayhanasy işläp durupdyr. Şu çayhanada Körmolla şahyryň goşgy okanlygy, bagşylaryň aýdym-saz bilen diňleýjilere hezil berendikleri hakynda ýaşuly nesliň arasynda gürrüňler soň-soňlar hem ýatlanlyýardy. Elbetde, bu ýagdaý Beýik Ýüpek ýolunyň irkiräk döwürlerinde hem bolandyr, soňra däbe öwrülip dowam edip, soňky asyrlara ýeten bolmagy-da ähtimaldyr. Elbetde, ozal halkyň taryhynda bolan häsiýetli aýratynlyklar soň-soňlaram gaýtalanyp durýar. Bu taryhy hakykat. Bu hili ýygjam gatnaşyklar bolsa dürli dillerde gepleýän adamlary hem dostlaşdyrýar, ysnyşdyrýar. Dil bil-

meýänler söwda işlerinde zerurlyk bolup öňe çykýan dil öwrenmek meselelerini hem unutman, dürli halklaryň dillerini öwrenmäge çalşypdyrlar. Hatda belli-belli täjirleriň öz ýanlary bilen dil bilýän adamlary, ýörite dilmaçlary hem äkiden bolmaklary baradaky çaklamalar hem hakykat bolmaly. Diýmek, täjirler özleriniň şular ýaly adamsöýüjilikli işleri bilen halklaryň özara täsirli gatnaşyklaryny güýçlendirip, dünýä medeniýetiniň ösüşine uly goşant goşan ynsanlardyr.

Adamlaryň duşuşmagyna, görüşmegine, birek-birekden täsirlenmegine hem şertler gerek bolupdyr. Dürli ýurtlaryň adamlary nähili görüşmeli, duşuşmaly, özara täsirlenmeli. Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabyňyň birinji tomunyň «Ertekiler dünýäsinde» atly bölümünde dürli ýurtlaryň adamlarynyň arasyndaky dost-doganlyk gatnaşyklarynyň ýüze çykyşyny «Kerwenbaşy» atly ertekiden mysallara ýüzlenip, beýan edýär. Ine, şular ýaly ýagdaýlar hakda pikir edilende, b.e. öňki II asyrda söwda gatnawlary üçin döredilen, halklaryň arasynda ykdysady, syýasy, medeni gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti barada agzamazlyk asla mümkin däl. Şu günki günde Beýik Ýüpek ýoluny dünýä alymlary öwrenýärler. Bu ajaýyp ýoly dikeltmek hakda alada edilýär. Çünki şu söwda maksatly ýoluň kömegi bilen halklaryň arasynda gatnaşyklar, özara täsirlenmeler ýüze çykyşdyr.

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen iri merkezler hem medeniýetiň ösen ojaklary hökmünde taryhda yz galdyrypdyr. Muny arheolog alymlar gazuw-agtaryş işleriniň netijelerini degşirip görmek bilen subut etdiler. Türkmenistan öz çäklerinde ilkinji nusgalary döredilen, kem-kemden kämilleşip, häzirki döwre ähli ajaýyplygy bilen gelip ýeten, özboluşly aýratynlyklary bilen şu günki günde hem dünýä halklarynyň arasynda

uly şöhrata eýe bolan maddy we ruhy gymmatlyklary – bedewleri, halylary, täsin zergärçilik sungaty, jadyly nagyşlary, şeýle hem baý ruhy mirasy bilen dünýä medeniýetinde öz mynasyp ornuny eýeleýär.

Milli Liderimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda söwda ýolunyň halklaryň medeniýetleriniň ýakynlaşmagyna ýetiren täsiri hakda mysallar arkaly söhbet açýar. Taryhy maglumatlara görä, dürli halklaryň wekillerinden bolan täjirler söwda gatnaşyklary arkaly dostlaşyp, doganlaşyp, ysnyşykly gatnaşyp başlapdyrlar. Bu hili täsirler halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklaryň has berkemegine sebäp bolupdyr. Üstünden Beýik Ýüpek ýoly geçen şäherler-ä däl, eýsem, uly ýurtlaryň hem gülläp ösmegine bu ýoluň täsiri örän uly bolupdyr. Uly yklymlary baglanyşdyrýan, halklaryň arasynda ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklara ýol açan bu ýoluň ugrunda ýerleşen ýurtlaryň biri hem Türkmenistan Watanymyzdyr. Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda, ýagny parfiýa we seljuk medeniýeti döwürlerinde Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan halklaryň, esasan, ata-babalarymyzyň medeniýetiniň ösmeginde dürli ýurtlardaky halklar bilen söwda aragatnaşygynyň ýola goýulmagynyň örän uly ähmiýetiniň bolandygyny bu ugurdan iş alyp baran alymlar hem tassyklaýarlar. Hakykatdan hem, halklaryň arasyndaky ykdysady maksatlar üçin ýola goýlan söwda gatnawlary, şol bir wagtyň özünde halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklara ýol açypdyr. Adamlar biri-birlerinden täsirlenip, dürli zatlary ýasap başlapdyrlar. Mysal üçin, archeologlaryň berýän maglumatlaryna görä, Nusaýdan tapylan farfordan ýasalan gaplaryň ýüzünde hyýaly guşlaryň şekilleri hem-de hytaý hatynda ýazylan ýazgylar bar ekeni. Olaryň içinde Hytaýdan iiberilen sowgatlar gabat gelipdir. Käbirleri bolsa şolara meňzedilip, ýerli senetçiler tarapyndan ýasalan bolmaly diýen pikirler gabat gelýär. Elbetde, bu özara täsirlenme bilen baglanyşykly ýagdaý.

Türkmen halkynda dowam edip gelýän hünärmentçiligiň dürli görnüşleriniň arasynda özara gatnaşyklar netijesinde başga halklardan getirilen hem-de soňky döwürlerde zikgelenen şaýylyklar hem gabat gelipdir. Merw ussalarynyň ýasan owadan nagyşly küzeleriniň Nusaýdan tapylmagyny arheolog alymlar Merwden ussalaryň çagyrylyp getirilip işledilenligi bilen düşündirýärler. Şol gatnaşyklar hünärmentçilik, senetçilik sungatynyň ähli ugurlarynda-da bolupdyr.

Umuman, Beýik Ýüpek ýoly diýlip atlandyrylan bu ajaýyp ýol we ýol ugrunda ýerleşen iri merkezler baradaky gymmatly pikirler, oýlanmalar hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly iki tomluk kitabynda ýeterlik. Beýik Ýüpek ýolunyň öz wagtynda halklaryň arasyndaky medeni, ykdysady we syýasy gatnaşyklary ýola goýmakda, doganlyk-dostluk gatnaşyklarynyň döremeginde ägirt uly ähmiýetiniň bolandygyna kitaby okap göz ýetirmek bolýar. Şeýle gatnaşyklar netijesinde, baý ruhy mirasyň gyzykly, özüne çekiji ýordumlary dürli ýurtlara aralaşypdyr. Hormatly Prezidentimiziň bu kitabyndaky ylmy maglumatlar halk döredijilik eserleri, täsin rowaýatdyr hekaýatlar bilen bezelipdir. Şu ýerde Türkmenistan Watanymyzyň ylym babatda hem ösen ýurtlardan bolandygy ýatlanylmalydyr. Iň güýçli alymlar türkmen topragynda ýaşaýdylar, döredipdirler. Muňa adamzadyň başdan geçiren taryhy döwürleri şaýatdyr. Kâbir mysallara ýüzlenmek bilen, pikirlerimizi delillendirmek bolar. Daşoguzuň Ýzmykşir obasynda doglup, ylym bilen meşgullanyp, ençeme ylmy işleriniň golýazmalaryny nesillere miras goýan Mahmyt Zamahşary arap dilini araplaryň özlerinden hem gowy öwrenip, ylmy işlerini, şygylaryny hem arap dilinde ýazypdyr. Arap ýurtlarynda okap, ylym alypdyr. Ol örän köp sanly işleriň daşyndan, dynç alýan wagtlarynda «Ýagşyzadalaryň bahary» atly alty tomluk ýygyndyny taýýarlapdyr. Ol bu kitap barada gürrüň edeninde, özüniň ylmy işlerini ýazan wagtynda arasynda

dynç almak üçin bu kitaby ýazandygyny nygtap geçýär. Elbetde, bular ýaly alymlaryň hem gatnawlary Beýik Ýüpek ýoly bilen amala aşyrylan bolmaly. Diýmek, türkmenlerden güýçli alymlaryň ýetişmeginde, olaryň özge ýurtlarda ylym almaklarynda, bu ajaýyp ýoluň täsiri iňňän uly bolupdyr.

Umuman, taryhy döwürlerdäki bolup geçen şanly-şöhratly wakalary, döredilen maddy we ruhy gymmatlyklaryň döreýiş taryhyny, medeniýetiň gözbaşlaryny, halklaryň arasyndaky ykdysady, syýasy we medeni gatnaşyklaryň köklerini öwrenmeklik döwrüň derwaýys meselelerindendir. Hut şu günki günde köp bölegi Türkmenistan Watanymyzyň çäklerinden geçen Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen gadymy şäherlerdir obalary, taryhy ýadygärlikleri giňişleýin öwreniliş işleri alnyp barlanda, arheologlaryň, etnograflaryň işlerini öwrenmek has wajyp bolup durýar. Jeýtun medeniýetinden gözbaş alyp gaýdan maldarçylyk we ekerançylyk medeniýetiniň ösdürilmeginde hem Türkmenistana uly orun degişlidigini arheolog alymlar tassyklaýarlar.

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda Beýik Ýüpek ýolunyň gündogaryň hem günbataryň taryhynda wajyp orun eýeleýändigini, bu ýol bilen bagly taryhy ýazgylaryň, arheologik tapyndylaryň, etnografik we edebi gymmatlyklaryň, halk hakydasynda saklanyp galan ruhy mirasyň gitdigiçe gyzyklanmalary artdyryandygy barada ýygy-ýygydan ýatlaýar. Elbetde, beýle kämilleşme uzak asyrlar dowam edipdir. Netijede, kämil eserler döräp, agyzdan-agza geçip gelipdir. Dünýäniň çar taraplaryna göçüp giden türkmen maşgalalary hem şeýle ajaýyp eserleri hakydalary arkaly alyp gidip, ol eserleriň köpçülikleýin häsiýetde ýaýramagyna sebäp bolupdyrlar. Munuň tersine, dürli ýurtlardan gelen halk döredijilik eserleriniň türkmenleriň arasyna ýaýrap garyşyp giden ýagdaýlary bolupdyr. Dürli halklar-

da meñzeş ýordumly folklor eserleriniň gabat gelmegi-de şu ýagdaýlar bilen baglanyşyklydyr. Hatda edebiýatda işlenilýän obrazlar hem edebiýatlaryň özara täsirleri bilen başga bir edebiýata aralaşyp bilýär. Makalalaryň birinde şeýleräk täsin bir pikire duş gelindi: «Belki, bilbil we gül biziň edebiýatymyza başga çeşmelerden geçendir? Arap, pars edebiýatlarynyň täsiri entek doly ornaşyp ýetişmedik döwründe ýaşan Gorkut atanyň kitabynda bilbil barada ýatlanylýan ýerine gabat gelinmedi».⁴⁹ Dogrudan-da, hakyky oýlanylmalý mesele. Gorkut atanyň ýaşan zamanasynda entek araplaryň täsiri ýaňy ornaşyp başlapdy. Agzalan keşpleriň hem arap ertekleriniň täsiri bilen Beýik Ýüpek ýoly arkaly türkmen edebiýatyna aralaşan bolmagy hakykata ýakyn. Beýik Ýüpek ýoly Ýer ýüzüniň dürli künjeklerinde ýaşayan ynsanlaryň duşuşmagyna, tanyşmagyna, dürli milletlerden bolan adamlaryň arasynda ysnyşykly aragatnaşygyň ýola goýulmagyna sebäp boldy. Eger-de adamzat ýaşayşynyň dowam etmegi üçin dörän zerurlyklar zerarly Beýik Ýüpek ýoly işläp başlamadyk bolsa, dünýä halklarynyň biri-birleri bilen duşuşmagyna şertler döremezdi. Diýmek, özara gatnaşyklaryň medeniýetinde we medeniýetleriň gatnaşyklarynda, halklaryň ruhy dünýäleriniň baýlaşmagynda, jemgyýetçilik aňynyň ösmeginde bu Beýik ýoluň ähmiýeti bimöçberdir.

⁴⁹ Edebiýat we sungat. 2018, 31 awgust.

II BAP BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY WE TÜRKMEN HALKYNYŇ RUHY DÜNYÄSI

Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde, ylaýta-da, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk zamanasynda Türkmenistanyň hormatly Prezidenti milli mirasymyzy, baý ruhy hazynamyzy düýpli öwrenmek üçin taýsyz tagallalar edýär. Ol özüniň çykyşlarynda ylym ulgamyna uly üns berip, halky ruhy taýdan taplap, jemgyýetçilik aňny ösdürmeklige, galkyndyrmaklyga uly goşant goşýan, biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolan ynsanperwer ylymlaryň – taryh, etnografiýa, arheologiýa, filozofiýa, dil, edebiýat, folklory öwreniş ylymlarynyň ähmiýeti barada aýratyn durup gecip, olary ösdürmeklige ugrukdyryjy görkezmeler berýär. Şu ýerde onuň Türkmenistanyň medeniýet we bilim ulgamlarynyň ýolbaşçylary bilen geçiren maslahatynda eden çykyşyny ýatlamak ýerliklidir.⁵⁰ Ol bu taryhy çykyşynda medeniýeti, taryh ylmyny ösdürmek, türkmen halkynyň ruhy gymmatlyklarynyň esasynda täze döwlet we jemgyýetçilik ideologiýasyny kemala getirmek meselelerine ünsi gönükdirdi. Hormatly Prezidentimiz ylym ulgamynda alnyp barylmalı wezipeleri kesgitläp, jemgyýetiň aňny ösdürmekde ynsanperwer ylymlaryň uly ähmiýetini aýratyn belledi.

Şuňa laýyklykda, milli mirasymyzyň ajaýyp baýlyklary bilen birlikde gymmatly ruhy hazynamyz bolan halk döredijilik eserleri hem giňişleýin öwrenilýär. Folklor eserleri halkymyzyň taryhyny, döp-dessurlaryny, edim-gylymlaryny, yrym-ynançlaryny, ahlak ýörelgelerini öwrenmekde iň bir ähmiýetli çeşmeleriň biridir. Türkmen halkynyň dil baýlygyny özleşdirmekde-de halky eserler gymmatly hazyna bolup hyzmat edýär. Halkyň

⁵⁰ Türkmenistan, 2010, 15 sentýabr.

döreden dürdäneleriniň içine içgin aralaşdygymyza, muňa has aýdyň göz ýetirýäris. Uzak asyrlaryň dowamynda dörap, kämilleşip gelen, halkyň ruhy iýmiti bolan halky eserleriň gymmaty häzirki döwürde has hem uludyr. Bu günki gün olary okanyňda, diňläniňde, parasatly gojalarymyzyň, mährem ejelerimiziň şunça täsinligi, kalplary heýjana salýan ruhy baýlygy döredip, gursaklarynda eşrepi deýin apalap saklap, şu günlerimize ýetirmegiň hötdesinden gelendigi haýran galdyrýar. Elbetde, halk döredijilik eserleri heňnamlaryň dowamynda halkyň ruhy iýmiti bolan islegini kanagatlandyryp, has uly terbiýeçilik wezipelelerini ýerine ýetirip gelipdir. «Çagalygyndan aňşamlaryna ajaýyp ertekileri diňlemedik, matal aýdyşmadyk, ýomakdyr şorta sözlere eşitmedik, bagşylaryň kalbyndan joşup çykýan aýdymlary, dessanlary diňlemedik türkmeni geçmişde tapyp bolmandyr» diýmäge esas bar.

Halk döredijiligi halk kalbynyň aýnasydyr. Şol aýnanyň ýüzünde milletimiziň adamkärçilik sypatlary, gylyk-häsiýeti, ahlak ýörelgeleri, döp-dessurlary, uýan dini-ygtykady, umuman, köp asyly häsiýetleri görünýär. Şonuň üçin hem bu genji-hazynadan ýetdik paýyny alan, aňyna siňdiren ynsanlar öz iline, halkyna, olaryň gün-güzeran şertlerine, durmuşyna, däbine-dessuryňa, ynsanperwerligine beletdir. Halkyň zähmet şertleri, dünýägaraýşy, ruhbelentligi, käwagtlar sussupeslige özüni aldyrsa-da, ahyrynda şol ýagdaýlardan çykalga tapyp, belent başyny dik tutup, kyn günde biri-birine hemaýat berşiniň beýany dürli görnüşdäki halky eserlere siňip gidipdir. Geçmiş ata-babalardan galan şireli sözlerem, owazlylygam, şirinligem – barysy halk döredijiligi atly genji-hazynada jemlenendir. Türkmen halkynyň geçmişinde ýyl ýazgylary, taryhy kitaplar az bolansoň (bolanlary hem arap ýazuwynda), gadymy döwürlerde bolup geçen wakalary, halkyň hal-ýagdaýyny, döp-dessurlaryny, ahlak ýörel-

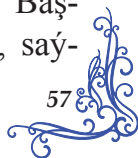
gelerini, mahlasy, tutuşlygyna ruhy dünýäsini öwrenmekde belli bir awtory bolmadyk, köpçülik tarapyndan döredilen ýatdan aýdylýan halk döredijilik eserleriniň ähmiýeti inňän uludyr. Medeni mirasyň aýrylmaz bir pudagy bolan bu baý ruhy hazyna terbiýäniň esasy çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Halkymyzyň uzak asyrlaryň dowamynda döredip, kämilleşdirip, şu ajaýyp günlerimize ýetiren baý ruhy mirasynyň üsti doldurylyp, has baýlaşyp, geljekki nesillere ýetirilmelidir. Çünki medeni mirasyň esasy şahalaryndan biri, adamzadyň ruhy dünýäsiniň baýlaşmagynda uly ähmiýete eýe bolan ruhy gymmatlyklar halk arasynda aýdylmagyny müdimi dowam etdirjek hazynadyr.

Elbetde, Beýik Ýüpek ýolunyň esasy böleginiň geçen ýeri bolan Türkmenistanyň oba-şäherlerinde ýaşaýan halk köpçüliginiň döreden ýatdan aýdylýan folklor eserleri bilen birlikde, halk arasyndan saýlanyp çykan guýmagursak zehinli alymlar, täsin sygyrlary halka ruhy iýmit bolup hyzmat eden nusgawy şahyrlar hem öz döreden ruhy gymmatlyklaryny geljege ýetirmegiň aladasyny edipdirler. Alymlar öz döreden eserleriniň golýazmalaryny aýawly saklap, nesillere ýadygär goýupdyrlar, sowatly kätipler bolsa olary göçürüp, halk arasynda ýaýradypdyrlar. Şahyrlar bolsa bagşylar bilen tirkeşipdirler, olaryň döreden ajaýyp sygyrlaryny, dessanlaryny bagşy-sazandalar şägirtlerine öwredip, asyrlardan asyrlara geçirip, biziň döwrümize ýetiripdirler. Mahlasy, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda durmuş gaýnap joşupdyr, şol bir wagtda ruhy hazyna hem baýlaşmagyny dowam etdiripdir. Elbetde, bu döreýişde, öň hem belläp geçişimiz ýaly, halklaryň medeni gatnaşyklarynyň täsiri uly bolupdyr.

Ynsanlar millilikden, milli ruhdan, milli mirasdan ruhlanýar, ruhy göterilýar, her millet aýry-aýry milletleriň döredijiliginden hem ylhamlanýar, halklaryň döredijiligi biri-birinden täsirlenýär. Milletler ýakyn aragatnaşyklar netijesinde birek-birekden

öwrenýärler. «Görogly» eposynyň ýigrimiden gowrak türki halklaryň arasynda ýaýramagyna hem özara täsirleriň sebäp bolandygy aýdyň hakykatdyr. Özara täsirleriň gadym döwürlerden kök alyp gaýdýandygy hakda ylmy edebiýatda ýygy-ýygydan ýatlanylýar. «Görogly» eposynyň hem beýleki käbir dessanlar ýaly giňden ýaýran göçme ýordumdygyny, halklaryň arasynda gadym döwürlerden bäri dowam edip gelýän taryhy we medeni gatnaşyklaryň netijesinde köp ýurtlara ýaýrandygyny alymlar belleýärler. Täjirler söwda işleri bilen halk arasynda aýlananlarynda, elbetde, dil bilýänler gyzyklanyp, ýazyp alandyrlar, köne golýazma kitaplaryny satyn alyp gidendirler. Türkmenistanyň üstünden geçen Beýik Ýüpek ýoly arkaly ençeme ýazgylaryň, golýazma kitaplarynyň dürli ýerlere ýaýranlygy hem taryhy hakykatdyr.

Gözel diýarymyz Türkmenistan uzak taryhy asyrlaryň dowamynda özboluşly aýratynlyklara eýe bolan täsin medeniýeti bilen dünýä halklaryny, syýahatçylary, jahankeşdeleri, alymlary özüne çekip gelen ýurtlaryň biri boldy. Muny köp sanly daşary ýurt syýahatçylary ýatlamalarynda belläp geçýärler. Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda hem-de alymlaryň ýazgylarynda berilýän maglumatlara görä, XIII asyrdaky syýahatçy Marko Polo söwda maksatlary bilen Rimden çykyp, Beýik Ýüpek ýoluna düşüp, Gündogar ýurtlaryna ugraýar. Onuň bu ýurtlara aýlanyp, jahankeşdelik etmegi, ýigrimi baş ýyla çekýär. Ol soňra ozalky maksadyndan daşlaşyp, bu ýurtlary öwrenmegi esasy borjuna öwürýär. Halk arasyndan hekaýatlary, rowaýatlary hem ýazyp alyp başlaýar. Şeýlelikde, ol ilkinji gezek öz ildeşlerini bu täsin ülkeler bilen tanyşdyrypdyr, şonda-da gören-eşiden zatlarynyň ýaryny hem ýazyp bilmändigini ahmyr bilen ýatlapdyr. Başga-da köp-köp daşary ýurtly syýahatçylar, jahankeşdeler, saý-

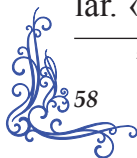

sebäp bilen türkmenleriň arasyna düşenler, ýaşamaly bolanlar, alymlar (A. Borns, A. Hodzko-Boreýko, A. Wamberi, Berezin, Bakulin, Ostroumow, Genri-de-Blokwil we başgalar) türkmenler baradaky ýazgylaryny dünýä okyjylaryna ýetiripdirler. Şeýle özara täsirler, gatnaşyklar netijesinde Türkmenistan Watanymyz baradaky ýazgylar, golýazma kitaplary, şahyrlaryň sygyrlary dünýä ýurtlarynda peýda bolup başlapdyr.

Ruhy mirasyň aýrylmaz pudagy bolan halk döredijiligi, aýdym-saz sungaty, türkmen bagşy-ozanlary, olaryň türkmen jemgyýetinde tutan orny baradaky pikir ýöretmelere-de biz daşary ýurtly alymlaryň, syýahatçylaryň, saý-sebäp bilen Türkmenistanda bolmak miýesser edenleriň ýazgylarynda gabat gelýäris. Elbetde, olaryň aýdanlary biziň üçin has ähtibarly çesmedir. XIX asyryň ikinji ýarymynda derwüş geýmine girip, kynçylykly şertlerde Orta Aziýa syýahat eden wenger alymy Arminiý Wamberi Türkmenistanda bolanda, türkmen durmuşyny, medeniýetini iňgin öwrenmäge synanyşyk edipdir. Ol türkmen toýlaryna, dürli dabaralara gatnaşyp, aýdym diňlemegiň özüne-de miýesser edendigi hakda şeýle ýatlaýar: «Türkmen üçin baryp ýatan lezzet bagşynyň gelmegidir we onuň tamdyra çalyň, «Göroglynyň», ýa elýetmez şaha hasaplanýan Magtymgulynyň aýdymyny aýtmagydyr. Magtymgula öwlüýä ýaly garaýarlar. Magtymgulynyň aýdymlaryny eşiden çaglarymdaky geçen minutlar mende ýokary derejede we gyzykly hem hiç haçan unudylmajak täsir galdyrdy»⁵¹ Wamberiniň Türkmenistana gelen wagtyndan bary-ýogy ýarym asyr gowrak ozal akyldar Magtymguly dünýäden öten ekeni.

Geçmişden galan дәplerdir dessurlar hut şu günki günde hem dowam edýär. Döwlet ähmiýetli çäreler geçirilende-de medeniýet işgärleri dostlaşýarlar, birek-birekden täsir alýarlar. «Görogludan», Magtymguludan aýdylýan aýdymlar daşary

⁵¹ Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – М., 1874, стр. 279.

ýurtly myhmanlary şu günki günde hem haýran galdyrmagyny dowam etdirýär. Magtymgulynyň adaty bolmadyk çuňňur filofofiýa ýugrulan döredijiligi, ajaýyp şygrylary ähli halklaýň wekillerini häzir hem özüne çekip gelýär. Görogly milletleriň hemmesiniň hem söýgüli gahrymany, halkyň edermen, batur ogly, dürli halklaryň Göroglu bagyşlanan ajaýyp eserlerinde Görogly beg türkmen milletiniň wekili hökmünde agzalyp geçilýär. Emma dürli milletler ony öz ýurdunyň ogly hasaplap, onuň ýatdan çykmaýak keşbini döredipdirler. Hiç wagt gymmaty egsilmejek ruhy hazynamyzyň naýbaşy eseri «Göroglynyň» Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüne gelip ýetmeginde daşoguzly bagşylaryň hyzmaty iňňän uludyr. Akademik Baýmuhammet Garryýew Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanylýan bukjalarda bagşylardan ýazylan nusgalaryň ýerleşýänligini we aýawly saklanylýandygyny, emma olaryň hiçisiniň hem daşoguzly Pälwan bagşydan ýazylyp alnan nusga bilen deňleşip bilmejekdigini «Görogly» eposyny rus diline terjime eden kitabyňyň sözbaşysynda aýratyn nygtap geçýär.⁵²

«Gorkut ata», «Oguznama» eposlarymyz hem dünýä medeniýetine uly goşant bolup, dürli ýurtlaryň golýazmalar hazynalarynda, kitaphanalarynda aýawly saklanylýar. Halkyň döreden ruhy hazynasynyň bir görnüşi bolan, hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary bilen «Küştdepdi – tans dessury» ady bilen ÝUNESKO-nyň «Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň görnükli nusgalarynyň» sanawyna goşulan küştdepdiler hem bu günki günde dünýä halklaryny gyzyklandyryp gelmegini dowam etdirýär. Türkmen halk döredijilik eserleriniň ähli görnüşlerindäki nusgalary hem dürli ýurtlarda geçirilýän medeniýet günlerinde, festiwallarda aýdylyp, halkyň dilinde ýaşap gelýär. Gözel diýarymyz Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe

⁵² Каррыев Б. А. Гёроглы. – М., 1983.

toýlar, dabaralar mekanyňa öwrüldi. Dünýä halklarynyň medeniýet işgärleri hem Diýärymyzda geçirilýän baýramçylyklarda ussatlyklaryny görkezip, öz halkynyň döreden folklor eserlerinden nusgalary hödürleýärler. Şeýlelikde, halklaryň dostlukly gatnaşyklary dowam edýär.

Halklaryň arasyndaky dostlukly gatnaşyklaryň, ýygjam aragatnaşyklaryň kökleri hem, elbetde, Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda döräp, kem-kemden kämilleşmek bilen bolupdyr. Şu Beýik ýoluň ugrunda ýaşan halklar, şol sanda türkmen halky hem, uzak asyrlaryň dowamynda örän baý medeni mirasy döredipdirler. Medeni mirasyň ähli ugurlarynyň maksady hem halk köpçüligine, ýetişiş gelýän ýaş nesillerimize terbiýe bermek, ilhalar, hakyky halal ýoldan ýöreyän, gозellige düşünýän adamlary terbiýeläp ýetişdirmekdir. Bu babatda inňän uly terbiýeçilik ähmiýeti bolan ruhy gymmatlyklar aýratyn saýlanyp öňe çykýar.

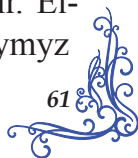
Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýaşayan zähmetsöýer türkmen halkynyň ata-babalary we ene-mamalary halal zähmet çekip, adamzat durmuşynda zerur bolan dürli maddy gymmatlyklary öndürmeklerini uzak asyrlaryň dowamynda dowam etdiripdirler. Özleriniň öndürýän önümlerini – halydyr keçeleri, dokalýan hil taýdan kämil matalary, tikýän egin-eşiklerini, mal-garalaryny, bedew atlaryny, alabaý itlerini, tohum aw tazyalaryny, elguşlaryny Beýik Ýüpek ýoly bilen gatnaýan täjirlere satypdyrlar, özleriniň öndürip bilmeýän önümlerini bolsa olardan satyn alypdyrlar. Şeýlelikde, söwda alyş-çalşygyny amala aşyrypdyrlar, netijede, adamzadyň ýaşayyş durmuşy gitdigiçe

kämilleşmek bilen bolupdyr, halklaryň arasyndaky gatnaşyklar bolsa günsaýyn gowulaşypdyr, kem-kemden dostlukly gatnaşyklara öwrülipdir.

Maddy gymmatlyklar döreyän wagtynda ruhy gymmatlyklar hem döremegini dowam etdiripdirler. Elbetde, ruhy gymmatlyklar döremese, ynsanlara ruhy iýmitsiz – aýdym-syz-sazsyz, şygysyz, degişme-gülküsi, güýmenjesiz ýaşamak kyn bolardy. Ruhy baýlyklar geçmişde dynç alşyň çeşmesi, terbiýäniň gözbaşy bolup hyzmat edipdir. Şol ruhy baýlyklaryň arasynda halk döredijilik eserleri aýratyn saýlanyp dur. Şol döreyän halky eserleriň ençeme görnüşleri gönüden-göni aýal-gyzlaryň ylhamyndan döräpdir. Hüwdüler, läleler, monjugatdylar, toý aýdymlyary gönüden-göni zenanlaryň şahyrana döredijiliginiň nusgalarydyr. Elbetde, irki dörän alkyş-dilegleriň, yrym-ynançlaryň, nakyllardyr atalar sözleriniň, ertekidir rowaýatlaryň, mataldyr tapmaçalaryň, soňky asyrlarda kämilleşen küştdepdileriň hem belli bir böleginiň döremeginde dilewar, zehinli, şahandaz gelin-gyzlaryň hyzmaty uludyr. Gelin-gyzlar tarapyndan döredilen şahyrana eserleriň has irki görnüşlerinden biri hem ene hüwdüsi hem hüwdi sanawaçlarydyr. Gözel tebigat bilen aýrylmaz baglanyşyklylykda dörän, tebigaty wasp edýän läleler, Nowruz oýny bolan monjugatdy bentleri, toýlaryň ýaraşygy bolan toý aýdymlyarynyň dürli nusgalary gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligine degişlidir. Elbetde, küştdepdileri dilewar zenanlar bilen birlikde, ýaş ýigitler, dürli ýaşdaky dilewar adamlar hem döredipdirler. Bu çugdamja tansly, şadyýan bentleri döretmäge tutuş halk köpçüligi gatnaşypdyr. Bu hili şadyýan bentler häzirki döwürde hem döremegini dowam etdirip gelýär.

Çagany uklatmak maksady bilen hiňlenilip, owazlandyrylyp aýdylýan hüwdüler döreyiş taryhy boýunça has irkidir. Elbetde, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýaşan ata-babalarymyz

we ene-mamalarymyz ençeme yrym-ynançlary, alkyş-dilegleri, her hili dāp-dessur aýdymlyry, ýagny toý aýdymlyrydyr agylary, dürli sanawaç häsiýetli setirleri hem döredipdirler. Emma ylmy işiň bir bölümünde gelin-gyzlaryň döreden folklor eserleriniň ähli nusgalary hakda gürrüň edip bolmajakdygy, galyberse-de, agzalan nusgalaryň gönüden-göni dāp-dessurlar bilen baglanyşykly döredilendigi, aýratyn bir ylmy işiň obýekti bolup biljekdigi nazarda tutulyp, zenanlaryň döreden halky eserleriniň dāp-dessurlar bilen baglanyşykly döränleri hakda, mysal üçin, toý aýdymlyrydyr agylar, has irki döwürlerden gözbaş alyp gaýdan alkyş-dileglerdir yrym-ynançlar hakda, ýagny dāp-dessurlar bilen baglanyşykly dörän folklor eserleri barada gürrüň etmekden saklanyldy. Galyberse-de, alkyş-dileglerdir yrym-ynançlar gönüden-göni gelin-gyzlaryň döredijiliginiň çägene girmeýär, bu žanrdaky eserleri hemmeler hem döredip bilýär. Elbetde, hormatly Prezidentimiz tarapyndan «*Diýarymyň dürli etraplarynda «ýar-ýar», «leýeran», «haý öleň» ýaly atlar bilen meşhur bolan toý aýdymlyry dessur ähmiýeti bilen örän gyzyklydyr. Umuman aýdylanda, aýdymdar halk döredijiliginiň in baý görnüşleriniň biridir. Halk aýdym-sazlaryny ýerine ýetirmek, dessan aýtmak her bir türkmen toý-meýlisiniň bezegidir*»⁵³ diýlip, ýörite ýatlanyp geçilen toý aýdymlyry gelin-gyzlaryň döredijiligine degişli bolsa-da, bu hili eserleriň dāp-dessur tarapdan öwrenilmegi maksadalaýykdyr. Milli Liderimiziň aýratyn üns beren aýdym, dessan, epos, erteki, matal, şorta sözler ýaly halky eserleri dogrusynda aýratyn bölümlerde söhbet açyljakdyr.

Hüwdüler barada aýdanymyzda bolsa, bu žanrdaky eserleriň aýdylmagy dābe öwrülendigi, dāp-dessurlary suratlandyryandygy nukdaýnazardan dāp-dessur folklorynyň hataryna girse-de, türkmen durmuşynyň aýrylmaz bir bölegi hökmünde Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky zygiderli aýdylýp gelendigi,

⁵³ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 207 sah.

perzent terbiýesinde uly orun eýeleýändigini nazarda tutulyp, bu çugdamja, gelin-gyzlaryň mahmal owazyna garylýp, owazlandyrylyp sallançak başynda aýdylýan hüwdi bentleri hakda şu bölümde gürrüň etmek dogry hasaplanylýdy. Şeýle hem ýaz aýlary ýazlaga çykylanda, nowruz gijelerinde oýnalýan monjugatdylar, ýaňy kämillik ýaşyna ýetip gelýän ýaş gyzlar tarapyndan dürli äheňlerde kakylýan läleler dogrusynda-da şu ýerde aýratyn durlup geçilse, maksadalaýyk bolar.

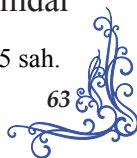
Hüwdüler we hüwdi sanawaçlary

«Şahyrana halk eserleriniň görnüşine we mazmunyna, ruhy-durmuş ähmiýetine görä, ýerine ýetirişi-de dürli-dürlüdür. Inň körpeje çagajyklara bagyşlanan halk eseri hüwdülerdir. Mährem ene kalbynyň töründen joşup çykýan hüwdi aýdymlarynyň sözleri-de, heňi-de çaga kalbynyň jümmüşinde yssy mähir, nurana duýgulary oýarýar, ony heniz sallançakdaka söýgi-muhabetiň gujagynda üwreýär».⁵⁴

Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiliginiň esasy görnüşlerinden biri, sallançak ýanynda aýdylýan hüwdülerdir. Hüwdüleriň döreýiş taryhynyň gadymy döwürlere aralaşandygy tebigy ýagdaýdyr. Elbetde, adamzat ýaradylan gününden beýläk, eneler öz çagalaryny yssy mähir bilen çöýüp, hiňlenip huwwalandyr, emma çugdam, täsin setirleriň kem-kemden kämilleşendigini hüwdüleriň many-mazmunyna aralaşanyňdan soň aňmak bolýar. Diýmek, hüwdüler ir zamanlarda döräp, uzak wagtlaý sünnälenip, çeperleşip, asyrlary aşyp, häzirkiki döwre gelip ýeten, ene mähirinden dörän, owazlandyrylyp aýdylýan şahyrana setirlerdir.

Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda kerwenleriniň gatnawlarynyň ýörgünli dowam eden döwürlerinde, ylaýta-da, pähimdar

⁵⁴ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 205 sah.

goja Gorkut atanyň ýaşan ýyllarynda halk döredijilik eserleri has kämilleşip başlapdyr. Şol döwürlerde bu ýoluň ugrunda ýaşap, zähmet çekip ýören halkyň arasynda araplaryň täsiri barha güýçlenip gelýärdi. Gorkut ata ýaly pähimdar danalaryň hem yslamy ilkinjileriň biri bolup kabul edip, haj parzlaryny berjaý edendikleri, oguz begleriniň baş wagt namaz okap, Allatagala sygynandyklary barada «Gorkut ata» eposynda maglumatlar bar.⁵⁵ Bu täsir eneleriň hüwdüleriniň many-mazmunynda has hem güýçli duýulýar.

Öňi bilen hüwdüleriň köp bentleriniň Allatagalanyň ady bilen baglanyşyklydygyny, olaryň eneler – zenanlar tarapyndan döredilendigini bellemek gerek. Muny hüwdi setirleri hem tassyklaýar, olaryň many-mazmunyny yzarlasak, onda biz hemme bentlerde diýen ýaly Alla sygynylýandygyny görýäris. Halkyň yrym-ynanjyna görä, perzent entek ýaşka onuň töwereginde ýaramaz ruhlar aýlanyp ýöermiş, olaryň çaga zeper ýetirmegi ahmalmyş. Şonuň üçin hem çagany hüwdülöp oturan ýaş ene, garry mamasy, enesi, aýal doganlary, ýeňňeleri, umuman, zenan maşgalalar çaganyň bela-beterden goralmagyny diläp, Perwerdigäre ýüzlenýärler. Hüwdi bentleriniň yzy «Huwwa-huw! Alla-huw!» diýen sözler bilen tamamlanýar.

Gönüden-göni maşgalanyň çäginde, sallançak başynda aýdylýan sygyrlary eşitmedik, diňlemedik, enesiniň mahmal owa-zyndan ganmadyk çaga türkmen öýünde gabat gelmese gerek. Has dogrusy, her bir çagalý öýde hüwdüleriň aýdylmagy däbe öwrülipdir. Hüwdi bentleri türkmeniň uzak asyrlyk taryhyndan, däbinden, dessuryndan, ahlak ýörelgelerinden, yrym-ynançlaryndan, edim-gylymlaryndan habar berýär. Çaga dünýä inen gününden baslap, dürli yrym-ynançlar, döp-dessurlar bilen gurşalýar. Ilki bilen, özüniň musulman çagasydygyny, özüne nähili at berlendigini, älem-jahany ýaradan beýik Taňrynyň

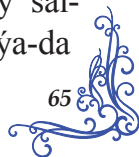
⁵⁵ Gorkut ata. – A., 2001.

birdigini, onuň ýerdäki wekiliniň bolsa Muhammet pygamberdigini, özüniň hem Muhammediň ymmatydygyny bilsin diýip, täze doglan çaganyň gulagyna döp bolup galan azan aýtdyrylýar. Azandan soň bolsa çaganyň ilkinji eşidýän sesi enäniň mahmal owazyna alaçaly ýag ýaly garyşyp çykýan täsin şygyr bentleridir. Ol şygyr bentleriniň her birinde uly many jemlenipdir. Ol setirler ýöne-möne dörän, ýüzugra sanalan setirler däl, olar uzak wagtlap kämilleşip, sünnälenip, paýhas elegeinde elenip, iň gowulary saýlanylýp, häzirki zamana gelip ýeten milli mirasyň naýbaşy nusgalarydyr. Halk hakydasy gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligine degişli bolan hüwdüleri dolulygyna biziň döwrümize ýetiripdir, çünki hüwdi her bir türkmen öýünde aýdylypdyr, kim çagasyny huwwalasa, kim agtygyny, kim jigisini hüwdüläpdir. Aýry-aýry dilewar, gepe-söze çeper, dogabitdi zehinli gelin-gyzlaryň döreden hüwdi bentleri agyzdan-agza geçip, başgalaryň dilinde ýene-de timarlanyp, zenanlaryň döreden ajaýyp bir mirasy hökmünde häzirki döwre gelip ýetipdir.

Çaga doglandan soň, gundalyp, ýaş enäniň eline berilýär, aglap başlan çagany ikiýana yralap, pessaý, mylaýym ses bilen hüwdüsine başlan enäniň owazyna çaga meýmireýär. Emma hakyky hüwdi aýdylyşy çaga ýedi günlük çileden (ýedi günden soň çaga hem ejesi arassalanyş maksady bilen suwa düşürilýär-de, goňşy öylere aýlanylýar. G. Y.) çykarylandan soň başlanýar. Çagany goňşy-golamlara aýlap, gezdirip gelenlerinden soň, sähetli gün çaganyň garry mamasy ýa-da enesi ony sallançaga salyp, huwwalap başlaýar, goňşular üýşýärler, toý pişmesi bişirilýär, çaga Allatagaladan uzak ýaş dilenýär. Bu döp türkmenleriň arasynda bişik (sallançak) toýy diýen at bilen belli bolupdyr.

Sallançak toýy käbir ýerlerde, aýratyn hem, bolman-bolman çagasy bolan maşgalalarda dabaraly bellenilipdir. Çagany sallançaga ilkinji gezek ýaşuly nesliň wekilleriniň – enesiniň ýa-da

mamasynyň salyp, hüwdüläp başlamagy hem türkmen halkynyň ýaşulularyna goýýan çäksiz hormat-sylagynyň nyşanydyr. Ondan soňra ýaş çagany ejesem, enesem, mamasam, gelnejesem, gyz doganlaram, umuman, maşgaladaky aýal-gyzlaryň ählisi-de huwwalap biler. Hormatly Prezidentimiz «Enä – tagzym, mukaddeslige – tagzym» atly kitabynda eneleri perzendi adam etmek üçin Alla tarapyn ýere iberilen perişde hasaplaýar. Asyl bu kitap gös-göni şu pikirleri beýan edýän dünýä halklarynyň arasynda giňden ýaýran rowaýat bilen başlanýar. Awtor ene hakdaky filosofiki pikirlenmelerini rowaýatyň üsti bilen çeper beýan edýär.⁵⁶

Hakykatdan-da, çagany dünýä inderip, terbiýeläp ýetişdirip, durmuş ummanyna goşmakda eneleriň paýy iňňän uludyr. Zenan maşgalalaryň ýürek hyjuwyndan, perzende bolan söýgüsinden, yssy mährinden dörän çeper hüwdi setirlerinde enäniň ýagşy arzuw-niýetleri, Allatagaladan dilegleri jemlenendir. Halkymyzyň, ylaýta-da, çaganyň esasy terbiýeçileri bolan eneleriň perzende, çaga bolan söýgüsi, ony akyllý-başly ynsan edip terbiýeläp ýetişdirmek islegi halk döredijiliginiň hüwdi žanryndaky eserleriň döremeginiň esasy sebäbidir. Hüwdüleriň her bendi gutarnykly pikiri aňladýar. Uzak taryhy döwürleri aşyp, biziň günlerimize gelip ýeten hüwdi bentleri bilen doly tanşylandan soň, «Bu täsin bentlerde durmuşda gabat gelýän ähli zatlar barada söhbet açylýar» diýen pikire gelmek mümkin.

Türkmen halkynyň geçmiş taryhynyň çylşyrymly bolandygy, çar tarapdan çozup gelen duşmana garşy göreş meselesiniň esasy mesele hökmünde öňe çykandygy sebäpli, mert, edermen, batyr ýigitleriň mydama aty-ýaragy taýyn bolup durupdyr. Her bir ene janyndan jan berip, nesil öndürüp, (ylaýta-da, ogul perzent) duşmana garşy göreşde «aýy kimin asylýan», «ýolbars kimin topulýan» mert ogullary ýetişdirmegi arzuw edipdir. Wa-

⁵⁶ Gurbanguly Berdimuhamedow. Enä – tagzym, mukaddeslige – tagzym. – A., 2018, 16–17 sah.

tansöýjilik, öz çagalarynda Watana bolan söýgini terbiýelemek türkmen halkynyň esasy ahlak ýörelgelerinden bolupdyr. Watan duýgusy gerek ýerinde öz Watanyň üçin şirin janyňy gaýgyrmazlyk türkmen halkynyň esasy ýodasy-ýörelgesi.

Asyrlaryň dowamynda özbaşdak döwletiň arzuwynda bolan türkmen halky ahyry ajap eýýama ýetjekdigine mukaddes ynam bilen ýaşapdyr. Bu mäkäm ynamy öz perzentleriniň hem aňyna guýup, nesilden-nesle geçirmäge çalşan pähim-paýhasly pederlerimiz terbiýe meselesinde görüm-göreläniň hemde ynsana berlen sözüň güýjüne uly ähmiýet beripdir. Uzak ýyllaryň dowamynda perzent terbiýesinde uly ähmiýeti bolan hüwdüleri we beýleki terbiýeçilik ähmiýetine eýe bolan halky eserleri sünnäläp döretmek bilen, çaganyň ulalyp, ýurt gorar, ynsaply, ygrarly, lebzi halal, mert ýigit bolup ýetişmegi her bir enäniň göwün maksady dälmi eýsem?! Haýsy bir ene öz ogul perzendiniň lellim, «aş üstünde taýýar» namart, nalajedeýin bolup ýetişmegini islär. Şeýlelikde, hüwdüleriň agramly bölegi ogul perzendi terbiýeläp ýetişdirmeklige bagyşlanylýp döredilipdir.

Türkmen yrym-ynançlarynda ogul çaganyň göbejigi kesilende bosaganyň daş ýüzünde gömlüpdür, şeýle ýol bilen onuň geljekde şu öýi, şu maşgalany, onuň ar-namysyny goraýjy bolup ýetişmegi arzuwlanypdyr. Geçmiş mirasymyza ýüzlenen wagtymyzda sözüň, görüm-göreläniň güýjüne has anyk göz ýetirýäris. Söze çuňňur sarpa goýýan şahyr Ýunus Emre dana şahyrlaryň sözlerini «Allanyň owazy» hasaplaýar, birki bendi mysal alalyň:

Eý, sözleriň aslyn bilen,
Gel, diý, bu söz kandan gelir.
Söz aslyny aňlamaýan,
Sanyr bu söz menden gelir.

Söz garadan, akdan degil,
Ýazyp okamakdan degil,
Bu ýörüýen halkdan degil,
Halyk owazyndan gelir.⁵⁷

Çeper sözlerden düzülen hüwdi bentleri hem «Allanyň owazy», ol bentleriň her biriniň aňyrsynda uly many bar. Şeýle ýiti manyly, pähim-paýhas siňdirilip döredilen bentlerden gulagy ganan çagalar hem köplenç ýagdaýlarda, batyr, edermen ýigitler bolup ýetişipdirler. Aşakdaky ýaly bentleriň mahmal owaza garşymagyndan gulagy ganan çaga neneň mert, batyr ýigit bolup ýetişmesin?!

Meniň ballym has ýigit,
Eker bagynda çigit,
Atlanyp awa gitse,
Yzynda segsen ýigit.
Segsen ýigdiň serdary.

Öz öýlerniň mydary.⁵⁸
Alleý-alley allançak,
Akar suwlar bulançak,
Keýmir serdar balasy
Her dulunda sallançak.⁵⁹

Her bir ene öz çagasynyň merdana Keýmir serdar ýaly batyr bolmagyny arzuwlapdyr, öz perzendini il bähbitli işlerde görmek isläpdir. Umuman, Watan temasy hüwdi bentlerinde esasy

⁵⁷ Ýunus Emre. Güldesse. – A., 1991.

⁵⁸ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 393 sah.

⁵⁹ TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar institutynyň hazynasy, 1124 bukja.

temalaryň biri hökmünde saýlanyp dur. Hüwdi bentlerinde watsöýüjilik meselesi gitdigiçe ösdürilip gidip otыр:

Meniň jigim yşansyn,⁶⁰
Turup bilin guşansyn,
Müň tümenlik aty bar,
Duşman ondan üýşensin.⁶¹

Ene öz çagalarynyň kalbynda Watana bolan çaksiz söýgini guýmak bilen birlikde, kalbyndan syzylyp çykýan arassa, päk söýgüsini hem bagryndan önen perzendine bagyşlaýar.

Hüwdülerde esasy gabat gelýän temalaryň biri hem halkymyzyň meşgullanan kesp-käri, şol kesp-kärlerini özleriniň dowamy bolan perzentlerine hem öwretmek. Awçylyk, daýhançylyk, maldarçylyk, bagşyçylyk, ussaçylyk, zergärçilik ýaly hünärler, esasan, erkek adamlaryň hünärleri, kesp-kärleri hasaplanylýpdyr. Näzik, dogabitdi mylaýym, mähriban, asylly, usully gyz maşgalalar halyçylyk, tikiň-çatyn, umuman, el hünärleri bilen meşgullanypdyrlar. Ene-mamalarymyz yryma görä, gyz maşgalanyň öýdeçi bolmagyny arzuwlap, ol doglanda, onuň göbejigini öýüň töründe gömüpdirler. Olar özleriniň döreden yrymlarynyň amala aşjakdygyna ýürekden ynanyypdyrlar.

Türkmen halky geçmişde hünärli bolmak meselesine aýratyn üns beripdir. Çünki hünärlilik, aýratyn hem, köp hünärlilik adamzadyň ykbaly. Halk arasynda «Bir hünärli baý bolmaz, baý bolmasa-da, hor bolmaz», «Hünäri öwren-de, ýigren» ýaly nakyllaryň sany sanardan kän. Köp hünärlilik – eklenç çeşmesi. Şonuň üçin hem, her kim öz çagasyna hünär, kesp-kär öwretmäge çalşypdyr. Bu mesele hüwdülerde has ýerlikli işlenilipdir. «Ýi-

⁶⁰ Yşanmak – ynanmak.

⁶¹ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 151 sah.

gide müň dürli hünär hem az» diýen nakyldan ugur alyp, erkek oglanlar dürli kesp-kärler öwrenseler, gyzlar el hünärlerini ele alypdyrlar. Çaganyň ejesi, ylaýta-da, gyzynyň hünärli bolmagy ugrunda alada edipdir. Çünki gyz «kişi maşgalasy», şonuň üçin hem ene gyz maşgalanyň baran ýerinde, gaýyn öýünde hiç işi başarman, ýüzüniň gyzarmagyny islemän, oňa hünär öwredipdir. Bu ýagdaýlaryň hemmesi gyz çaga bagyşlanan hüwdülerde aýdyň beýanyňy tapypdyr.

Aýgözelim otursyn,
Eline ýüwse ötürsin,
Akja keçäň üstünde
Gaýma gaýap otursyn.⁶²

Gyzjagaz doglandan, eýýäm onuň «kişi maşgalasydygy» baradaky ynam halk arasynda güýçli, ene çagasyny hüwdülände, şoňa kaýylygyny aňladýar, çünki ol Alla tarapyn aýal maşgala berlen ykbal.

Gyzym bagyň iýmişi,
Gülüme geler müň kişi,
Müň kişiniň içinde
Alyp gider bir kişi.⁶³

Mysal alnan bentlerden aňlaýşymyz ýaly, hüwdülriň esasy maksady zähmetsöýerligi ündemek, çünki ýaşaýşyň gözbaşy-nyň zähmetdedigine eneler düşünişdirler, şonuň üçin hem, her bir ene öz çagasynyň zähmet adamsy bolup ýetişmegi ugrunda aladalanyp, terbiýeçilik ähmiýeti uly bolan ajaýyp hüwdi bentlerini döredipdirler, «Ýaltanan ýal tapmaz, tapsa-da, bol tapmaz»

⁶² Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 393 sah.

⁶³ Awtoryň şahsy arhiwinde saklanýan maglumatlardan.

diýen ýaly pähimleri ýaşlykdan çagalarynyň aňyna guýupdyrlar. Hüwdüleriň manysyndan ol bent gyz çaga bagyşlananmy ýa-da oglanjyga, gös-göni aňlap oturmaly.

Kümüş sarmak elinde,
Tirme guşak bilinde,
Meniň balam ak Maýa
Uly iliň dilinde.⁶⁴

Allan-allan aldyrar,
Atyna begres saldyrar
Il-güne hyzmat edip,
Kimdigini bildirer.⁶⁵

Görşümüz ýaly, ogul bäbeğiň ulalyp, edermen, batyr, ýow gaýtaran ýigit bolup ýetişmegi, gyzjagazyň bolsa ady iliň dilinden düşmeýän eli çeper, hünärbaz, sypaýy, utanç-haýaly, edaly maşgala bolup ýetişmegi arzuwlanylýar. Gyz çaganyň näzikligi, gözelligi, asylylygy ene hüwdüsünde öz beýanyny tapýar. Türkmen eneleri öz çagalaryny terbiýelemäge, olary il derdine ýarayan, ynsaply, ygrarly adamlar edip ýetişdirmäge ähli başarnyklaryny ulanypdyrlar, gijeki şirin ukularyny perzendi üçin sarp edipdirler. Ene hüwdi bendiniň üsti bilen ýurduň, öyüň abadanlygyny, asudalygyny, il agzybirligini, çagasyna uzak yaş, rysgal-döwlet, bagt diläpdir. Bu mazmundaky hüwdüleriň sany artdyrsaň artdyryp oturmaly.

Türkmen halk döredijiliginiň hüwdi žanryndaky eserler arkaly türkmen halkynyň geçmişde nähili ýaşanlygyna, näme bilen meşgullananygyna, näme bilen iýmitlenenligine, kesp-kärlerine, dynç alşyny nähili guranlygyna göz ýetirmek bolýar. Uludan tutulýan toýlarda ýaryşlaryň guralyşy, her hili oýunlaryň oýnalyşy,

⁶⁴ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 124 sah.

⁶⁵ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 37 sah.

dürli däpleriň-dessurlaryň ýerine ýetirilişi barada hüwdülerden gymmatly maglumatlary tapmak mümkin. Uzak ýyllaryň dowamynda timarlanan gylyk-häsiýetleriň, döp-dessurlaryň, ahlak ýörelgeleriň beýanyňa, türkmen halkynyň dinine, diline degişli gymmatly maglumatlara biz hüwdülerde gabat gelýäris.

Meniň jigim ýaşynda,
Ýaşyl tahýa başynda,
Gümmürdedip öý diker
Agalaryň duşunda.⁶⁶

Bu ýerde halk däbi ör-boýuna galýar. Türkmençilikde againi agzybirlikde, birek-birege ýakyn ýaşapdyrlar, käbir ýagdaýlarda bolsa rysgallary hem bile bolupdyr. Ogluny öýli-işikli edip, il hataryna goşan ene-ata hökman öz perzentlerine ýakyn aralykda öý tutup berer ekeni. Şular ýaly türkmeniň köne döwürlerden miras galan döp-dessurlary hüwdülerde şöhlelendirilipdir. Gadymy türkmen oýun atlaryna (sadranç, owlak gapdy, altyn gabak) hem hüwdi setirlerinde kän gabat gelmek bolýar. Bu bolsa hüwdüleriň türkmen durmuşynyň hakyky beýanydygyny ýene-de bir gezek subut edýär.

Halkymyzyň ata-babalaryndan gelýän oňlamaly döp-dessurlarynyň biziň döwürlerimize gelip ýetmeginde hem hüwdülerin ähmiýetli nusgalardandyr. Myhmansöýerlik däbi bize ata-babalarymyzdan gelip ýetipdir. Türkmen halkynyň çar tarapdan gelýän myhmana mydama saçagy-da açyk, gujagy-da. Çünki bu döp ene hüwdüsiniň üsti bilen çagalaryň aňyna ýaşlygyndan doly ornaşyp, nesilden-nesle geçip, biziň Garaşsyzlyk zamanyza hem gelip ýetipdir. Häzir türkmen halky in myhmansöýer halklaryň biri hökmünde tanalýar. Köp sanly hüwdüler bu döp barada söhbet açýar.

⁶⁶ Awtoryň şahsy arhiwinde saklanýan maglumatlardan.

Alleý-alleý apaýyn,
Toýuňda at çapaýyn,
Daşdan gelen gonaga,
Mahmal serpaý ýapaýyn.⁶⁷

Sahylyk adamzat nesline, ylaýta-da, ýigitlere ýaraşýan oňat gylyk-häsiýet bolmaly. «Jomardy il tanar» diýlip, halk arasynda ýönelige aýdylmaýan bolsa gerek. Ene öz çagasynyň jomart, ile-güne ýagşylyk edýän, elačyk, ýaramaz gylyklardan daşda bolup ýetişmegini arzuwlap, bir topar çeper bentler döredipdir.

Allan-allan al beren,
Sallançaga sal beren,
Zekadyna zer beren,
Hüşürine ner beren.⁶⁸

Hüwdülerde halk sungaty hem degerli orun alypdyr. Zer-gärçilik hem halyçylyk sungaty türkmen halkynyň arasynda giňden ýaýran. Şonuň bilen birlikde, gelin-gyzlaryň jadyly nagyşlary hem inçe sungatyň bir görnüşi. Bular barada hem hüwdülerden gymmatly maglumatlary tapmak mümkin.

Sen arkamyň hopbasy,
Şaýly tahýa gupbasy,
Öz bagryma basanym,
Öz boýnumdan asanym.⁶⁹

Hüwdi – munuň özi hakyky durmuşda gündelik görüp ýören zatlarymyz barada zenanlaryň ýönekeýje düşünjeleriniň şygry

⁶⁷ Gelin-gyzlaryň şahyрана döredijiligi. – A., 2005, 56 sah.

⁶⁸ Şol ýerde. 34 sah.

⁶⁹ Gelin-gyzlaryň şahyрана döredijiligi. – A., 2005, 167 sah.

bilen berilmegi, şirin owaza garylan täsin sözleriň utgaşmasy, çagany lezzetli uka batyryan ruhy gymmatlyk. Şonuň bilen birlikde, taryhy maglumatlaryň çeşmesi. Biz halky eserleri, şol sanda hüwdüleri okap, diňläp, halkymyzyň geçmişine dahylly ýagdaýlary öwrenýäris. Gymmatbaha daşlar, türkmeniň baýlyklary barada hem hüwdi setirlerinde söhbet açylýar. Türkmenleriň göz degmezlik üçin dakynylyan hakyk daşy hem-de gelin-gyzlaryň bezeg şaýlary hökmünde ulanylan merjen daşy we beýleki gymmatbaha daşlar barada gürrüň gozgalýan bentler hüwdüleriň arasynda kän gabat gelýär.

Aslynda hüwdi bentleri diňe çagany ýatyrnakda ähmiýetli bolman, oň hem ýatlanylýp geçilişi ýaly, örän uly terbiýeçilik ähmiýetine eýedir. Hüwdüden gulagy ganyp, ösüp ýetişen çaga iň gowy häsiyetleri özünde jemlän, ilhalar, belent adamkärçilikli adamlar bolup ýetişýärler. «Maňa düşünmeýän, hüwdülenýän çaga näme öwrensini?» diýlip oýlanylmagy ahmal. Emma türkmenleriň tutuş maşgala bolup bir öýde ýaşandygyny, ene kiçi çagasyny huwwalanda, öýdäki ekabyrrak çagalaryň hem üns bilen diňläp, many-mazmunyny tirip, kalbyna siňdirip oturandyklaryny unutmak bolmaz. Olar şol ajaýyp bentleri ýatdan öwrenipdirler, şeýlelikde, olaryň ýatkeşlik ukyby hem artypdyr. Folkloriň bu ajaýyp nusgasy çagalaryň saza-söze düşünmek ukybyny hem artdyryýar, olaryň birentegi dilewar, gepe çeper adamlar bolup ýetişe, ençemesi hakyky sungat adamlary bolup ýetişipdir. Türkmen halkynyň arasynda märekesöýer, dilewar, şahandaz adamlaryň, bagşy-ozanlaryň känligi hem şular ýaly ýagdaýlar bilen baglanyşykly bolsa gerek.

Bu şahyrana eserler türkmeniň könedan gelýän gymmatly sözlerini öwrenmekde hem esasy çeşmelerden biridir. Halky eserleriň bu görnüşinde gadymdan gelýän şireli, akgyňly, owazly sözlere kän gabat gelýäris, mysallara ýüzleneliň:

Allan-allan esetsem,
Ulalsaň, höwes etsem,
Gyzyl gülden don biçip,
Etegin begres etsem.
Begres donuň ýakasy,
Deň-duşunyň bökesi.⁷⁰

«Böke» sözi köne söz bolup, «pälwan» diýen manyny berýär.

Meniň ballym janasy,
Dogramanyň honasy,
Söýsün garry enesi
Garamyklar dänesi. Huwwa-huw!⁷¹

Üstünde et dogralan çörek bölegine «hona nan» diýilýändigini ýatlanylnda, türkmen durmuşynda gabat gelýän ähli zatlar hakdaky söhbetlere hüwdülerde gabat gelmek bolýandygyna göz ýetirmek bolýar.

Hüwdüler, esasan, ýedi bogunly, rubagy görnüşinde (aaba) kapyýalaşan çeper meňzetmelere baý bolan bentlerden ybaratdyr. Käbir wagtlarda başga hili görnüşlerde-de kapyýalaşyp bilýär, ýagny, bu sadaja bentlere erkinlik häsiýetli. Elbetde, käte kapyýanyň bozulýan ýerleri hem duş gelýär. Käte birinji we ikinji, üçünji hem dördünji setiriň kapyýalaşýan wagtlar-da gabat gelýär, ýöne nähili bolsa-da, olar çeperçilik taýdan kämil.

Allan-allan adyňdan,
Sallançakda badyňdan.
Gyrmyzy gulpagyňdan,

⁷⁰ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 41 sah.

⁷¹ Awtoryň şahsy arhiwinde saklanýan maglumatlardan.

Garaja galpagyňdan.
Arkajygmyň hopbasy,
Süýrdepämiň gupbasy.⁷²

Zenanyň şirin owazyna eýlenip, çagany uklatmak maksady bilen hiňlenilip aýdylýan sallançak başyndaky hüwdülerden başga-da, ony ele alyp, bökdürip, hopba edip ýa-da aýagyň üstünde ýatyryp, yralaýan wagtynda, ýagny oýa wagty aýdylýan her hili çeper setirler hem folklor atlandyrylýan gymmatly hazynanyň içinde ýeterlik. Bulary aýdylyşynyň görnüşlerine görä, hüwdi sanawaçlary diýip atlandyrmak ýerliklidir. Çünki olar aýdym görnüşinde hiňlenilip däl-de, eýsem çaga bökdürilip oýnadylýarka, sanawaçlar kimin sanalyp aýdylýar.

Baý mirasymyzyň bir pudagy bolan aňyrsy-bärsi görünmeýän umman kimin hazynany ýatladýan hüwdi žanrynyň bir görnüşi bolan hüwdi sanawaçlary hakda söhbet açmak hem derwaýysdyr.

Allan-allan al penje,
Her gulpagy bir penje,
Ýygan oty ýorunja,
Iýen gawuny zamça,
Ýygan oduny omça,
Geýeni ýüpek parça,
Basmaz asla garynja.⁷³

Şu sanawaç setirlerini diňläniňde, agtyjagyny bökdürip, oýnadyp oturan mähriban mama, ene göz önünde janlanýar. Meňzetmeler janly durmuşyň çeper ýazgysy, bu bentde Beýik Ýüpek ýoly bilen gatnan täjirleriň esasy harydy bolan ýüpek parçalar hakda hem agzalýar. Ene perzendiniň garynjany hem ynjatmajak ilhalar adam bolup ýetişjegine umyt baglaýar. Şu

⁷² Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 30 sah.

⁷³ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 185 sah.

pikirleriň hemmesi hem çeper kapyýa bilen berilýär. Gyz çaga ulalansoň, oňa gudaçylyga gelnendäki pursatlar hakdaky enäniň arzuwlary hem şahyrana setirlere sinipdir:

Maňgyşlagyň maň goýny,
Maňlap geler, gyzyma.
Asýanyň⁷⁴ ak unundan
Çelpek geler gyzyma.
Injikleri bir tutam,
Bugra geler, gyzyma...⁷⁵

Bular ýaly bentleriň yzy «Huwwa-huw!» diýlip hiňlenmek bilen tamamlanmaýar, olar hiňlenilip aýdylmaýar, çünki olar sanawaçlar. Olaryň niýeti, maksady çagany güýmemek, oýnatomak, onda çeper söze söýgi döretmek, terbiýelemek. Çünki kiçijik çaga düşünmese-de, ýanynda oýnap oturan uly çagalaryň düşünejdigi ikuçly däl. Bular ýaly, çeper sözleriň sazlaşdyrylmagy bilen düzülen, her hili hereketler bilen utgaşdyrylyp aýdylýan çeper sanawaçlar türkmen halkynyň ähli babatda dilewar, pähim-paýhasly, dörediji halk bolandygyndan habar berýär. Şahyrana türkmen zenanlarynyň köpüsiniň bilim-sowatlary bolmasa-da, edebiýat nazarýetiniň kada-kanunlaryndan hem, göýä, habarly ýaly. Türkmen eneleri çaga her bir hereketi yzygiderli öwredipdirler. Mysal üçin, çaga alty-ýedi aýlyk wagtynda «çapak-çapak» oýnap başlaýar. Elbetde, çaganyň iki elini çarpyp oýnap bilmeginde hüwdi sanawaçlarynyň hyzmaty uly. Çaganyň ejesi, enesi, mamasy, gyz doganlary «çapak-çapak» sanawajyny sanap, çagany gyzykdyryp, özüne çekip, her gün çaga oýa wagtlyry, şol hereketleri gaýtaladypdyrlar. Netijede, çaga bu oýny tiz öwrenýär. «Çapak-çapak» sanawajynyň aýdylmaýan ýeri ýok bolsa gerek.

⁷⁴ Asýa – haraz.

⁷⁵ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 194 sah.

Çapak-çapak elleri,
Agyrmasyň gollary,
Agasynyň toýunda
Çelpek syrsyn elleri.⁷⁶

– diýlip, sanalýan sanawajyň oglan çaga degişlidigini many-mazmunyndan aňlamak bolýar. Çaga çelpek ýaýanok-da, çelpek syrýar, diýmek, oýnadylýan çaga oglanjyk. Çelpek ýapylyp otyrka, «çelpek syrmak» dessurynyň geçmişde ýigitleriň, erkek oglanlaryň arasynda meşhurlyga eýe bolandygy hemmelere mälimdir.

Çapak-çapak elleri,
Agyrmasyň gollary,
Daýysynyň toýunda
Çelpek ýaýar elleri.⁷⁷

Bu bent bolsa gyz çagajyk oýnadylanda aýdylýar. Durmuş, galpak, süňnet toýlarynda çelpek ýapylyşy, ýigitleriň çelpek syrşlary, gyzlaryň çelpek ýaýyşlary, toý tutulyşy şu iki sany ýönekeýje bentde öz beýanyny tapýar, çaga ýagşy alkyş-dilegler edilýär.

Beýle sanawaç bentleriniň barysynyň maksady çaga sözleýiş dilini öwretmek, onuň aň-düşünjesini ösdürmek, daşky dünýä garaýşyny çuňlaşdyrmak. şadyýanlygy, alçaklygy terbiýelemek. Nesil terbiýesinde eneleriň hyzmatynyň inňän uly bolandygyny şu setirlerden hem aňşyrmak bolýar. Bu hili çeper setirleriň terbiýeçilik ähmiýeti çäksizdir, hüwdülerdir hüwdi sanawaçlaryny diňläp ulalan çagalaryň edepli-ekramly, asylly-usully, akylly-paýhasly ynsanlar bolup ýetişjekdiklerine şek-şübhe bolup bilmez.

⁷⁶ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 189 sah.

⁷⁷ Şol ýerde.

Läleler

«Halk döredijilik eserleriniň iň gadymy we giň ýaýran görnüşi lälelerdir. Alymlaryň pikiriçe, läleler bahar aýlary türkmen sährasyny gyzyl-elwan haly kimin örtýän gülälekler, bägüldir çigildemlere bagyşlanan aýdymlardyr. Läleleri türkmen gyzlary häzirki günlerde hem höwes bilen ýerine ýetirýärler. Onuň «damak läle», «eňek läle», «dyz läle», «jorajan», «noý-noý», «hymmyl» ýaly görnüşli läle aýdymlary has meşhurdyr».⁷⁸

Ýaz aýlarynda, ýagny bahar pasly gelende, Nowruz baýramçylygy belleniýän günlerde Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýaşan, döreden türkmen ili çöl meýdanlara ýazlaga çykar ekeni. Bu döp soň-soňlar hem dowam edip gelipdir. Ol zamanlarda, esasan, maldarçylyk bilen meşgullanan, göçme halkyň süri-süri goýun-geçileri bolupdyr. Her maşgala ýaz aýlarynda çölde sürüde bakylp ýören mallarynyň bakylýan ýerlerine birki aýlap, ýaşayyş üçin zerur bolan öý goşlaryny alyp, çaga-çugalary bilen meýdana göçüpdir. Erkek adamlar mallaryna seredipdirler, meýdan işlerini edipdirler. Aýallar bolsa adaty öý işleri bilen meşgullanyp, boş wagtlary gyşa saklanylmaly süýt önümlerini – mesge, saryýag, sargan, gurt ýaly önümleri, şeýle hem, gündelik iýiljek goýun süýdünden alynýan süýt önümlerini taýýarlapdyrlar. Çölün arassa howasyndan dem alyp, täzeje süýt önümlerini iýip ulalan çagalar ers-mers bolup ösüp, berdaşly, daýaw, batyr, il-halkynyň goragçysy bolan mert ýigitler bolup ýetişipdirler.

Halk döredijilik eserlerine ser salanynda, çagalaryň ömrüniň her bir basgançagynda aýdylýan dürli görnüşleriniň bardygyna göz ýetirýärsiň. Ýazlaga göçen iň körpeje çagalar mahmal owazly hüwdi setirleri bilen huwwalanyp, türkmen sährasynda gurlan sallançaklarda şirin uka batsalar, ulurak oglan-gyzja-

⁷⁸ Gurbanguly Berdimhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 206 sah.

gazlar her hili sanawaç setirlerini sanap, bökjekleşip, dürli oýunlary oýnapdyrlar. Kämillik ýaşyna doly ýetip bilmedik, boýy ýeten gyzlar bolsa al-ýaşyl öwsüp duran gum depeleriniň üstünde läle kakypdyrlar, gopuz çalypdyrlar, gyzlaryň arasynda ýörgünli bolan oýunlary oýnapdyrlar. Çöl meýdany şatlyk-şagalaňa beslenipdir. Ine, şol ýaňy boýy ýeten gyzlaryň gözeli tebigaty, gyzyl güllere bürenen türkmen sährasyny, mähriban ene-atasyny, doganlaryny, gelnejelerini, ýürekdeş joralaryny wasp edip döreden, ýaş kalbyň mähri siňen dürdäne bentleri hem folkloryň läleler žanryny emele getiripdir. Žanryň ady hem gözeli tebigat bilen baglanyşykly, bu žanrdaky eserlerde läle-reýhana bürenip oturan ýaz gününüň çöli wasp edilýär.

Läleleriň «damak lälesi», «eňek lälesi», «dyz lälesi» ýaly görnüşleri gadymyýetde has ýörgünli bolup, Türkmenistanyň baş welaýatynda aýdylyş aýratynlygy bilen tapawutlanýan «noý-noý» (Lebap), «hymmyl» (Balkan welaýatynyň Magtymguly etraby), «jora jan» (Mary welaýatynyň Tagtabazar etraby), «heşelle» (Daşoguz welaýaty) ýaly gyz-gelinler tarapyndan aýdylyp, ýerli aýratynlyklary aýyl-saýyl bolup duran nusgalary hem lälelere ýakynlaşýar. Läleleriň ähli görnüşleri Garaşsyzlyk ýyllarynda folklor toparlary tarapyndan üç edilip aýdylyp, geçmişimizi ýatladyp duran ruhy gymmatlyk hökmünde dowam edip gelýär.

Ýaňy göze görnüp gelýän gyzlaryň ene-ata, maşgala agzalaryna, gelnejelerine, joralaryna bolan gyzgyn söýgüsi, yssy mähri siňen bu täsin bentler kalba ýakyndyr.

Agam meniň begzada,
Gelnejem asylzada,
Ikiňizden dogan ogul
Bolsun ile şazada.⁷⁹

⁷⁹ Gelin-gyzlaryň şaýrana döredijiligi. – A., 2005, 318 sah.

Göräymäge sadaja bir setirler, ýöne bu bende ýaş gyzyň gelnejesine, agasyna bolan söýgüsi, olara ýagşy arzuw-niýetleri siňipdir. Başga bir bendi mysal alyp görsek, bentleriň ählisiniň kalba ýakynlygyny, mähir siňenligini, meýdanyň ter gülleri ýaly tämizdigini duýarys.

Gaýradan biri gelýär,
Gözümiň nury gelýär,
Gyrmyz donly, gyr atly
Ýeňňemiň ýary gelýär.⁸⁰

Akgalanyň ýollary,
Domalandyr⁸¹ gollary,
Didäm⁸² orak oranda
Agyrmasyň billeri.⁸³

Bu bentleri okanyňda türkmen ýaýlasy, gözəl tebigaty, adaty maşgala durmuşynda dowam edýän ýagdaýlar göz önünde janlanýar, gadymy sözler hem lälelerde gabat gelýär.

Ilerimiz dagmydyr,
Üsti kese bagmydyr,
Uçup barýan ak guşlar
Meniň joram sagmydyr?!⁸⁴

Geliň, gyzlar üýşeliň,
Dokmamyzdan düşeliň,
Deň-duş gyzlarmyz bilen
Jak-jaklaşyp gülşeliň.⁸⁵

⁸⁰ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 338 sah.

⁸¹ Domalan – ýeriň aşagynda bitýän kartoşka çalymdaş, ýabany miwe.

⁸² Dide – bu ýerde dogan manysynda.

⁸³ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 322 sah.

⁸⁴ Şol ýerde. – A., 2005, 372 sah.

⁸⁵ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 382 sah.

Şu bentlerde türkmen dessanlaryndaky ulanylýan çeperçilik tärleri ulanylmaga synanyşyk edilipdir. Uçup barýan guşlardan uzak ýere durmuşa çykarylan jorasynyň halyny soramaga synanyşan gyz öz içki pikirlerini bir oýnam goşgy bendinde bermegiň hötdesinden gelipdir. Mysal alnan läle bentlerinden aňlaýşymyz ýaly, ýaz gelende töwerekdäki gözelligi, läle-reýhan bolup açylan gülleri synlan ýetişip barýan ýaş gyzlaryň kalby joşgundan doly, olar bu owadan dünýä bolan buýsançlaryny şeýle ajaýyp bentlere siňdiripdirler. Elbetde, bu žanrdaky bentleriň döreýşi irki türkmen durmuşyndan habar berýär.

Doganymyň aty bar,
Atynyň ganaty bar,
Kynçylygy ýeňmäge
Tükenmez gaýraty bar.

Tut başynda tudana,
Gurban ony dadana,
Seýkin basan gelnejem
Öz agama sadaga.⁸⁶

Ähli läle bentleriniň maşgalanyň çäginden daşlaşmaýan sadaja bentlerdigi aýratyn bellänilmelidir. Entek söýgi, ýar hakdaky söhbetler läle bentlerinde gozgalmaýar. Emma bentleriň arasynda käbir taryhy wakalar hakda agzalandygyna gabat gelmek bolýar.

Ýa-da:

Ýokardaky aýymyz,
Parawbibi⁸⁷ paýymyz,
Alla bize ýol berse
Şoldur biziň jaýymyz.⁸⁸

⁸⁶ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 395 sah.

⁸⁷ Şol ýerde. – A., 2005, 388 sah.

⁸⁸ Şol ýerde. – A., 2005, 388 sah.

Elbetde, bular ýaly zeýrençli bentler hem läle bentleriniň içinde birlän-ikilän duş gelýär. Bu bentleri döreden dilewar, şahyrana gyzlar taryhy wakalardan habar bermäge synanyşypdyrlar. Ýokardaky bentde hem Parawbibide ýurt tutunan adamlar hakda söhbet açylýar. Hatda 1948-nji ýylda bolup geçen Aşgabat ýertitremesine bagyşlanan läle bendi hem ünsüňi özüne çekýär:

Sary ýüpek sozular,
Ýürek-bagrym eziler,
Eziz şäher Aşgabat
Ýene jaýlaň düzeler.⁸⁹

Käbir bentlerde bentleri döredijiler adamynyň ýaramaz gylk-häsiýetleri hakda pikir ýöretmäge-de synanyşylypdyr:

Zak⁹⁰ gargadan gaz dogmaz,
Tomus günü gar ýagmaz,
Ýalan sözlän adamyň
Sözi gulagma degmez.⁹¹

Bular ýaly läle bentleriniň köpüsi biziň döwürlerimize, elbetde, gelip ýeten däldir, emma şeýle bentleriň Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda-da zygiderli döräp duranlygy welin, güman-syzdyr. Çünki türkmen halky söze-saza uly sarpa goýan halk. Häzirki döwürde läle bentleri hem beýleki folklor eserleri ýaly döremegini dowam etdirýär. Täze döreýän bentlerde Garaşsyzlyk döwri, özbaşdak Watanymyz, baky Bitaraplygyna eýe bolan halkymyz, gün-günden gözelleşýän ýurdumyz, azat-erkin halkymyzyň ýaşayş durmuşy wasp edilýär.

⁸⁹ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 385 sah.

⁹⁰ Zak (zakyja) – ýalpyldawuk gara ýelekli garga.

⁹¹ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 388 sah.

Agaçlar bar⁹² getirdi,
Guşlar habar getirdi,
Baky Bitaraplyga
Şu gün Alla ýetirdi.

Agaçlar güle geldi,
Bilbiller dile geldi,
Bitaraplyk, Garaşsyzlyk
Ikisi bile geldi.⁹³

Bular ýaly buýsançdan, guwançdan dörän setirler sanardan kân. Bu bentleri, elbetde, dilewar, şahyrana zenanlar, folklor toparlarynyň agzalary döredýärler.

Geldi Nowruz, ýazymyz,
Çalýas dürli sazymyz,
Okap ylymly bolar
Oglumyz hem gyzymyz.⁹⁴

Bu hili bentleriň köpüsiniň, esasan, Nowruzda hem ýaz aýlary köp aýdylýandygyna mysal alnan setirler şaýatlyk edýär. Beýle şahyrana setirleri her kim döredip bilmez, her bir döwürde-de alçak, dile çeper, märekesöýer, şadyýan aýal-gyzlar bular ýaly bentleri ýüzugra döredipdirler. Bu ýagdaýyň Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundada-da şeýle bolandygy gümansyzdyr, çünki adamzat ýaşap başlaly bári söz sungatyna aýratyn üns berlipdir. Dile çeper gelin-gyzlar beýle bentleri döretmän durup bilmändirler. Dil çeperleşip, kämilleşip başlandan soň, olar söz arkaly ýürek dertlerini egsipdirler, dynç alypdyrlar. Häzirki döwürde hem adamlar guwançlaryny, buýsançlaryny söz sungaty arkaly ýüze çykarýarlar.

⁹² Bar – miwe.

⁹³ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 296 sah.

⁹⁴ Şol ýerde. 307 sah.

Monjugatdylar

*«Şahyrana zenan döredijiliginiň monjugatdylar görnüşi mazmun we ýerine ýetiriliş aýratynlygy taýdan örän täsirlidir. Bu çeper eserleri, esasan, uly gyzlar hem-de ýaş gelinler Nowruz gijelerinde ýada durmuşa çykarylýan gyzyň üme dessurynda ýerine ýetirýärler. Monjugatdy eseriniň mazmunynda söwer ýara wepalylyk, päk söýginiň waspy giňden beýan edilýär. Gelin-gyzlar suwly käsä monjuk atyp, degişme äheňli setirleriň üsti bilen öz ýürek matla-byny aýan edýärler».*⁹⁵

Jemgyýeti düzýän halk köpçüliginiň aň-düşünjesiniň ösme-ginde baýramçylyklaryň, maşgalada geçirilýän toýlaryň hem uly ähmiýeti bardyr. Türkmenistan Watanymyzda gadymyýetden miras galan dürli yrym-ynançlardyr alkyş-dilegleri özüne siňdiren toýlar, gadymy baýramçylyklar häzirki döwürde-de dabaraly ýagdaýda bellenilýär. Paýhasly ata-babalarymyz ýagşy gylykly nesilleri terbiýelemekde örän uly ähmiýeti bolan döp-dessurlary, toý-baýramlary döredip, durmuşa ornaşdyrypdyrlar. Dürli döp-dessurlary şöhlendiriýän halk döredijilik eserleri, şeýle hem, baýramçylyklar ynsanlary terbiýelemegiň möhüm serişdesi bolupdyr. Adam akyl taýdan kämilleşdigiçe, aň-düşünjesi ösdügiçe baýramçylyklar, dabaralar köpelişdir. Baýramçylyklar, döp-dessurlar geçmişde toplanan durmuş tejribelerini häzirki döwre geçiriji ruhy gymmatlyklaryň görnüşleridir.

Toý-baýramlar adamzat jemgyýetiniň möhüm bölegi bolan medeniýetiň esasy ugurlaryndan biridir. Taryhyň sahypalarynda toý-baýramlar geçirmeýän halklar ýok diýen ýaly. Türkmen halkynyň hem toýlar tutup, baýramlar belläp, ruhobelent ýaşandygyna dürli ýazgylar, şahyrlaryň şygrylary, halk döredijilik eserleri şaýatlyk edýär. Uzak heňnamlaryň dowamynda maşga-

⁹⁵ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 207 sah.

lada ýerine ýetirilýän ahlak ýörelgeleri bilen bagly dörän maşgala toýlaryndan başga-da, gündelik durmuş bilen baglylykda hem dürli baýramlar ýüze çykypdyr. Baýramçylyklaryň geçirilmeginiň maksady, halk köpçüliginiň çekilen zähmetden soň dynç almagyna, biri-biri bilen özara gatnaşyklary ýola goýmagyna gönükdirilendir. Alymlaryň köpüsi baýramçylyklary has gadymy, dini hem-de ynançlar esasynda emele gelen baýramlar diýen ýaly toparlara bölýärler. Seneler bilen baglanyşykly baýramçylyklar medeniýetleriň özara gatnaşyklaryny, özboluşly aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga ukyplydyr.

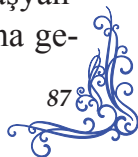
Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda ýol ugrundan ýerleşen şäherlerde hem, çeträkte ýerleşen ilatly obalarda-da dürli toý-dabaralar, baýramçylyklar bellenipdir. Çünki halkyň zähmet argynlygyndan soň dynç almagy üçin durmuşyň özüniň döreden baýramçylyklary zerur bolupdyr. Şeýle gadymy baýramçylyklaryň biri hem Nowruz baýramydyr.

Bahar paslynda, gije bilen gündiziň deňleşýän wagtynda bu baýramçylygy toýlamak gadym wagtlardan bäri däbe öwrülipdir. Bahar pasly gelende bellenilýän täzelenişiň, direlişiň baýramy bolan Nowruza adamlar sabysyz garaşypdyrlar hem-de dabaralandyryp, toýlary uludan tutup, şowhun-şagalaňa besläp geçiripdirler. Ýaz aýlarynda gök öwsüp başlan ýaýla çykan ilat toýy uludan tutupdyr. «Kitaby dädem Gorkutda» hem halk köpçüliginiň ýaýlada gerdekler dikip, toý tutuşlary suratlandyrylýar. Bu ajaýyp eserde türkmen gelin-gyzlarynyň toýlarda tans oýnaýyşlary hem suratlandyrylypdyr. Bu kitabyň golýazmasy hem Günbatar ýurtlaryna düşüp, saklanyp galypdyr. Eserde gerdekler dikilip tutulýan toýlaryň iň esasyalaryndan biri hem Nowruz baýramy bolmaly, çünki türkmen halky uzak asyrlaryň dowamynda ýazlaga çykypdyr. Şol ýerde hem ýaz aýlary gyzlar läle kakypdyrlar, monjugatdy oýnuny oýnapdyrlar.

Nowruz baýramçylygy bilen baglylykda türkmen folklorynda ýörite aýal-gyzlar şygryýeti bolan monjugatdy žanry döredilipdir. Halk döredijiliginiň esasy eserlerinden bolan monjugatdylar hakda gürrüň edilse, öňi bilen olaryň örän dile çeper, dilewar, ýatkeş, şahyрана gelin-gyzlar tarapyndan döredilip, ýene-de şolaryň özleriniň hakydasy arkaly, nesil dowamatlaryna geçip, biziň döwrümize gelip ýetendigi bellenilmelidir. Şol bentleri yzarlamak arkaly çugdamja, çeper bentleriň bize goja taryhymyzdan, gyz-gelinlerimizniň ýagdaýlaryndan habar berýän gymmatly ruhy mirasdygyna göz ýetirmek bolýar.

Nowruzyň gelmegi bilen, ýaş ýüreklere bahar täsirini ýetiripdir, juwan ýürekler söýgüli ýaryny görmäge howlугypdyr, bahar baýramy bolan Nowruzda hemmeler gezelenje çykypdyrlar. Ýaş gyzlaryň ejelerinden Nowruz baýramçylygyna, monjugatdy oýnuny oýnamaga gitmäge rugsat sorajyşy bu täsin žanryň bentlerinde beýan edilipdir. Gyzlar bu baýramçylykda özlerini birneme erkin duýupdyrlar, olary erkinlik şemaly sypalapdyr. Olar öz deň-duşlary bilen gezelenje çykypdyrlar.

Nowruz ähli kalplara söýgi paýlaýan bahar baýramy! Ine, şu ýagdaýlar gelin-gyzlaryň ýörite bir Nowruz şygryrlaryny – monjugatdylary döretmegine sebäp bolupdyr. Olar monjugatdy bentlerine öz köňül owazlaryny salypdyrlar, ýürek arzuwlaryny sindiripdirler. Halky eserleriň tutuş bir tapgyryny Nowruza, ýaz paslyna bagyşlamak uly zat. Bu ýagdaý türkmen gelin-gyzlarynyň Nowruzdan köp zatlara garaşandygyndan habar berýär. Eger türkmenlerde Nowruz bellenilmedik bolsa, uly bir žanrdaky eserler dörärmidi?! Monjugatdy oýny, adatça, nowruz gijelerinde çolarak ýerde oýnalypdyr. Sebäbi kämillik ýaşyna ýeten gyzlaryň, atasy öýünde gaýtarma (çuwalgyz) bolup gezip ýören durmuşa çykarylan gyzlaryň hem-de ýaş gelinleriň gatnaşýan bu oýnunyň dowamynda söwer ýar hakdaky setirler zybanaga ge-

tirilipdir. Oýna monjugatdy setirlerini ýatdan köp bilýän, diline berk ýaşulurak aýallary hem çagyrypdyrlar.

Halk döredijilik eserleriniň dürli žanrlarda dörän ajaýyp nusgalarynyň esasy gymmaty onuň halkyň aňyna täsir edip bilşi hem-de çeperçilik derejesi bilen ölçelýär. Bu babatda monjugatdylar beýleki žanrlardaky halky eserlerden peslär ýaly däl. Ene toprak ýaly agras, päkize türkmen gelin-gyzlary monjugatdy oýnuna edil pal atmak ýaly garapdyrlar. Olar özleriniň bagtlaryny synap görmäge, ykballaryndan kimiň çykjakdygy hakda, özüne nähili durmuşyň garaşyandygy barada bilmäge örän höwesek ekenler, emma ýygralykdan, utanç-haýalylykdan özleriniň bilesigelijiligini ile bildirmäge çekinipdirler. Şonuň üçin hem, monjugatdy oýnuny oýnamak üçin örän gizlinje ýer tapmaga çalşypdyrlar. Bu oýna oglanlar gatnaşdyrylmandyr. Ýigitleriň, has hem olaryň bilesigelijileriniň monjugatdy bentlerini, kime nähili bendiň düşýändigini bilmäge çalşyp, gizlenip diňleýän ýagdaýlary gabat gelipdir.

Halk döredijiliginiň diňe şu žanrynda türkmen gyzlary, ýaş gelinleri, gaýtarmalary «ýar» diýen sözi ulanyp, ýigit hakda söz açmaga milt edipdirler, ýarynyň adyny Magtymguly kimin «suratkeşlik eýläp, köňül gözgüsine çyzan» türkmen gelin-gyzlary Nowruz monjugatdylarynda «köňül nagşy» bolan söýgi sözlerini zybana getiripdirler:

Gülleriň nahalydyr,
Nowruzyň baharydyr,
Gyz-oglan bir-birini
Seçmeli mahalydyr.⁹⁶

Bahar gelende, ähli daş-töwerek täzelenip, meýdan al-ýaşyl öwsüp başlanda, bu hakyky täze ýyl, ýyl çalyşýan wagty. Daş-töwe-

⁹⁶ Gelin-gyzlaryň şahyryna döredijiligi. – A., 2005, 251 sah.

rekdäki tebigy gurşawa jan girmegi juwan ýüreklere-de täsirini ýetirip, olaryň kalplaryny joşduryp, ýokardaky bentler ýaly çeper bentleriň döremegine sebäp bolupdyr. Şu ýerde azerbaýjan wäsf hallary bilen türkmen monjugatdylarynyň arasyndaky ýakynlyk hakda hem agzap geçmeklik zerurlygy ýüze çykýar. Sebäbi bu iki halkda hem bu hili bentler Nowruz baýramçylygynda aýdysylyp, bu täsin bentler arkaly gyz-gelinler öz ykballaryny bilmek isläpdirler. Bu bentlere pal atmak ýaly garalypdyr. Iki halkda hem oýnalyşy meňzeş, ýöne türkmen gyzlary käsä diňe monjuk atypdyrlar, azerbaýjan gyzlary bolsa monjuk, ýüzük, iňňebagjyk ýaly dürli zatlaryny atypdyrlar. Ine, bentlerden mysallar:

Taňry, meni guş eýle,	Alla meni guş etsin,
Ganatym kümüş eýle,	Ganatym kümüş etsin,
Dar ýolda, dar küçäde	Bu ajap ýalançyda
Ýary maňa tuş eýle! ⁹⁷	Ikimizi duş etsin. ⁹⁸

Beýle meňzeş bentler örän kän, bu, elbetde, adam ykballarynyň ähli ýerlerde meňzeşliginden gelip çykýan ýagdaýdyr. Galyberse-de, bu ýagdaý Beýik Ýüpek ýolunyň ugry bilen medeni gatnaşyklaryň has ýaýbaňlananlygyndan habar berýär.

Ýaş gyzlar, ýaş ýigitler bular ýaly ulular üçin bolan oýunlara gyzyklansalar, ýaş çagalar Nowruzda ýagýan ilkinji ýagmyryň aşagynda saçlaryny çözläp, ezip, sypap, daraýan ýaly hereket edip, «Ös, saçym, ös, ösmeseň bes, atyma duşak, bilime guşak» diýişip, saçlarynyň ösmegini arzuwlap, böküşip oýnapdyrlar. Çünki «Ilkinji ýaz ýagşyna ezilen saç gowy ösýär» diýen ynanç halk arasynda ýaşap gelýär, her bir ene öz gyzjagazyň saçynyň uzyn bolmagyny arzuwlap, şu sanawajy perzendine öwreder ekeni. Ýaz ýagşy ýaganda çagalar bökjekleşip, hezil edininip sanawaç sanap oýnapdyrlar: «Ýaguş ýagara geldi, saman

⁹⁷ Baýatylar. Baku, 1960.

⁹⁸ Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – A., 2005, 211 sah.

suwara geldi, heýjanelek-janelek, gyzlar oýnara geldi». Ýagşydan soň lowurdap Gün çykanda bolsa: «Gün çykdy, gülälelek çykdy, harman başyna, jäjek çykdy» diýşip, harmanyň üstüne düşýän gün şöhlesiniň ýylpyldysyny wasp edip, özleriniň döreden täsin sanawaçlaryny sanapdyrlar. Barysyny hem hereketli oýunlar, böküşmek bilen aýdypdyrlar. Nowruzyň – täze ýylyň gelmegi bilen çagalar adaty wagtlarda oýnalýan oýunlary hem höwes bilen oýnamaga başlapdyrlar, çünki olar hem ýaz paslynyň gelmegine – täze ýyla sabysyz garaşypdyrlar. Çaga oýunlary-da dürli-dürlüligi bilen tapawutlanypdyr. «Aýterek», «Bukuldym» «Orta durmak» oýunlary oýnalanda hem dürli sanawaç setirleri sanalypdyr. Umuman, Nowruzy – täze ýyly, hemmeler, ýaşkiçiler, ýaşulular, gelin-gyzlar ählisi uly şatlyk-şagalaňlyk bilen garşylapdyrlar, her kim täze ýyla özüçe taýýarlyk görüpdir. Bu baharyň joşgunly baýramy häzirki döwürde-de dabaraly belenilýär.

Türkmen obalarynda ýygy-ýygydan üme edilipdir. Gyz durmuşa çykarylanda, onuň ýorgan-düşegini tikmeklik, gyz bukjasyny taýýarlamaklyk, keçe basmaklyk, haly ýüwürtmeklik, kesmeklik ýaly işler köpçülik bolup işlemegi talap edipdir. Şolar ýaly işler ümelerde köpçülik bolup ýerine ýetirilipdir. Goňşy aýallardan biri «Pylanylar şu gün üme edýändir, baraweriň, kömek edeweriň!» diýip, oba aýlanyp çykýar. Ümä gitjekler ýörite taýýarlyk görüp, iňne-sapaklaryny, gaýçylaryny, umuman, özüne gerek boljak abzallaryny elbukjalaryna salyp, ir bilen üme edýän öýe ugrapdyrlar. Olary güler ýüz bilen, şadyýan garşylapdyrlar. Gelin-gyzlar degişme-gülüşme bilen tikin işlerine başlapdyrlar.

Öňi bilen «üme» sözi barada. Bu söz hakda ýaşuly enelerimiz bilen söhbetdeş bolanymyзда, olar bu sözün «ümi aşak», ýagny ümsüm oturyp, haýdap işlemek bilen bagla-

nyşyklydygyny aýtdylar. Bu, elbetde, hakykata ýakyn, ümede ümsüm oturyp, çalt işlemeli. Arasynda iýlip-içilýän wagtlary degişme-gülüşme hem bolupdyr. Işden elni aýyrman degişmek hem dowam edipdir. Käwagtlar ümelerde-de arasynda dynç alan wagtlary gelin-gyzlaryň monjugatdy oýnuny oýnan wagtlary gabat gelipdir, ýöne gyssagly işi ýerine ýetirmeli bolansoň, ol az wagt dowam edipdir. Ümelerde ümi aşak, ümsüm oturyp işleseler-de, hem, arasynda dilewar, şahyrana gelin-gyzlar degişme gürrüňlerini hem dowam edipdirler, degşipdirler, gülşüpdirler. Bu bolsa gelin-gyzlarymyzyň eliniň hem, diliniň hem çeperliginden, dynç almagy hem başarandyklaryndan habar berýär.

Ümeler halk arasynda giňden ýaýran köpçülikleýin zähmetiň in bir ähmiýetli görnüşi bolupdyr. Ümeler türkmen halkymyzyň geçmişdäki agzybirlikli zähmetinden habar berýär. Hut häzirki günlerimizde hem oba ýerlerinde üme dessury dowam edip gelýär. Hut şu günlerde hem durmuşa çykarylýan gyzyň bukjasyny taýýarlamaga üýşüşip, gyz-gelinleriň bilelikde taýýarlamaklary hem ümedir. Emma «üme» ady bilen aýdylmaýar-da, «kömege geliň!» diýlip çagyrylýar. Köneden gelýän döp-dessurlaryň, toý-baýramlaryň belenilmegi, ol baýramlara dürli halklardan myhmanlaryň gatnaşmagy, folklor toparlarynyň geçişimizi suratlandyryan eserler bilen zygyderli çykyş etmegi, dürli ýurtlarda festiwallaryň gurnalmagy halklaryň özara medeni gatnaşyklarynyň müdimilik dowam etjekdigine ynamy güýçlendirýär. Medeni gatnaşyklar gitdigiçe kämilleşýär. Şeýlelikde, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda asyrlaryň dowamynda döredilen folklor eserleriniň unudylman, nesillere geçiriljekdigine şek-şübhe bolup bilmez.

Eposdyr dessanlaryň Beýik Ýüpek ýoly arkaly ýaýraýyş ýollary

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda, Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan ata-babalarymyzyň uzak asyrlaryň dowamynda döreden, timarlan, kämilleşdiren, hiç wagt gymmaty egsilmejek baý ruhy mirasy halk hakydasy hem-de golýazmalar arkaly biziň döwrümize gelip ýetipdir. Bu gymmatly ruhy hazyna nesilleri terbiýelemekde, olaryň kalbyna watansöýüjilik, halallyk, ynsanperwerlik, mahlasý, belent adamkärçilik duýgularyny ornaşdyrmakda iňňän uly ähmiýete eýedir. Halkyň döreden dürdäne eserleri hem-de edebiýat we sungat, şeýle hem, adamynyň ynamy ynsanlary ruhy taýdan kämilleşdirýär. Her bir adam ruhy taýdan kämil bolsa, onda tutuş jemgyýet kämil bolýar. Kämil adam bolmak üçin syýasat, hukuk, ahlak, filosofiýa, medeniýet, sungat, gözellig kimin ruhy medeniýete girýän düşüňjelerden baş çykarmaly. Bu barada hormatly Prezidentimiz aýratyn nygtaý, şeýle ýazýar: «*Adamlaryň ruhy kämilligi halkyň taryhyny hem sungatyny bilmekden başlanýar*». ⁹⁹ Elbetde, giň düşüňjeli ynsan bolmak üçin adamlar birek-birek bilen gatnaşykda bolmaly. Bu gatnaşyklaryň ýola goýulmagynda hem Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti çäksizdir.

Ýurtlaryň uzak asyrlaryň dowamyndaky medeni taýdan ösüşleriniň sakasynda duran medeniýetleriň uzak asyrlaryň dowamyndaky özara täsirleri, halklaryň ýakynlaşmagy, dostlukly gatnaşyklary uly ösüşlere itergi beripdi. Elbetde, üstünlikleriň gazanylmagynda öňi bilen milletleriň wekilleriniň ynsanperwer, ýagşy gylyk-häsiýetli adamlar bolmagynyň ähmiýeti has uludyr. Türkmen halky öz nesil dowamatlaryny görüm-göreläniň ýoly bilen hem-de öz döreden söz baýlygynyň üsti bilen terbiýeläpdir. Şeýle nesiller özleriniň ýagşy gylyk-häsiýetleri arkaly dürli

⁹⁹ Gurbanguly Berdimuhamedow. *Ile döwlet geler bolsa...* – A., 2015, 9 sah.

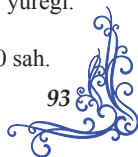
ýurtlardan bolan adamlar bilen dil tapyşyp, ysnyşyp, diňe söwda-da däl, eýsem ruhy we medeni aragatnaşyklary ýola goýmakda-da üstünlik gazanypdyrlar. Beýik Ýüpek ýolunyň ugry boýunça halklaryň dürli ugurlardaky gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynda türkmenlere hem uly orun degişlidir.

Beýik Ýüpek ýolunyň medeni, ykdysady, syýasy aragatnaşyklardaky uly ähmiýetini göz önünde tutan hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabyňyň birinji tomunda bu ajaýyp ýoluň her bir şahasynyň ÝUNESKO-nyň «Adamzadyň maddy däl medeni mirasynyň görnükli nusgalarynyň sanawyna» girizilmäge mynasypdygy hakda aýratyn durup geçýär.¹⁰⁰ Onuň şahalary bolsa kân, ol ýollaryň her biri dürli milletlerden bolan adamlary dostlaşdyrypdyr, doganlaşdyrypdyr. Dünýä medeniýetiniň biri-birine täsirini artdyrmaga ýardam beren bu Beýik Ýüpek ýolunyň şahalary gaýtadan dikeldilip, ýokarky agzalan sanawa goşulmaga, hakykattan-da, mynasypdyr.

Beýik Ýüpek ýoly boýunça dünýäniň dürli künjeklerine ýaýran, dürli milletlere döredijilik täsirini ýetiren «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» eposlary, örän köp sanly yşky, gahrymançylykly temalara bagyşlanan dessanlar, baý folklor mirasy, nusgawy şahyrlaryň döredijiligi terbiýeçilik babatda uly hyzmatlary bitiren we geljekde-de bitirip biljek eserlerdir. Bu eserleriň terbiýeleýjilik güýji barada hormatly Prezidentimiz şeýle belleýär: «*Akyldar alymlarymyzyň, şahyrlarymyzyň ajaýyp eserleri, «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» eposlarymyz, halk döredijilik eserlerimiz nesilleriň ruhuna ganat berip, ähli zamanalarda ynsan köňüllerini tämizläp gelipdir; häzirki zamanda bolsa bu ruhy-medeni gymmatlyklaryň kämil türkmen durmuşy bilen berk sazlaşygy bardyr*».¹⁰¹

¹⁰⁰ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom, – A., 2017, 5 sah.

¹⁰¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A.: 2014, 40 sah.

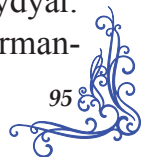

Mälim bolşy ýaly, Beýik Ýüpek ýolunyň beýleki şahalary käwagtlar ýoluny üýtgetse-de, ylmy maglumatlara görä, Gündogardan Günbatara, Günbatardan Gündogara bolan ugur weli, mydama üýtgezsizligine galypdyr. Agyr ýükli kerwenler Garagum we Gyzylgum çölleriňiň üsti bilen hereket edip, Merw we Horezm oazisleriniň üsti bilen Pamir, Týan-Şan, Altaý geçelgelerinden aşyp, Amyderýadan we Syrderýadan hem geçip, ýollaryny dowam etdiripdirler. Azatlyk söýüji we watançylyk duýgulary bilen dünýäniň ençeme halklaryny birleşdiren, ýakynlaşdyran «Görogly», öwüt-ündewleriň hamyrmaýasy bolan «Gorkut ata», gahrymançylykly «Oguznama» eposlarynyň giň çäkleri ýaýramagy hem, elbetde, şu Beýik ýol bilen baglanyşyklydyr. Bu eposlaryň dünýäniň köp ýurtlaryna ýaýranlygy häzirkä zaman alymlarynyň hem ünsüni özüne çekýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bu eserleriň dürli ýerlerde saklanylýan golýazma nusgalaryndan göçürmeleriň ata Watana getirilip, ylmy taýdan öwrenilmegi ýola goýuldy.

Halklaryň medeni gatnaşyklarynyň ýola goýulmagynda uly ähmiýeti bolan bu Beýik ýoluň ugrunda ýerleşen Merwde akyl-paýhasly dana Gorkut ata ýaşap geçipdir. Onuň pähim-paýhasy bilen «Gorkut ata» eposy döräp, kem-kemden sünnälenip, hiç wagt terbiýeçilik täsirini ýitirmejek, häzirkä döwürlerde-de terbiýeçilik babatda ähmiýeti uly bolan esere öwrülipdir. Eposyň halky nusgalary hem döräp, halk arasynda aýdylmagy uzak heňnamlarda dowam etdirip gelipdir. Türkmen halkynyň baý ruhy hazynasynyň gözbaşlaryndan biri bolan bu ajaýyp eseriň golýazmasy hem şol Beýik Ýüpek ýoly bilen gatnan täjirleriň, syýahatçylaryň, alymlaryň alyp gitmegi bilen, Günbatar ýurtlarynyň golýazmalar hazynalaryna düşen bolmaly. Bu eseri soňky asyrlarda dünýä alymlary öwrenipdirler, Gorkut atanyň öwüt-ündewleri şu günki günde dünýä halklarynyň köpüsine

bellidir. Eposda türkmen aýal-gyzlaryna uly orun degişli. Olar batyrlykda, edermenlikde erkekler bilen deň durup bilipdirler. Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen gadymy Merwde dörän «Gorkut ata» eposyny okap, şol döwürdäki gelin-gyzlaryň wepadarlykda nusgadygyna, batyrlykda, edermenlikde taýsyzdygyna göz ýetirýäris.

Eposyň «Baýbüräniň ogly Bamsy Beýrek boýuny beýan eder» atly bölümünde Baýbüre beg Baýyndyr hanyň söhbetdeşliginde ogly ýokdugy üçin gözýaş dökýär, Baýbijan beg bolsa gyzy ýokdugy üçin gamgyn bolýar. Ähli oguz begleri gol galdyryp, Allatagaladan dileg edýärler. Ol zamanlarda begleriň dogadilegleri kabul bolar eken. Baýbijan beg oguz begleriniň ýanynda, eger gyzy bolsa, Baýbüre begiň hem ogly bolsa, gyzyny şoňa berjekdigini aýdýar. Bularyň dilegleri kabul bolup, Allatagala gyz diläne gyz, ogul diläne ogul berýär. Çagalar kämillik ýaşyna ýetýärler. O zamanlarda hem bezirgenler (täjirler) şol Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda gatnaýar ekenler. Baýbüre beg hem ogly ýetişensoň, oňa gerekli boljak at-ýarag enjamlaryny bezirgenlerden sargan ekeni. Ýolda bezirgenleri talapdyrlar. Ol şol wagt kyrk ýigidi bilen meýdana çykan Baýbüräniň ogluna duşýarlar we zatlaryny alyp bermeklerini soraýarlar. Ol talaňçylary ýer bilen ýegsan edip, söwdagärleriň zatlaryny yzy-na alyp berýär. Ine, şol batyr ýigide-de Gorkut ata Bamsy Beýrek diýip at goýýar, çünki ol at dakylmaga mynasyp boldy, iş bitirdi. Ol zamanlar oguz illerinde ýigit bir iş bitirmese, at goýulmaz ekeni. Bamsy Beýrek meýdana awa çykanda adaglysy Banu Çeçege gabat gelýär. Gyz şol meýdanda ýigit bilen güýç synanyşýar, entek hiç kimden basylmadyk pälwan gyzyň güýji bu ýigidiň güýjünden pes gelýär. Ol gyzyň öz adaglysydygyny bilenden soň, onuň barmagyna altyn ýüzüginini ötürip gaýdýar. Şol gyzam kakasy öylendirjek diýende, «Men ýerimden turman-

kam, ýerinden turjak, ata atlanmankam, atlanjak, baş almankam, baş aljak gyz alyp ber maňa!» diýýän gyzy – adaglysy Banu Çeçek ekeni. Gyzyň edermenligi, batyrlıgy, Beýrek tussag bolup on alty ýyl aýra düşende, oňa sabyrlylyk bilen garaşyşy we padarlygyň iň aňrybaş nusgasy. «Sabyr düýbi sap altyn» diýlişi ýaly, olar maksat-myratlaryna ýetýärler.

Bu bölümde gürrüni edilýän bezirgenler Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda gatnaýan täjirler bolmaly. Çünki Gorkut atanyň ýaşan zamanasy Beýik Ýüpek ýolunyň güýçli hereket edýän döwürleridi, taryhçy alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, şol ýyllarda bu ýol araplaryň elindedi.

«Salar Gazanyň öýüniň ýagmalandygy boýuny beýan eder» atly bölümindäki Burla hatyn bilen kyrk gyzyň özlerini alyp baryşlary we eposdaky beýleki gelin-gyzlar bilen baglanyşykly wakalar olaryň inňän batyr we wepaly bolandyklaryndan habar berýär. Şu wakalaryň ählisi hem Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda bolup geçen wakalar. Bu ajaýyp eser türkmen halkynyň dana wekilleriniň döreden ruhy gymmatlygy hökmünde dünýä ýüzünde ykrar edilendir.

Garaz, nähili ýol bilen düşen bolsa-da, bu ajaýyp eser Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde Drezden, Watikan nusgalary esasynda öwrenildi. Eger-de golýazmalar alnyp gidilip, aýawly saklanılmadyk bolsa, häzirki günde ol ajaýyp eserleriň golýazmalaryny tapyp öwrenmek kyn bolardy. Bu babatda Beýik Ýüpek ýolunyň, şol ýol bilen gatnamak miýesser eden alymlaryň, syýahatçylaryň, täjirleriň uly hyzmatlarynyň bolandygy aýdyň hakykatdyr. Ähli ýagdaýlar degşirilip görölüp oýlanylsa, «Täjirler golýazmaları, dürli kitaplary hem satyn alyp gidip, dürli ýerlerde satan bolmaly» diýen çaklama döreýär. Golýazmalar dürli ýollar bilen dünýä ýurtlarynyň golýazmalar hazynasyna, kitaphanalaryna düşüp, dünýä medeniýetiniň altyn hazynasynda orun tapan

bolmaly. Elbetde, bu çaklamany tassyklaýan ylmy ýazgylary hem mysal getirmek mümkin. Seljuklar zamanasynyň atly weziri Nyzamylmülküň «Syýasatnama» kitabyňyň sözbaşysynda Türkmenistanyň çäklerinden tapylan golýazmalaryň Beýik Ýüpek ýolunyň üsti bilen dürli ýerlere ýaýrandygy hakdaky pikirlerimizi tassyklaýan söhbetlere gabat gelindi. «Syýasatnamanyň» golýazmasynyň göçürmesi baryp 1623-nji ýylda Britan muzeýine düşüpdür. Şol göçürmäniň goşmaça ýazgysynda, golýazmanyň Urmiýa şäheriniň emiri Alp Jemaletdiniň buýrugy boýunça 1168–1169-njy ýyllarda amal edilen göçürmesinden alnandygy aýdylýar. «Syýasatnamanyň» Berlin ýygnyndysyndaky göçürmesi hem şondan alnypdyr». ¹⁰²

Diýmek, ýatdan aýdylýan halk döredijilik eserleri adamlaryň hakydasy arkaly dürli ýurtlara ýaýran bolsa, golýazmalaryň hem satyn alnyp ýa-da sowgat hökmünde alnyp gidilendiginiň taryhy hakykatdygy ikuşsuzdyr. Sözümi subut etmek üçin ýene-de bir mysala ýüzlenmekçi. Rus alymy A. A. Semýonow Daşkentde Orta Aziýa uniwersitetiniň Gündogar fakultetinde okaýan wagtynda bazara çykanda, bir gysgajyk golýazmany satyn alandygyny hem-de rus diline terjime edendigini gürrüň berýär. ¹⁰³ Awtor bu pars nowellasýnda (pars dilinde bolanlygy sebäpli, şeýle diýen bolara çemeli. G. Y.) Alyşir Nowaýy bilen Gülüň arasyndaky maksadyna ýetmedik söýgi hakda gürrüň berilýändigini hakda ýazýar. Golýazmanyň terjimesiniň ýüzünde Mir Aly Şiriň hijri-kamary ýyl hasaby boýunça 844-nji ýylyň Remezany aynda, milady ýyl hasaby boýunça 1441-nji ýylyň 10-njy fewralynda doglandygy, 906-njy ýylyň Jumadyl ahir aýynyň 12-sinde, ýagny 1501-nji ýylyň 3-nji ýanwarynda aradan çykandygy hakdaky maglumatlar ýazylypdyr. ¹⁰⁴ Soňkurak asyrlar-

¹⁰² Nyzamylmülk. Syýasatnama. – A., 1998, 7 sah.

¹⁰³ Семёнов А. А. Персидская новелла о Мир-Али-Шире. – Ташкент. 1926.

¹⁰⁴ Бергельс Е. Э. Навои. – М., – Л., 1948, стр. 258.

da bolsa-da, şu golýazma hem bazardan satyn alnypdyr. Bular ýaly ýagdaýlaryň öňki asyrlarda-da, hut Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen şäherleriň bazarlarynda bolandygy hem taryhy hakykatdyr. Diýmek, täsin wakalara baý dessionlaryň, Görogly hakyndaky hekaýatlaryň, ertekidir rowaýatlaryň dünýäniň dürli künjeklerine ýaýramagyna hem şu ýoluň sebäp bolandygy anykdyr. Şeýlelikde, adamzadyň ruhy dünýäsiniň baýlaşmagyna täsirini ýetiren gymmatly halk döredijilik eserleriniň hem-de golýazmalaryň ýaýraýşy uzak ýyllardan bäri dowam edip gelipdir.

Elbetde, b.e.ö. II asyrdan işläp başlan Beýik Ýüpek ýolunyň söwda ähmiýeti XIV asyrdan soň, deňiz ýolunyň has köp ulanylyp başlanylmagy bilen birneme gowşapdyr, kem-kemden pese gaçyp başlapdyr, emma şeýle-de bolsa, XVI asyrdan dowam eden şahalary hem bar, hatda gabat gelýän maglumatlara görä, käbir şahalary XVIII asyrdan hem işlemegini dowam etdiripdir. Halk döredijilik eserlerini döretmekde hem ýaýratmakda, şol täsin folklor eserleri bilen öz nesil dowamatlaryny terbiýelemekde aýal-gyzlaryň uly işler bitirendikleri hem ýatlanylmalýdyr. Bu babatda dilewar, zehinli, eli işli, hünärbaz gelin-gyzlaryň bitiren hyzmatlary çäksizdir. Olar özleriniň döreden hüwdüleri bilen gerçek goç ýigitleri, eli hünärli geljekki eneleri terbiýeläp ýetişdiripdirler. Özleri hem mertlikde, batyrylykda, ar-namyslylykda tapawutlanypdyrlar.

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynyň «Nusaýdan Dehistana çenli» atly bölümünde köne Nusaýdan tapylan aýal heýkeli hakda gürrüň edende, onuň parfiýa şalaryndan Mitridat I gyzy Rodogunanyň keşbi bolaýmagynyň mümkinligi hakda gürrüň edip, bu şa gyzynyň örän edermen, batyr bolanlygy hakdaky rowaýaty mysal alýar. Bir gezek gozgalaňçylar gozgalaň turzanda, Rodoguna saçyny ýuwup oturan ekeni. Ol derrew saçyny başyna

orap, olara garşy söweşe çykýar. Üstün çykyp gelmese, saçyny ýuwmajakdygyna kasam edip gidýär, ahyrda hem üstün çykyp gelýär. Bu hem Türkmenistanyň çäklerinde ýaşan gyz-gelinleriň mertliginden mysal. Taryhyň sahypalaryny agtaryp otursaň, köp-köp batyrgaý gelin-gyzlaryň keşpleriniň suratlandyrylandygyny görmek bolýar.

«Görogly» eposy «Gorkut ata», «Oguznama» eserlerine görä has köp halklaryň arasynda ýaýrapdyr. Eposyň giň çäklerde ýaýramagynda Beýik Ýüpek ýolunyň uly taryhy ähmiýetiniň bolandygy ikuçsuzdyr. Bagşy-sazandalar tarapyndan aýdylyp, nesillerden-nesillere geçip, uzak asyrlaryň dowamynda halklara ruhy lezzet paýlap gelen bu ajaýyp eser häzir ençeme ýurtlarda höwes bilen aýdylýar, okalýar. Alymlaryň çykaran netijelerine görä, eposyň esasy formirlenişi XVI-XVII asyrlara degişli bolsa-da¹⁰⁵, baş gahryman Görogly hakdaky täsin hekaýatlar has ir döräp, Beýik Ýüpek ýolunyň dowam edýän döwürlerinde dünýäniň ençeme halklarynyň arasynda ýaýrap, milletleriň birek-birege ýakynlaşmagyna, ysnyşmagyna ýardam edipdir. Her bir halk «Tekeli, türkmenli ilden bolar men» diýýän Göroglyny öz iliniň ogly hasaplap, hekaýatlara täzeçe öwüşginler çalyyp, öz halkynyň gahryman ogullarynyň keşbini janlandyryp, milli özboşlylyga eýe bolan ajaýyp eser döredipdir.

Beýik Ýüpek ýoly arkaly Türkmenistanyň ýerleşýän çäklerinden geçip gitmeli bolan söwdagärler, bagşylaryň dilinde ýaňlanýan bu ajaýyp eseri diňlemek miýesser eden syýahatçylar, alymlar, saý-sebäp bilen türkmenleriň arasynda bolan dürli halklaryň wekilleri eser baradaky gymmatly pikirlerini öz ýazgylarynda beýan edipdirler. Olar, hatda golýazma görnüşindäki ýazgylary hem alyp gidipdirler, baryp, asyl nusgasyny öz ýurtlaryna-da ýaýradypdyrlar. Muňa mysal hökmünde ermeni

¹⁰⁵ Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. – М., 1968.

täjiri Elýas Muşegýanyň Astrahanda döwlet işgärleri tarapyndan saklananda, onuň ýanyndan tapylan Göroglynyň on üç aýdymynyň ýazgysyny ýatlamak bolar. Ol ýazgylar ermeni harplary bilen ýazylsa-da, dili türki ekeni.¹⁰⁶

Halklaryň döreden baý ruhy hazynasynyň her bir eserini diňläp görmek miýesser eden täjirler golýazmalara, ýatdan aýdylýan halky eserlere suwsan goýnuň suwa topulyşy ýaly topulypdyrlar. Ýokarky agzalan «Göroglynyň» türki dilde ýazylan golýazmasynyň ermeni täjiriniň ýanyndan ermeni ýazuwynda çykmagy hem sözüimizi tassyklaýan bolsa gerek. Belki-de, täjir türki dili bilýändir, ýa-da ýanynda dilmaç bardyr, garaz, şol golýazma – «Görogludan» on üç aýdym ermeni ýazuwyna geçirilipdir. Alnyp gidilen golýazmalaryň many-mazmunyny diňläp gören adamlar ol wakalary hakydalarynda saklap, olardan täsirlenip, şol eserlere meňzeş eserler döredipdirler, käbirleri wakalary, eşiden gürrüňlerini dile çeper, ýazuwdan başy çykýan adamlara ýazdyrypdyrlar. Bu işleriň durmuşa geçirilmeginde hemme halklarda hem ozanlaryň, bagşylaryň, aşuklaryň, akynlaryň hyzmaty çäksiz bolupdyr.

Şeýlelikde, halklaryň medeni gatnaşyklary netijesinde her halk öz milli gahrymanynyň keşbini özleriniň döreden milli nusgalaryna siňdiripdirler. Wagt geçdigiçe, her millet ýerli ýagdaýlar bilen baglanyşdyryp, öz gahryman ogullarynyň keşplerini suratlandyryp, eseri özleriçe timarlap, kem-kemden öz döreden milli nusgalaryny kämilleşdiripdirler. Käbir ýagdaýlarda bolsa eposlary, dessanlary bagşylar, aşuklar, akynlar, her halkyň öz aýdymçylary aýdyp, oňa öz halkynyň gahryman ogullary baradaky parçalary goşupdyrlar. Şeýlelikde, sýužet ýordumlary göçme häsiýete eýe bolup, dünýäniň köp ýurtlaryna ýaýrapdyr. Elbetde, Beýik Ýüpek ýoly boýunça gatnawlar ýola goýulmadyk

¹⁰⁶ Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кёроглы у тюркоязычных народов. – М., 1968, стр. 10.

bolsa, halklar arasynda gatnaşyklar hem bolup bilmezdi, halklar biri-birinden üzňelikde ýaşamagyny dowam etdirerdiler. Halklaryň medeniýetiniň ösüşinde, özara täsirler meselesinde hem kynçylyklar dörärdi. Haýsy ýurtda nähili eserleriň bardygyny, nähili hekaýatlaryň aýdylýandygyny hem bilmezdiler.

Akademik Baýmuhammet Garryýew halk döredijiliginiň täsin nusgasy bolan «Görogly» eposynyň köp halklaryň arasynda ýaýran görnüşleriniň gelip çykyş we ýaýraýyş ýollaryny yhlas bilen öwrendi. «Türki dilli halklarda Görogly hakyndaky epiki hekaýatlar» atly kitabynda, Görogly baradaky epiki hekaýatlaryň Orta Aziýa we Gazagystana, şeýle hem Kawkaza, Ýakyn Gündogar ýurtlaryna we Balkanlara, Sibiriň käbir ýerlerine (tobol tatarlary) ýaýranlygyny ylmy taýdan delillendirip, subut etdi.¹⁰⁷

Pälwan bagşy hem onuň ata-babalary 2015-nji ýylyň ahyrky günlerinde «Görogly dessançylyk sungaty» ady bilen ÝUNESKO-nyň Adamzadyň maddy дәl medeni mirasynyň görnükli nusgalarynyň sanawyna goşulan «Görogly» eposuny şu günlere ýetirmekde uly işler bitiripdirler. Pälwan bagşynyň ata-babalary bagşyçylyk sungaty bilen meşgullanypdyrlar. Olaryň ýedi arkalary biri-birinden öwrenip, bu käri dowam etdirip gelipdirler. Pälwan bagşynyň kakasy Ata bagşynyň «Görogly» eposunyň 44 şahasyny aýdanlygy hakda akademik Baýmuhammet Garryýew maglumat berýär.¹⁰⁸ Emma Pälwan bagşy alymlara «Görogly» eposunyň 12 şahasyny aýdyp beripdir. Hormatly Prezidentimiz «Ile döwlet geler bolsa...» atly kitabynda bu babatda bagşy-ozanlaryň zähmetine uly baha berýär. Şu ýerde onuň «Görogly» eposunyň biziň döwrümize ýetirmeginde bagşylaryň uly hyzmatynyň bolandygy hakdaky sözlerini ýatla-

¹⁰⁷ Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кёроглы у тюркоязычных народов. – М., 1968, стр. 10.

¹⁰⁸ Каррыев Б. А. Гёроглы. – М., 1983.

mak zerurlygy döreyär: «*Milli şadessany döretmekde, gorap saklamakda we ýaýratmakda türkmen dessançy bagşylarynyň hyzmaty örän uludyr. Bagşylar Görogly baradaky hekaýatlary we aýdymlary dilden-dile geçirip ýaýradypdyrlar. Şol döwürlerde dessançynyň aýdym-saz gory we ýatkeşligi diňleýjiler üçin kitaphanalaryň, nota ýygyndylarynyň we hatda uniwersitetleriň ornuny tutupdyr*». ¹⁰⁹

Hakykatdan-da, ol ýyllarda uniwersitetler, dürli ýokary okuw mekdepleri, kitaphanalar, nota ýygyndylary ýokdy, bolan kitaphanalar hem basybalýjylykly mongol çözümleri netijesinde weýran edilipdi. Halk köpçüligi diňe bagşy-ozanlary, rawylary, kyssaçylary, şahyrlary, ýomakçylary diňläp, ruhy lezzet alýardy. Elbetde, bagşy-sazandalary diňlemek Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda geçip gidýän täjirlere hem miýesser bolandyr. Çünki ýol ugrundan ýerleşen şäherlerde kerwensaraýlar, myhmanhanalar, çahhanalar, düşelgeler ýeterlik gurlandy.

Beýik Ýüpek ýolunyň wajyp çatryklarynda ýerleşen gadymy şäherler gelim-gidimli bolupdyr. Şol şäherleriň üstünden geçip gidýän, käwagtlar birnäçe günläp şol ýerde galýan myhmanlar hem halklaryň birek-birege täsiriniň artmagyna uly goşant goşupdyrlar. Köplenç ýagdaýlarda bolsa, eşiden ertekidir hekaýatlaryny ýatlarynda saklap, baryp öz ýurtlarynda aýdyp berip, şol hekaýatlaryň, ertekidir rowaýatlaryň nusgalarynyň emele gelmegine ýardam beripdirler. Görogly hakyndaky hekaýatlaryň ýigrimiden gowrak halklaryň arasyna ýaýramagynyň sebäplerini hem şu ýagdaýlar bilen baglanyşdyrmak mümkin.

Hakykatdan-da, ýüzýylyklaryň dowamynda «Görogly» eposy halk döredijiliginiň ajaýyp nusgasy hökmünde dünýä halklarynyň üns merkezinde bolan gymmatly eser bolmagyny dowam etdirip gelýär. Dünýä halklarynyň döp-dessurlarynda we

¹⁰⁹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Ile döwlet geler bolsa... – A., 2015, 19 sah.

folklor eserlerinde meňzeşlikler hem, üýtgeşiklikler hem gabat gelýär. Elbetde, bu ýagdaýyň sebäbini goňsuçylyk gatnaşyklary, ýurtlar bilen ýurtlaryň medeni gatnaşyklary netijesinde gyzykly ýordumlaryň geçijilik häsiýetinden, geçmişde Türkmenistanyň üstünden Beýik Ýüpek ýoly arkaly söwda aragatnaşygynyň ýola goýlanlygyndan gözlemeli bolsa gerek. Uzak taryhy asyrlaryň dowamynda kämilleşme ýoluny geçen, türkmen halkynyň ýaşayyş-durmuş şertlerinden habar berýän, dürli halklara öz nusgalaryny döretmäge ýol açan «Görogly» eposy hakda gür-rüň açylanda, özara täsirleriň has güýçli bolandygyny aýratyn nygtamak zerurdyr. Çünki öz halkyny basybalýjylardan goraýan batyr serkerde Göroglynyň keşbini halklar özlerine ýakyn saýypdyrlar.

Görogly hakyndaky hekaýatlaryň dürli ýurtlara ýaýran zamanasynda, ýurtda kerwensaraýlar örän kän gurlupdyr. Adatça, kerwensaraýlar ilatly obalara, suwly ýerlere ýakyn, suwuň bol ýerlerinde, dynç almak üçin amatly bolan giňişlik ýerlerde gurlupdyr. Çünki uzak ýollardan aryp gelen kerwen dynç almaga mätäç bolupdyr. Ol ýerde söwda aragatnaşyklaryny ýola goýmak üçin hem şertler döredilipdir, adamlar birek-birek bilen haryt çalşygyny edipdirler. Dynç alyş wagtlarynda aýdym-saz diňlemek, halk döredijilik eserlerini, ertekidir dessanlary aýdyşmak üçin hem mümkinçilikler bolupdyr. Şeýlelikde, dürli eserler dürli halklaryň arasyna ýaýramagyny yzygiderli dowam etdiripdir. Elbetde, ol eserler düýpli üýtgeşmelere sezewar bolupdyr. Belli rus tankytçysy W. G. Belinskiý hem bu hili ýagdaýlar barada şeýle pikiri öňe sürýär: «Aýdymlar nesilden-nesle geçip gelmegini dowam etmek bilen kem-kemden üýtgeşmelere sezewar bolupdyr: käbirleri olary gysgaldypdyrlar, käbirleri bolsa uzaldypdyrlar, käwagtlar täzeden işläpdirler, başga bir aýdym bilen birleşdiripdirler, käwagtlarda bolsa täze aýdymlar düzüp, oňa

goşup goýberipdirler. Şeýdibem, aýdymlardan poemalar döräpdir». ¹¹⁰ Elbetde, bu durmuş hakykaty. «Görogly» eposy hem käbir halklarda poema şekilinde, käbirlerinde bolsa diňe kyssa bilen beýan edilipdir. Türkmen «Görogly» bolsa türkmen halkyna mahsus bolan dessançylyk äheňinde, şygry bilen kyssanyň gatyşyp ýazylmagy bilen dünýä meşhurdyr.

Dürli maglumatlar degşirilip, netije çykarylsa, Beýik Ýüpek ýoly arkaly gatnan täjirler gyzykly hekaýatlary, rowaýatlary, ertekileri diňläp, ýatda saklap, soň öz ýurdunda aýdyp berip, ýordumlaryň esasy binýadynyň halklaryň arasynda aralaşmagyna ýardam beripdirler. Soň ol ýurtlarda W. G. Belinskiniň belläp geçen basgançaklaryny geçip, elbetde, täze bir nusga öwrülip, başga bir halkyň arasynda uly timarlanma ýoluny geçipdir. Dünýä halklarynyň ençemesiniň arasynda giňden ýaýran «Görogly» eposy barada hem şu pikirlere salgyylanmak bolar.

Akademik B. Garryýew ýokarky agzalan kitabynda gruzin halkynyň arasynda ýaýran «Görogly» eposynyň nusgalary hakynda söhbet açanynda, eposyň diňe iki nusgasy boýunça iş alyp barandygyny aýratyn nygtaýar. Elbetde, eposyň başga-da wersiýalary-nusgalary bolmaly, emma awtor öz mümkinçiligine görä, diňe iki nusgany işläpdir. Baýmuhammet Garryýew akademik N. Ý. Marr tarapyndan çap edilen «Görogly» hem-de mugallym Georgiý Şaişmelowyň Magaro obasyndan daýhan Georgiý Mestiýewiň dilinden ýazlyp alnan nusgasy esasynda işlandigini aýratyn belläpdir. Ähli halklaryň nusgalarynda batyrylyk, edermenlik, watanparazlyk, ynsansöýüjilik meseleleri eposyň içinden eriş-argaç bolup geçýän esasy meselelerdir.

Georgiý Mestiýewiň aýdyp beren «Göroglysynda» garyp maşgalada ogul perzent dünýä inýär, atasy onuň edermen, batyr ogul bolup ýetişjekdigini öňünden duýýar, ony her hili synaglardan geçirýär. Bu nusgada ol atasynyň maslahaty bilen, onuň saý-

¹¹⁰ Белинский В.Г. Полное собрание сочинений т. 5, – М., –Л., 1954, стр. 625.

lap beren atyny baş ýyllap Gün düşmeýän ýerzeminde saklaýar, ol ýerden çykaranda, atyň arkasynda oýtak ýeriň barlygyny görýär. Atasyndan munuň näme üçin beýle bolandygyny soranda, atasy Gün düşen ýerdigini aýdýar. Türkmen «Göroglusynda» at kyrk gün ýerzeminde Gün düşmeýän ýerde seýislenýär, emma endamynda bir ak tegmil galýar weli, Jygalybeg Gün düşenligi üçin ýene-de kyrk gün saklamagy buýurýar. Görşümüz ýaly, kiçijik wakalarda-da meňzeşlikler we aýratynlyklar gabat gelýär. Bu zatlaryň hemmesi millet bilen, döp-dessurlar bilen baglanyşykly ýüze çykýan ýagdaýlardyr. Gruzin «Göroglusynda» atasynyň synaglaryndan geçen Görogly daglara gidýär, özüne dürli ýerlerde galalar gurdurýar. «Daýhanlaryň aýtmagyna görä, onuň gezen, ýaşan daglarynda onlarça galalar saklanyp galypdyr» diýip, Baýmuhammet Garryýew okan maglumatlaryna esaslanyp, bu galalar barada ýatlap geçýär,

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Gruziýada Ahal gala (Ahalkalak), Görogly gala ýaly galalaryň saklanyp galandygyny gruzin alymynyň Türkmenistanda geçirilen halkara maslahatda aýdandygy hakda Gruziýa Ylymlar akademiýasynda eden çykyşynda aýdyp, gruzin alymlaryny türkmen alymlary bilen işleşmäge çagyrdy. Hakykatdan-da, 2009-njy ýylda geçirilen «Görogly ýordumy we Gündogar edebiýaty» atly halkara ylmy maslahata gruzin alymlaryndan hem dördüsi gatnaşdy. Şolaryň biri Guram Lordkipanidze «Gündogar Gruziýadaky Görogly galalary» diýen temadan gyzykly, täsirli çykyş etdi. Ol öz çykyşynda gruzin halkynyň türkmen eposy «Görogly» bilen has irräk döwürlerden bäri tanyşdygyny ýatlap geçýär. Alym Tbiliside «Görogly – Gündogaryň çapyksuwar şahyry» ady bilen bir kitabyň ilkinji gezek 1866-njy ýylda çap edilendigini habar berýär.¹¹¹ Dogrudan-da, Görogly Gündogaryň çapyksuwar şahyry, bu

¹¹¹ «Görogly ýordumy we Gündogar edebiýaty» atly halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygındysy. – A., 2009, 55-56 sah.

gahrymana berlen hakyky baha. Görogly hakyky şahyr, bagşy-ozan, ajaýyp setirler öz-özünden Göroglynyň agzyna gelip dur. Ol hemme babatda-da taýýarlykly, mert, edermen, batyr, «garadan gaýtmaz» diýilýänlerden. Şu ajaýyp gylyk-häsiýetleri bilen ähli halklaryň söýgüsine mynasyp bolan gahryman.

Türkmen «Göroglynyň» «Öwez öýlenen» şahasynda gürji şasynyň gyzy Gülrühy Öwez ogluna gelinlik edip alyp gelmäge giden Görogly, ýolda gruzin toýunyň üstünden barýar. Şol ýerde ol hem şahyr, ozan-bagşy, hem çapyksuwar, hem pälwan hökmünde çykyş edip, baýraklara hem halkyň sylag-hormatyna mynasyp bolýar. Soňra onuň ýanyna bir aksakgal baba gelip, gelin-gyzlaryny, ýüwürük atlaryny taryplap, bir nama gaýryp bermegini haýyş edýär. Onuň ýaşula gözəl Gürjüstany taryplap berşi biziň bagşylarymyzyň dilinde şu günler hem ýaňlanyp dur, ýaňlanyp dur. Birki bendini mysal alyp görsek, bu ajaýyp sözleri ýöne okap bolmaýanlygyna, durşy bilen owazdygyna göz ýetireris.

Ýolum düşdi Gürjüstanyň ilinden,
Illeri bar, biziň ile meňzemez.
Seýran etsem, bakjasyndan, gülünden,
Gülleri bar, biziň güle meňzemez.

Gara gutna¹¹² geýer, egni düwmeli,
Gözelleri bir-birinden öwmeli,
Begleri bar tarypyny diýmeli,
Hanlary bar, Öwez hana meňzemez.

Akademik N. Ý. Marryň nusgasy 1911-nji ýylda çap edilýär. Akademik Baýmuhammet Garryýewiň tassyklamagyna görä, ol nusga A. Hodzkonyň neşirindäki VI mejlisi esasynda täzeden işlenen nusga. Ol ony Imihreully gruzin ýaşulusy Mosidze Nisib

¹¹² Gutna—milli geým ady.

ogly Aly Çauşdan ýazyp alypdyr. Ol öz aýdyp beren hekaýatdyr aýdymalaryny «Ekiýa Korogly» («Kopogly hakdaky hekaýatlar») atlandyrypdyr. Onda on bir aýdym bar, aýdymlar aşuklar tarapyndan türk dilinde aýdylýar, kyssasy gruzin dilinde. Aýdymlar hem türk dilinde, rus grafikasynda ýerleşdirilipdir. Her bölümi türkmen «Göroglynyň» şahalarynda bolşy ýaly, Göroglynyň başdan geçiren söweşlerini, Öwez ogluny, Gyratyny we beýleki wakalary, söweşleri wasp edýär. Aýdym setirlerinde-de meňzeşlikler kân, emma alymlaryň tassyklamagyna görä, haýsydyr bir deňşdirilip görkezilýän iki halkyň medeniýetiniň, edebiýatynyň, sungatynyň gönüden-göni biri-birini şol bolşunda gaýtalamagy asla bolup biljek ýagdaý däl, meňzeşlikler bolup biler, ýöne şol bolşunda gaýtalanyp bilinmez. Eger şeýle bolsa, onda ol millet öz milli aýratynlyklary bilen tanalyp bilinmez. Başga-başga milletler-ä däl, hatda dürli ýerlerde ýaşaýan bir milletiň wekillerinde-de aýratynlyklaryň we meňzeşlikleriň bolmagy tebigydyr.¹¹³

Umuman, dünýä ýüzünde meşhurlyga eýe bolan «Gorkut ata», «Görogly» eposlary boýdan-başa türkmen halkynyň ata-babalaryndan miras galan gymmatly döp-dessurlaryna ýugrulan. Ata-babalardan gelýän däbe görä, patyşalar-hanlar öz orunlaryny ýaşynyň soňunda öz ogullaryna – mirasdüşerlerine tabşyrypdyrlar. Il-gün tarapyndan han saýlanan Jygalybeg hem däbe laýyklykda öz ogly Adybege: «Oglum, indi men garrapdyryn, sen bolsañ il-ulsa özüni aldyrdyň. Töweregine ýigitleri ýygnadyň. Kyrk atly nöker edindiň. Il-ulsuň bähbidini arap gezyärsiň. Ol iki agaňdan-a haýyr ýok. Meniň indi hemme umydym sendedir. Men ýurdy saňa tabşyryaryn. Indi ýurda özüň han bol!» diýýär.¹¹⁴

Şeýle epizod beýleki ençeme halklaryň döreden «Göroglylarynda» hem gabat gelýär. Paýhasly pederlerimiziň bize miras galdyran döp-dessurlary, çuňňur watansöýüjiligiň täsin nusgala-

¹¹³ Чебоксарев Н. Н; Чебоксарева И. Н. Народы, расы, культуры. – Москва, 1971.

¹¹⁴ Görogly. – A., 1958, 46 sah.

ry bu günki günde hem bize ýoda-ýörelge, görüm-görelde. Şular ýaly asyly döp-dessurlar hem bu Beýik ýoluň ugrunda döräp, kämilleşip, uzak asyrlary aşyp, biziň döwrümize gelip ýetipdir.

Hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabyňyň V bölümi «Daşoguzyň gadymy topragynda» diýlip atlandyrylýar. Bu ýerde üç ýüz altmyş erenleriň guburlarynyň ýatandygy hakda söhbet açan hormatly Prezidentimiz häzirki Köneürgenç barada «*Bu şäheriň taryhda «Müň derwezeli şäher» diýlip ýatlanylýandygyny»* belleýär.¹¹⁵ Bu bölümde awtor Köneürgençden Günbatara, Sarygamyşa tarap giden kerwenleriň Mangyr belentligine çykandyklary, şol depede şu wagtlar hem uly şäheriň yzlaryny görmek bolýandygy hakda söhbet açýar. Bu ýere Maňgyr gala diýilýär ekeni. Onuň esasy ýörgünli ady Halap bolup, onuň Siriýadaky Halap şäheri bilen, dessanda agzalýan Şamahy we Diýarbakir şäherleriniň Kawkazda hem Türkiýede meşhur bolan şäherleriň atdaşlydygy hakda aýdylýar. Orta asyr şäheri bolan Suwburun şäheri hem şol ýerde, halk köpçüligi ol ýeri Şasennem diýip atlandyrýar. Soňra hormatly Prezidentimiz Şasennem bilen Garybyň söýgüsi hakdaky rowaýatyň has ir döwürlerde dörändigini, şol rowaýatyň hem kem-kemden çeper halky dessana öwrülip gidendigi hakda söhbet açýar. Elbetde, bir rowaýatyň şeýle çeper, halk aňyna täsir eden ajaýyp esere öwürilmeginde bagşylaryň hyzmaty aýratyn bellenişlidir. Türkmen halkynyň şeýle ruhbelentligine dessandaky akgyňly, okaňda aýdyma öwrülip barýan setirler şaýatlyk edýär. Dessanyň her goşgusy aýdyma öwrülip, bagşylaryň dilinde ýaňlanyp gelýär. «Şasennem-Garyp» dessany halk ruhunyň hakyky aýdymçysy.

Biz bu ajaýyp eserde merdemi, gaýratly, söýgä wepaly, sözünde durýan, öz sözünüň hakyky eýesi bolan gahrymanla-

¹¹⁵ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom, – A.2017, 235 sah.

ra duş gelyäris. Olar – Şasennem bilen Garyp hiç kimden gorkmaýarlar, çekinmeýärler. Olar öz söýgüsiniň erkinligi ugrunda gaýduwsyzlyk bilen göreşýärler, duş gelen kynçylyklary ýeňip geçýärler, öz öňlerinde maksat goýup, maksada okgunly hereket edip, ahyrda öz bagtlaryny tapýarlar. Gaýduwsyzlyk we ruhube-lentlik türkmen halkyna mahsus bolan häsiýetler. Dessanyň iki sany ýaş gahrymanynda biz şu häsiýeti görýäris. Şu häsiýetler hem bu ýaş ynsanlara öz bagtlaryny tapmaga kömek berýär. Elbetde, olar durmuşda köp kynçylyklara gabat gelyärler, emma hemme kynçylyklardan üstün çykýarlar.

«Şasennem-Garyp» dessany hem dessançylyk ýoluna mahsus bolan «Rawylar andag rowaýat kylarlar kim, Diýarbakir atly bir şäher bar erdi, onuň patyşasynyň adyna Şaapbas diýer erdiler. Şaapbasyň Hasan wezir diýen bir weziri bar erdi» diýip, döp bolup galan dessançylyk äheňlerinde başlanýar. Dessanda beýan edilişine görä, günlerde bir gün Şaapbas Hasan weziri bilen awa çykýar. Patyşanyň aldyndan bir bogaz towşan geçýär. Ol aýagy agyr – hamyla aýalyny ýatlap, towşana azar bermeýär. Soň ol towşan Hasan weziriň hem öňünden geçýär. Ol hem hamyla aýalyny ýatlap towşana degmeýär. Soňra olar söhbetdeş bolup oturanlarynda, özlerine bogaz towşanyň duşandygyny biri-birine gürrüň berýärler, ikisi hem pikirdeş bolup çykýarlar. Ondan soň patyşa Hasan wezire: «Eý, Hasan wezir, ikimiz ýürekdeş ekenik. Eger meniň oglum, seniň gyzyň bolsa, gyzyňy meniň ogluma ber, meniň gyzym bolsa, gyzymy seň ogluňa bereýin. Şunlukda, ikimiz guda bolarmyz. Her kim şu sözünden dänse, lagnata giriftar bolsun!» diýip, dilinden hat ýazyp, ähtnamasyny Hasan wezire berýär.

Aradan belli wagt geçenden soňra Hasan weziriň ogly, patyşanyň gyzy bolýar. Ýedi ýaşda okuwa berlen çagalar biri-birine şeýle mähribandylar, bileje okuwa gatnardy. Şeýlelikde,

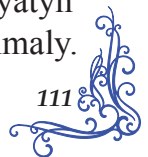

olar on dört ýaşa ýetýärler. Bir gün Hasan wezir näsaglap, ýany-ny ýere berdi we dünýäden öter boldy. Ol aýalyny ýanyna çagyryp, Şaapbasyň beren ähtnamasyny aýalyna gowşurýar. Soňra ogluny çagyryp: «Eý, oglum, men bu dünýäden ötermen, «Atam meni öýlendirmede» diýip, menden närazy bolmagyn! Men seni patyşanyň gyzyna adaglap, ähtnama alandyryn. Men ölsem-de, patyşa saňa gyzyny berer, özüne giýew hem wezir ediner» diýip, ak ýürekli wezir ogluna aýtdy. Ol patyşa ähtinden döner diýip asla pikir etmeýär, çünki onuň özi beren sözünde durýan, lebzi halal, arassa kalply adam bolansoň, patyşany hem şeýledir öýdýär. Hasan wezir patyşanyň ähtine ynany, oglundan arkaýyn halda dünýäden ötýär. Garyp ähtnamany Şaseneme görkezýär, ikisi hem özleriniň hak aşykdyklaryna gözleri ýetip, arkaýyn okuwa gatnap ýörler. Ine, bir günem ejesiniň zalymlygy bilen Şasenemi Garypdan daşlaşdyrýarlar, aýra salýarlar. Şasenemiň ejesi Şaapbasa «Indi sen uýalman, gyzyňy öz ýetmiňe berer-miň?!» diýip, gyzyny okuwa goýbermeýär. Şasenem ynsan bagryny paralayan ajaýyp şygyr bilen «Ene, men dertlini ýandyрма beýle!...» diýip, enesine ýalbaryp zarynlaýar, emma zalym enede rehim-şepagat ýok. Biz şu ýerde Zöhräniň, Leyliniň gyzlaryna kömek etjek bolup elewreýän ejelerini göz önüne getirýäris. Okyjylar bu dessanda enäniň zalym obrazy bilen tanyş bolýarlar, adatça, eneler rehimdar bolýar, emma Şasenemiň ejesi, tersine. Şundan soň birek-birege wepaly aşyklaryň kynçylykly, göreşlerden doly durmuşlary başlanýar. Emma wepaly aşyklar kynçylyklardan gorkmaýarlar.

Garybyň ejesi Abadan Şaapbasyň ähtnamasyny alyp, şanyň ýanyna barýar weli, aýalynyň gepine gidip, ähtinden dänen Şaapbas ony kowup goýberýär. Olary şäherden hem çykaryp kowýar. Garyp çopançylyk edýär. Birden hasaplap görse, baş ýyl geçipdir, ol bakýan mallaryny eýesine tabşyryp, şondan soň

gaýduwsyz hereket edip başlaýar. Soňra dessanda aşyklaryň başyndan geçýän hupbatly wakalar beýan edilýär, olaryň we-paly söýgüsi bolsa gün-günden berkeýär. Dessanda adamzada Alla tarapyn berlen şirin dil, söz olaryň ýardamçysy, aşyklar köňül dertlerini söz arkaly egisýärler. Çeperlikde, akgyňlylyk-da, şirinlikde dessandaky aýdyma öwrülen setirlere taý geljek sözleri tapmak iňňän kyn. Ol şirinden şirin şygyrlar täsirliligi, ýakymlylygy bilen baryp, gös-göni adam aňyna täsir edýär, çeperligi bilen hakyda ornaşýar. Dessan türkmen halkynyň uzak ýyllaryň dowamynda döreden ruhy baýlygynyň çürbaşy.

Eseriň baş gahrymanlarynyň söýgä wepalylygy, gaýduwsyzlygy, maksada okgunlylygy her bir okyja göreldi. Dessanda halkymyzyň uýan dini, yrym-ynançlary, döp-dessurlary, ýaşayş-durmuşy, ahlak ýörelgeleri aýdyň beýanyny tapypdyr. «Gorkut ata» eposynda ulanylan janlandyрма çeperçilik serişdesi bu dessanda-da ýerlikli ulanylypdyr, suwa, daglara janly zat hökmünde ýüz tutulýar. Şasenem ýaryna şemaldan salam iberýär, Tüni derýadan, daglardan ýaryny soraýar. Garyp harazçynyňkyda harazman bolup işlände, semen ýabyna ýüzlenip şygyr okaýar. Elbetde, bularyň barysy dessanda tebigaty janlandyryp görkezmeğiň saklanyp galandygyny alamatlandyrýar. Dessanlar hem edil eposlaryň ýaýraýşy ýaly, dürli halklaryň arasyna aralaşypdyr. Hatda rus şahyry M. Lermontow hem Kawkazda bolanda «Aşyk Garyp» atly ertekini ýazyp alypdyr, şol erteki şahyrda uly täsir galdyrypdyr. Soň ol bu ajaýyp ertekini poema görnüşinde kitap edip çykardypdyr. Elbetde, Beýik Ýüpek ýolunyň geçen ýerlerinden soň-soňlar hem gatnalan bolmaly. Dessanyň dürli wersiýalary – nusgalary Kawkaz halklarynda (gruzin, ermeni, azerbaýjan we b.) hem-de türklerde duş gelýär. Elbetde, Şasenem bilen Garybyň söýgüsi hakdaky rowaýatyň ýaýramagynda Beýik Ýüpek ýolunyň täsiri iňňän uly bolmaly.

Çünki öň hem ýatlap geçişimiz ýaly, täjirler bu ýoldan gatnarlarynda her şäherde dynç alyp, birnäçe gün saklanyp, aýdyjy rawylary diňläp, aýdylanlary hakydalarynda saklap, ýat tutup, her baran ýerlerinde oturyp, çay başynda aýdyşyp, ähli baran ýurtlaryna ýaýramagyna sebäpkär bolupdyrlar. Şeýlelikde, halky eserleriň köp nusgalary döräpdir. Her millet özüçe timarlap, ajaýyp eserleri, täsin keşpleri döredipdir.

Akademik Baýmuhammet Garryýew «Şasenem-Garyp» desanynyň hem anonimdigini, ýagny awtorynyň ýokdugyny ýörite belläp, onuň döreýşini, kämilleşiş pursatlaryny XVII-XVIII asyrlara aralaşdyrýar, ýöne onuň rowaýat nusgasy has irki döwürlere degişli. Diýmek, bu wakalar hakyndaky söhbetler hem Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda döräp, bu ýol arkaly söwda gatnan täjirler, bu ýol bilen gatnan syýahatçylar tarapyndan dürli ýurtlara ýaýran bolmaly. Görnükli alym Baýmuhammet Garryýew «Şasenem-Garybyň» dil aýratynlyklarynyň Magrupynyň, Mollanepesiň we başga nusgawy şahyrlaryň şygrylary bilen ýakyndygyny ýörite belläp geçýär. Bu hakykata ýakyn pikir. Çünki wagtyň geçmegi, nesilleriň çalyşmagy bilen täze nesilleriň dil aýratynlyklary öňki döredilen eserlere doly aralaşýar, ol eserler kämilleşme, sünnälenme ýoluny geçýär. Alym Şaapbasyň (1587-1628 ý.) patyşalyk eden taryhy şahsdygy baradaky pikiri orta atýar, dessandaky agzalýan ýer-ýurt atlarynyň Daşoguz welaýatyndadygyny aýratyn nygtaýar. Şol wagtlarda Akgoýunly, Garagoýunly türkmenleriň Azerbaýjanda höküm sürendiklerini, aralykda gatnaşyk bolandygyny delillendirýär. Elbetde, bu aragatnaşyk hem Beýik Ýüpek ýoly arkaly bolan bolmaly. Her bir ýurda aralaşan sýužet ýordumy özboluşly, her bir milletiň milli aýratynlyklaryny özüne siňdiren ajaýyp eser bolup kämilleşýär. Ýöne görnükli alymlar dessan düzmek däbiniň türkmen halkyna mahsusdygyny, şol halkdan başga halklara geçendigini tassyklaýarlar. Akademik Baýmuhammet Garryýew ol alymlaryň sözlerini mysal alyp, öz pikirlerini okyjylara ýetirýär:

«Türkmenleriň dessan düzmek, dessan aýtmak däbi gojaman döwürlere baş urýar. Dessanlaryň birenteginiň türkmen topragynda emele gelip, soňra goňşy ýurtlara geçendigini XIX hem XX asyryň atly-abraýly alymlary aç-açan aýdýarlar. Mysal üçin, XIX asyr wenger alymy Ignan Kunoş türki dillerdäki dessanlar bilen tanşyp, şeýle netijä gelýär: «Bu halk eserleri aslyýetinde türklmenleriň gahrymançylyk eposydyr. Olar (şol dessanlar) türki dilli ilaty bolan Eýrana, ýa başga ýurtlara geçip, sünni ýa şyga (şäýy) reňkine boýalypdyr. Şeýlelikde, türkmenleriň halk romanlary (dessanlary) azerbaýjanlylara, anadoly (osman) türklere geçipdir.» (Ignan Kunoş. Türki halk romanlary (dessanlary) Kiçi Aziýada. «Wenger habarlary» 1893, t. XIII, 315 s., nemes dilinde). Akademik B. Garryýew wenger alymy Kunoşyň kesgitlemesini mysal almak bilen, A.N. Samoýlowiçiň hem bu pikiri goldandygyny aýratyn nygtaýar.¹¹⁶Diýmek, bu hili eserleriň türkmenlerden dürli ýerlere ýaýrandygyny dürli ýurtlaryň alymlary hem ykrar edipdirler. Ine, şol ýaýraýyşda hem Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti iňňän uludyr.

Dogrudan-da, türkmen halky dessanlara baý, dessan düzmek türkmen edebiýatyna mahsus bolan özboluşly milli aýratynlyk. Halk köpçüligi tarapyndan söýgi bilen garşylan bu ajaýyp eserleriň arasynda belli bir awtor tarapyndan döredilen dessanlar hem-de uzak ýyllaryň dowamynda awtory ýitip gidip, halky eserlere öwrülenleri hem gabat gelýär. «Arzy-Gambar», «Warka-Gülşa», «Şasenem-Garyp», «Asly-Kerem», «Hüýrlukga-Hemra», «Saýatly-Hemra», «Nejep oglan» belli bir awtory bolmadyk halky dessanlardyr. Şularyň köpüsiniň dürli halklaryň arasynda gabat gelýändigini hem Beýik Ýüpek ýoly arkaly medeni aragatnaşyklaryň ýola goýlanlygy bilen baglanyşyklydyr. «Şa-

¹¹⁶ Самойлович А. Н. Очерки по истории туркменской литературы. т. 1., М.-Л., 1929, стр. 167.

senem-Garyp» dessanynyň birnäçe nusgalary gabat gelýär. Çap edilip, halka hödürlenlen «Helalaly-Garyp» dessany hem şol nusgalardandyr. Bu ajaýyp nusgalar uzak ýyllaryň dowamynda halk arasynda diňlenilmegini, bagşylaryň arasynda aýdylmagyny dowam etdirip gelipdir. Dessanlary ýerine ýetiriji ussat bagşylaryň hormaty-sylagy hem ýurdumyzda belent derejelelere göterildi. Bagşylar, aýdym-saz baradaky oýlanmalaryny hormatly Prezidentimiz şeýle ýüze çykarýar: «*Görüp otursak, bagşyçylyk sungaty halk üçin güýmenje bolman, eýsem, ruhobelentligiň çeşmesi, birleşmek we jebisleşmek serişdesi, ruhy güýç berýän birlik bolupdyr. Döredijilige, bilime, sazlaşyga we bagtyýarlyga bolan islegi inkär edip bolmaýşy ýaly, biziň durmuşymyzy bagşysyz göz önüne getirmek mümkin däldir*».¹¹⁷

Aýdym-saz sungaty bilen utgaşdyrylyp ýerine ýetirilende, çeper dessanlaryň täsir edijiligi has güýçlenýär. Dessanlarda çeper diliň has täsirli, gadymy sözleri, halkymyzyň milli oýunlary, döp-dessurlary hem ýeterlik derejede saklanyp galypdyr. Dessanlary diňläp hem okap, Türkmenistan Watanymyzda halkymyzyň geçmişde nähili ýaşanlygy, näme bilen meşgullananygy, gün-güzeran aýlaýyşlary, gelin-gyzlarymyzyň, ýigitlerimiziň söýgä wepalylygy, maksada okgunlylygy, halallygy, beýleki halklar bilen nähili gatnaşykda bolanlygy bilen tanyş bolýarys. Folklor eserleriniň esasy hyzmaty adamynyň aňyna täsir ediş güýjünde ýüze çykýar. Jemgyýetçilik aňynyň ösmeginde, ruhy taýdan baýlaşmagynda halkyň döreden dürdäne eserleriniň ähmiýeti bimöçberdir.

Halk döredijiligi eserlerinde, nusgawy edebiýatymyzda öňe sürülýän pikirleri öwrenip, kalbyna siňdirmek adamlaryň aňyna ornaşypdyr. Adamzat geçmiş mirasymyz bilen terbiýelenýär. Biz bu bölümde diňe «Gorkut ata» eposynyň, Görogly hakda-

¹¹⁷ Gurbanguly Berdimuhamedow. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. – A., 2016, 91 sah.

ky halk arasyna ýaýran hekaýatlaryň, Şasenem bilen Garybyň söýgüsi hakdaky rowaýatdyr ertekileriň Beýik Ýüpek ýoly arkaly söwda gatnan täjirlerdir syýahatçylaryň, alymlaryň, saý-sebäp bilen Türkmenistanyň çäklerine düşen adamlaryň hakydasyna ornaşyp, şeýle hem, golýazmalaryň alnyp gidilip, dürli ýurtlara ýaýraýyş ýollary hakda durup geçdik. Emma türkmenlerde üç epos, ençeme dessanlar bar, olaryň hem köpüsi dürli ýurtlara ýaýran. Bular geljekde öwrenilmegine garaşýan ruhy gymmatlyklardyr.

Dessanlaryň köpüsiniň halk ertekileriniň esasynda dörändigini bu ugurdan iş alyp baran alymlar belläp geçýärler. Irki halky dessanlara, köplenç ýagdaýlarda, türkmen ertekileri esas bolup durýan bolsa, bu ýagdaý belli bir awtory bolan dessanlara hem degişlidir. Mysal üçin, Mollanepesiň «Zöhre-Tahyr» dessanyny halk ertekisiniň esasynda ýazandygyny ol barada düýpli ylmy iş alyp baran alym Aman Kekilow öz ylmy gözleglerinde ýörite nygtap geçipdi. «Hüýrlukga-Hemra» dessanynyň döreýiş taryhyny ýazanynda A. Kekilow şeýle ýazýar: «Türkmen halk dessanlarynyň köpüsi diýen ýaly halk ertekilerini täzeden işlemek esasynda döredilipdir. Bu pikiri tassyk etmek üçin halk arasyn-da örän giňden ýaýran «Mämmeňjan» diýen erteki bilen meşhur türkmen halk dessany «Hüýrlukga-Hemrany» deňeşdirmek ýeterlikdir. Bu iki eseriň arasynda sýužet jähtinden baglanyşygyň bardygy we dessanyň ertekini täzeden işlemek esasynda döredilendigi gümansyzdyr».¹¹⁸

Bu pikiri ilkinjileriň hatarynda ýazuwly dessanlary döretmegiň nusgasyny görkezzen Nurmuhammet Andalybyň dessanlary barada-da aýtmak bolar. Ol dessanlaryň esasynda-da taryhy wakalar bilen birlikde erteki wakalary, şeýle hem hyýalkeşlik gabat gelýär. Gurbanaly Magrupynyň «Döwletýar», «Ýu-

¹¹⁸ Kekilow A. Mollanepes.. – A., 1957, 54-55 sah.

sup-Ahmet», «Alybeg-Balybeg» ýaly dessanlarynyň esasynda sol döwrüň taryhy şahslarynyň başdan geçirmeleriniň beýanyny tapandygyny görmek bolýar. Magrupynyň «Seýpelmek-Methaljemal», Şeýdaýynyň «Gül-Senuber» ýaly yşky-hyýaly häsiýetli dessanlarynda «Müň bir gije» ertekiler toplumynyň wakalarynyň şöhlelenmesini tapandygyny bellemek bolar. Elbetde, bu dessanlarda ýaýbaňlanýan wakalar ýa arap ýurtlarynda bolup geçip, Beýik Ýüpek ýolunyň ugry bilen türkmenleriň arasyna geçen bolmaly, ýa-da tersine, türkmenlerden araplara geçen ertekiler bolmaly. Elbetde, «Müň bir gijede», esasan, deňiz ýoly bilen hereket edilýär, emma ondan öň halkyň diline düşüp, Beýik Ýüpek ýolunda gatnan täjirleriň hem arasyna ýaýran bolmaly, çünki ajaýyp ertekiler agyzdan-agza, dilden-dile geçijilik häsiýetine eýe bolupdyr.

Türkmenleriň görnükli nusgawy şahyrlary şol ertekileriň esasynda bagşylaryň arasynda söýlüp aýdylyp gelinýän, halk köpçüligi tarapyndan gowy garşylanan dessanlary düzüpdirler. Ol dessanlaram bagşylaryň dilinde häzirki döwre gelip ýetipdir. Şabendäniň «Gül-Bilbil», dessanynyň esasynda-da yşky häsiýetli ertekiler durýar. Söz ussatlary özleriniň döreden ruhy gymmatlyklarynda halk döredijiliginiň çeper tärlerinden ussatlarça peýdalanyp, wakalary utgaşdyryp, ýerbe-ýer goýup, çeper beýan etmegiň hötdesinden gelipdirler. Nusgawy şahyrlar Andalybyň, Magrupynyň, Şabendäniň, Şeýdaýynyň, Molanepesiň kämil dessanlary, şeýle hem halky dessanlar bu gün Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe-de halkymyzyň kalbyny, ruhuny tämizlemegini dowam etdirýär. Sözümizi jemläp aýdanymyzda, şu agzayp geçilen dessandyr eposlar Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda, möhüm çatryklarda ýerleşen obadyr şäher ilatynyň arasynda döräp, bagşy-ozanlar tarapyndan aýdylyp, halk köpçüligine hezil berip gelipdir. Uly terbiýeçilik

ähmiýetine eýe bolan dessanlardyr eposlar diňleýjilere edep we ahlak terbiýesini bermekde-de, olarda belent adamkärçilik duýgularyny kämilleşdirmekde-de, jemgyýetiň ruhy dünýäsi-ni baýlaşdyrmakda-da, jemgyýetçilik aňny ösdürmekde-de inňän uly ähmiýete eýedir.

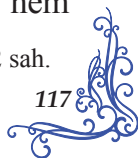
Aýdymlar we aýdym sanawaçlary

*«Medeni miras – maddy we ruhy gymmatlyklar ynsana şatlyk, ata-babalara hormat, ýaşayşa söýgi, dowamata hyjuw döredýän gőzellik älemidir. Bu älem tümlügi – gündizlige, çöli – lälezarlyga, duşmançylygy – dostluga öwürýän, ýürekleri buýsanç-dan doldurýan, beýnileri paýhas bilen durlaýan eg-silmez güýçdir».*¹¹⁹

Hormatly Prezidentimiziň şeýle baha beren medeni mirasy-nyň esasy şahalaryndan biri hem Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýaşan ata-babalarymyzyň we ene-mamalarymyzyň uzak asyrla-ryň dowamynda döreden maddy we ruhy gymmatlyklaryny öz içine alýan halk döredijiligidir. Öň hem belläp geçişimiz ýaly, maddy gymmatlyklary hem, ruhy gymmatlyklary hem halk köpçüligi döredýär. Şonuň üçin-de, bularyň ählisine bilelikde halk döredijiligi diýilýär. Halk köpçüliginiň döreden ruhy mira-syna bolsa folklor eserleri diýilýär.

Ilkibaşda kimdir bir dilewar, şahandaz adamlar tarapyndan döredilip, soňra kämilleşme başgançaklaryny geçip, kämil eserle-re öwürülen folklor žanrlarynyň biri-de aýdymlardyr. Belli şahyrlar tarapyndan döredilen aýdymlardan başga-da, ilkibaşda biri söz-lerini, sazyny döredip, soň wagtyň geçmegi bilen agyzdan-agza, dilden-dile geçip, bagşylaryň dilinde timarlanyp, halypadan şagirt öwrenip, aýdylyp gelen belli bir awtory bolmadyk aýdymlar hem

¹¹⁹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A., 2015, 12 sah.

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen kerwensaraýlarda, düşelgelerde, ýörite täjirleriň dynç almaklary üçin gurlan ak öýlerde, myhmanhanalarda köp aýdylypdyr. Çünki adamzat hiç wagt aýdym-sazsyz oňmandyr. Rowaýata görä, hatda gudraty güýçli Biri-bar adamzady ilki ýaradanda jan adamynyň içine sazyň güýji bilen giripdir. Şonuň üçin hem Beýik Ýüpek ýolunyň käbir şahalarynyň dowam eden soňky asyrlarynda ýaşap geçen belli türkmen şahyry Mahmyt Gaýyby «Saz bilen söhbeti ýaman diýmäňler, Adam, Howa dünýä inende bardyr» diýen setirler bilen başlanýan ajaýyp goşgusynda sözüň we sazyň gudratyna uly baha beripdir. Aýdymlar hem elbetde, sözüň we sazyň täsin utgaşmasyndan emele gelen gözellik älemdir. Sözüň hem sazyň adamzada täsiri barada hormatly Prezidentimiz «Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy» atly gymmatly kitabynda şeýle ýazýar: «Söz – köňlüň aýnasy, saz – göwün syrdaşy. Ynsanyň saza we söze söýgüsi – onuň ruhobelentliginiň kepili. Saz we söz sungatynyň gadryny bilýän ynsanlar ýagşylyk eýeleridir. Olaryň köňli sahatlydyr, olar hemişe haýryň tarapyndadyrlar, döwletli işe mübteledyrlar. Şeýle adamlary nazarlarynyň nurlulygyndan aňyp bolýar. Ruhy dünýäsiniň baýlygy ynsanyň daşky keşbini nurlandyryýar. Olar päk ýürekli, maksady aýdyň ynsanlardyr».¹²⁰

Söz we sazyň utgaşmasy bilen emele gelen ajaýyp aýdymy aýdýan bagşy hem şirin owazly bolup, ynsan kalbyna aralaşyp bilse, bu sungat gülläp ösmek bilen bolar. Bagşylaryň uzak asyrlaryň dowamynda aýdyp gelen aýdymlary iki topara bölünýär:

Tirme aýdymlary.

Dessan aýtmak.

Aýry-aýry şahyrlaryň sözlerine, ýa-da sazandanyň, bagşynyň öz sözlerine aýdylýan ýa-da dessanlaryň içinden saýlanylýp, kyssasыз aýdylýan aýdymlara tirme aýdymlary diýilýär. Häzirki

¹²⁰ Gurbanguly Berdimuhamedow. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. – A. 2016, 115 sah.

döwre gelip ýeten aýdymlaryň köpüsi tirme aýdymlary, tirme aýdymlaryny aýdýan bagşylar kän. Türkmenistan diýarymyzyň hemme welaýatlarynda dessan aýtmaklyk ýörgünli däl. Dessançylyk ýoly, ýagny dessanlary boýdan-başa aýtmak, kyssasy bilen aýdymlaryny gezekleşdirip, edil epos-dessanlarda bolşy ýaly, janlandyryp, keşbe girip aýtmak Daşoguz welaýatynda has ýörgünli, Mary, Lebap welaýatlarynyň käbir ýerlerinde hem dessançy bagşylar bolup, halka hezil beripdirler. Mysal üçin, Mary welaýatyndan Gurt Ýakubyň belli dessançy bagşydygy külli türkmenе mälimdir. Lebap welaýatynyň Hojambaz etrabyndan bagşy Öwlüýäguly Goç oglunyň «Görogly» eposynyň sekiz şahasyny, şeýle hem, «Hüýrlukga-Hemra», «Şasenem-Garyp» ýaly halky dessanlary, Andalybyň «Zeýnelarap», Magrupynyň «Ýusup-Ahmet», Şeýdaýynyň «Gül-Senuber» dessanlaryny kys-sasy bilen aýdyp, halka hezil berenligi barada Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar institutynyň hazynasynda maglumatlar bar. TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanylýan 944-nji bukjada alymlar Kakaly Berkeliýew bilen Amanberdi Nurýagdyýewiň ylmy saparda bolanlarynda toplan maglumatlary saklanylýar. Olar şonda Öwlüýäguly Goç oglunyň özlerine «Görogly» eposynyň «Huraman» şahasyny aýdyp berendigini belleýärler. Lebap-da dessan aýdan ençeme bagşylaryň ady tutulýar. Halaçly Nazar bagşy «Göroglynyň» ähli şahalaryny diýen ýaly, şeýle hem, birnäçe dessanlary ýatdan aýdar ekeni. Ahal welaýatyndan ýazylyp alnan dessanlar bu sebitlerde-de dessanlaryň aýdylandygy-na şaýatlyk edýär. Dessanlary aýtmaklyk, belki, ir zamanlarda hemme welaýatlarda hem ýörgünli bolandyr, emma saklanyp galan maglumatlar az. Dessan aýtmak däbi Daşoguz welaýatynda has ir döwürlerden bäri saklanyp galypdyr. Belki-de, Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden döwürlerinde-de bagşylar dessan

áydandyrlar, emma gynansak-da, bu barada maglumatlar häzirki döwre gelip ýetmändir.

Türkmen halky şahyrana halk bolansoň, saza-söze sarpa goýup, bagşyly ili döwletli il hasaplap, bagşy-sazandalaryny hormatlapdyr. Tirmeçi hem dessançy bagşylardan başga-da, kämil bagşylyga ýetişmedik adamlar hem áydymlyar döredip, hiňlenip áydyp berip, köpçülige lezzet bermegi başarypdyrlar. Beýle áydymlyaryň sözleriniň awtory ýok, olar halk döredijiligi – folklor eserleri hasaplanylýar, awtory, elbetde, bolandyr, emma ýitip gidipdir, kimiň döredenligi belli däl. Bular ýaly áydymlyaryň ýörite bagşy tarapyndan dutar bilen áydylmagy hökman däl, bu hili áydymlyary ekin meýdanynda-da, mal bakylyp ýörülen wagtlary-da, tikin-çatyn işleri bilen meşgullanylýarka hem hiňlenip aýtmak mümkin. Beýle áydymlyar hem adamynyň ruhuny görterýär, kalbyny rahatlandyrýar, dynç berýär. Şeýle áydymlyaryň nusgalary TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky bukjalarda kän gabat gelýär, köpüsi folklor toparlary tarapyndan ýörite áydylýp, diňleýjilere lezzet bermegini dowam etdirip gelýär. Beýle áydymlyardan «Nergyz», «Alty gyz egledi meni», «Ogulgözel», «Oguljan», «Ýelpeselendi», «Bibijan», «Özüm alaram», «Näzli gözel» we başgalar. TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanylýan Daşoguz welaýatynyň Akdepe (öňki Lenin raýony) etrabynyň Körgeçemen obasyndan ýygnalan gymmatly folklor nusgalarynyň arasynda şeýle áydymlyardan birnäçesi bar. «Näzli gözel» áydymyndan mysala ýüzleneliň:

Işigmiziň agzy künji,
Boýnuňdadyr düzüm hünji,
Şu obanyň göz guwanjy,
Öýkeleme, näzli gözel!

Gapymyň ilersi jöwen,
Akmak bolar özün öwen,
Abraý tapmaz saňa degen,
Öýkeleme, näzli gözel!¹²¹

Beýle aýdymlar kän, olaryň awtory ýok, emma uzak wagtlyk timarlanma ýoluny geçen bu hili aýdymlar iňňän çeper, täsirli, olary diňlemek ýakymly. Bular ýaly aýdymlaryň Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda hem aýdylyp gelendigi-ne şek-şübhe bolup bilmez. Çünki adamzat ýaşayşy dowam edip gelen ýyllaryndan, ynsan ýaradylany bäri, aýdym-saz adamy-nyň hemrasy bolupdyr. Bagşylaryň köpüsi tirme aýdymlaryny aýdanlaryndan soň, ýörite sanawaç setirlerini sanaýarlar. Olar folklorçylykda aýdym sanawaçlary diýlip atlandyrylýar, çünki bagşylar ol setirleri aýdymlar aýdylyp bolnansoň, aýratyn hyjuw bilen sanaýarlar. Her bagşynyň özüniň gowy görüp sanaýan sanawaçlary bar. Halkyň ýüregine ajaýyp aýdymlary bilen ýol salmagy başaran bagşy Magtymguly Garlyýewiň hem-de onuň şagirtleriniň has köp sanaýan sanawaç setirlerinden mysallara ýüzleneliň: «Haraý haraýa begler, kerwensaraýa begler, ýar ýo-lunda iki gözüm, galdy garaýa begler», ýa-da «Agalar men gur-dy gördüm, ýar yerinden turdy gördüm, men aglaman, kim agla-syn, ýarym göçen ýurdy gördüm» we başgalar. Elbetde, bular ýaly sanawaç setirler söýgi, söwer ýar meselesine bagyşlanan aýdymlaryň soňunda sanalýar. Özi hem, bu sanawaçlaryň ara-synda gönüden-göni kerwensaraýlar barada hem agzalýar. Bu bolsa Beýik Ýüpek ýolunyň, ýol ugrundaky kerwensaraýlaryň geçmişde ýörgünli ulanylandygyndan, şol dynç alyş yerlerinde bagşylaryň aýdym aýdanlygyndan habar berýär.

Bagşy Agamyrat Ýagmyrowyň aýdymlaryň yzyndan sa-naýan sanawaçlary hem özboluşly. Şol sanawaçlardan birini mysal alalyň: «Men nädeýin gendeýem, bir täleýsiz bendeýem,

¹²¹ TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň hazynasy. 945 bukja.

uwasyz baýguş kimin, her gün bir watandaýam», bagşynyň bu sanaýan sanawajy yrakly türkmenleriň folklor baýlygynyň içinde gabat gelýär. Bu setirler Watandan aýra düşenleriň ýüreginiň zaryn owazy, bagşy gynançly aýdymlaryň yzyndan şol setirleri saza salyp, aýdym sanawaçlary hökmünde sanaýar. Bu hili sanawaç setirleri aýdymyň diňleýjilere täsirini has güýçlendirýär, bagşynyň öz göwnüne hem teselli beriji, kalbyny rahatlandyryjy täsir edýär, şonuň üçin-de, bagşylar aýdymlaryň yzyna täsin sanawaç setirlerini goşupdyrlar. Bu setirleri köp bagşylaryň özleri döredipdirler, eňeme bagşylaryň bolsa goşgularyny aýdyma öwürüp aýdýan ýörite şahyrlary bolupdyr.

XIX asyrdaky ýaşap geçen Durdy bagşy şahyr Dosmämmet bilen tirkeşip, onuň sygyrlarynyň biziň döwürlerimize gelip ýetmegine ýardam beren bolsa, Hally bagşy Mätäji şahyryň ajaýyp sygyrlaryny saza goşup, şirin owazy bilen halka hezil berip gelipdir. Elbetde, bular ýaly gatnaşyklar Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda hem bolup geçendir, sebäbi bu bagşylar özlerinden öňki ýaşap geçen halypalaryndan öwrenipdirler. Çünki bagşylaryň halypa-şagirtlik ýollary asyрма-asyr, nesilme-nesil dowam edip gelýän ýörelge. Beýle setirleriň gözleginde bolup, ýörite ylmy işler alnyp barylsa, sanawaç setirleriniň sanyny artdyrmak mümkin. «Baglarda gyzyl alma, ýar lebi gyzyl alma, ajala kän ýalbardym, janym al, ýarym alma!», «Derdime derman gelin, boýnuňy burma gelin, kän agladym zyynda, gül ýüzüň görmän gelin!», «Aý dogar kişman-kişman, Gün dogar oňa duşman, öz ýaryna duşmadyk, aşyklar eder puşman», «Aşyk çeker nalany, egne geýer alany, ýada salar läläni, gamzaň garakçysy salsa talaňy, Hudaýymyň halany, kirpigiň ok, gaşyň ýaýdyr sürmeli». Bular ýaly setirler, elbetde, söwer ýaryna gowuşmadyk ýangynly ýürekleriň ahy-nalasyny köşeşdirýär, teselli berýär. Diňleýjiler sanawaçly aýdymlary has hem täsirlenip, durşy bilen «gulaga öwürülip» diňleýärler. Halypalardan

öwrenen şägirtler hem bu hili däbe öwrülen setirleri aýdymyň yzyndan sanap, geljekki nesillere ýetirmelidirler. Türkmen hal-ky «Şägirt halypadan ozdurmasa, kär ýiter» diýýändir. Hormatly Ýurtbaştutanymyzyň baş maksady hem şägirtleriň halypalardan ozduryp, aýdym-saz sungatyny has belenliklere galdyrmagydyr.

Aýdym-sazyň belent borjy nämede ýüze çykýarka?! Biziň pikirimizçe, aýdym-saz sungaty üşüksizleri üşükli etmeli, ynsapsyzlary ynsaplylyga, rehimdarlyga çagyrmaly, ähli ynsanlaryň kalbyny ýumşatmaly, ýüregine mähir çaymaly. Ajy sözleri dile almaýan, birek-biregiň göwnüne degmeýän, mähriban, mylaýym, has dogrusy, ilhalar, belent adamkärçilikli ynsanlary terbiýelemäge goşant goşmak, aýdym-saz sungatynyň belent borjy bolmaly.

Aýdym-saz sungaty, türkmen bagşy-ozanlary, olaryň türkmen jemgyýetinde tutan orny baradaky pikir ýöretmelere biz daşary ýurtly alymlaryň, syýahatçylaryň, saý-sebäp bilen Türkmenistanda bolmak miýesser edenleriň ýazgylarynda gabat gelýäris. Elbetde, olaryň aýdanlary biz üçin has ähtibarly çeşme-dir. Saý-sebäp bilen türkmenleriň arasynda on dört aýlap ýesirlikde bolup, toýlaryna gatnaşyp, olaryň bagşy diňleýşini synlamak miýesser eden fransuz ofiseri Genri de Blokwiň ýazgylary hem etnogafik taýdan inňän gymmatlydyr. Ine, onuň ýazgylaryndan parçalar: «Ahyrsoňy bagşy bilen sazanda biri-biriniň garşysynda dyzlaşyp oturýarlar. Saz başlanyndan jemagat durşy bilen gulaga öwrülýär. Oturanlaryň gözünde şatlyk uçganaklary uçganaklap, her gezek aýdym paýawlaberende «Haý, berekella-da», «Müň ýaşa!» bolşup, bagşydyr sazandanyň sag bolsunyny ýetirýärler. Her gezek aýdym soňlanyberende, olar başlaryny ýaýkap, göwreleri bilen yranyşyp, owsun atmak bilen aýdyma has hem göçgünlilik berýärler».¹²²

Soňra Blokwi türkmen toýlarynda bagşylara uly halat-serpaýlaryň salynýandygyny, olaryň sylag-sarpasynyň örän ýoka-

¹²² Blokwi G. Türkmenleriňkide ýesirlikde. – A., 1992., 70 sah.

rydygyny bellemek bilen, şeýle ýazýar: «Şular ýaly toý-tomguda türkmenleriň sahylyk bilen eçilenine ýygy-ýygydan duş gelinýär. Bagşyçylyk düşewüntli kär bolansoň, ähli bagşy diýen ýaly mes ýaşaýandyr. Men türkmenleriň içinde ýaşan döwrüm Garaoglan we Abdylrahym ýaly olaryň in atly bagşylary hem bol-telkilikde ýaşaýandyklaryna garamazdan, bagşyçylykdan el çekmeýärdiler. Olar öz sungatларыna ýürekden berlip, özlerine edilýän sylag-hormaty bilýärdiler».¹²³

Elbetde, bu ýazgylar, geçmişde ata-babalarymyzyň bagşy diňleýişlerini, bagşylara bolan garaýyşларыny doly göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Eger-de XIX asyrdan bagşyçylyk şeýle güýçli ösen bolsa, onda bu sungat has irki asyrlardan gözbaş alyp gaýdan bolmaly. «Diýmek, bagşylar Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky kerwensaraýlarda, çayhanalarda, düşelgelerde, myhmanhanalarda hem aýdym aýdandyrlar» diýip, netije çykarmak bolar.

Döreýşi boýunça şeýle gadymy hasaplanýan aýdym-saz, bagşyçylyk sungaty hakdaky söhbetlere dessandyr eposларыmyzda hem kän duş gelmek bolýar. Aslynda ol eserleriň gahrymanларыnyň ählisi diýen ýaly bagşy-ozan, söz sungatyna sarpa goýýan adamlar. «Gorkut ata», «Görogly» eposларыnda hem bagşy-ozanlara uly orun berilýär, Gorkut ata-da, Görogly ozan-bagşy. Gorkut ata öz sözlerinde «Golça gopuz göterip, ilden-ile, begden-bege ozan gezer, är jomardyn, är näkesin ozan biler, ilde-günde çalyp aýdan ozan bolsun, azyp gelen kazany Taňry sowsun, hanym heý!» diýip, ozan-bagşylaryň halka hezil berip ýörmegini, diňe asudalygy, parahatlygy, ýagşy gylyk-häsiýetli adamlaryň köpelmegini dileg edýär. Eposdaky gahrymanларыň biri Hantörelisi her gezek söweşe ugranларыnda saz çalyp, hyjuwly şygrylar okap ýola ugrapdyr. Şol döwürlerde-de bagşy-ozanlar toýларыň

¹²³ Blokwił G. Türkmenleriňkide ýesirlikde. – A., 1992, 122 sah.

bezegi, göwünleriň islegi bolupdyr. Dana goja Gorkut hem Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda Merwde ýaşapdyr, toýlaryň, dabaralaryň arzyly myhmany bolupdyr, ozançylyk sungatyny ösdüripdir, şol Beýik ýoluň ugrunda hem şol döwrüň türkmen durmuşyny suratlandyryan ajaýyp eserini döredipdir. Soňsoňlar «Gorkut ata» eposynyň halky nusgalary hem döräpdir.

Türkmenistan Watanymyzyň raýatlary, il-halkymyz özleriniň bagşy-sazandalarynyň mahmal owazlaryna, şirinden-şirin mukamlaryna teşnedir. Türkmenlerde bagşynyň gelmegi döwletlilikden nyşan hasaplanylýpdyr. Özleri şygyr ýazyp, şygryrlaryny saza geçirip, halk içinde aýdym aýdyp, üç işi hem özleri bitiren zehin eýesi bolan, halka lezzet paýlap ýören bagşylara ozanlar diýlipdir. Olaryň zybynyndan asal kimin akyp gelýän şygryrlaryň özi durşy bilen akyp, aýdyma-saza öwürilipdir. Bu ýagdaýlar olaryň hakyky ozanlygyndan habar berýär. Elbetde, medeni mirasy bagşy-sazandalardan üzňe göz önüne-de getirip bolmaz. Şeýle bolansoň, hormatly Ýurtbaştutanymyz medeni mirasyň iň esasy şahalaryndan bolan aýdym-saz sungatynyň wekillerine uly hormat-sylag duýgusy bilen garaýar. Ýurdumyzda her ýyl medeniýet günleri geçirilip, medeniýet işgärleri hakda uly aladalar edilmegi hem bu ugruň işgärlerine, bagşy-sazandalara goýulýan sarpadan nyşandyr. Öň hem belläp geçişimiz ýaly, aýdym-saz adamlaryň kalplaryna nur çaýýar, içki dünýäsini arassalaýar, ruhuny iýmitlendirýär. Adam bir zada gynananda, birinden ynjanda aýdym-saz diňlese, kalby rahatlanýar, süňni ýeňleýär, derdi egsilen ýaly bolýar, aýdym-saz adamlar arasyndaky ýagşy gatnaşyklary ýola goýýar, ynsanlary doganlaşdyrýar, olaryň ýüreklerine mylaýymlyk, hoşamaýlyk, ýagşylyklar salýar. Bu barada näçe aýdylsa hem, aýdym-saz sungatynyň bitirýän hyzmatlaryny beýan etmek mümkin däl.

Beýik Garaşsyzlygymyzyň ýyllary içinde, ylaýta-da Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimi-

ziň ýolbaşçylygynda Türkmenistan Watanymyz toý-baýramlara beslenen gözel diýara öwrüldi. Nirede toý-baýramlar kän bolsa, aýdym-sazyň eşidilip dursa, şol ýurtda parahatlykdyr, asudalykdyr, agzybirligidir. Hormatly Prezidentimiz «Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy» atly kitabynda toýlaryň bezege bolan bagşy-sazandalaryň zähmetine uly baha berip, şeýle ýazdy: «*Men bagşylary halkyň kalbynyň nuruny gorap saklaýan adamlar diýip atlandyrmak isleýärim*». ¹²⁴ Bu türkmen halkyny ajaýyp günlere ruhlandyrmagyň hötdesinden gelen bagşy-sazandalara berlen iň ýokary bahadyr.

Rowaýatlar, hekaýatlar, tymsallar

«Rowaýatlaryň aglabasy ähli halklar üçin umumy sýužete eýe bolup, halklaryň arasyndaky gatnaşyklaryň nähilidigine garamazdan, ähli halklara mahsus şol bir äheňler duş gelyär. Syýasy-durmuş maksatlary ol döwürde adamlary hemişe at üstünde, ýolda bolmaga iteripdir, şunuň özi hem bu halklaryň ýaşayşynyň, garaýýşlarynyň umumylygyny kemala getirip, her bir halkda umumadamzat düşünjesi esasynda ýüze çykypdyr». ¹²⁵

Rowaýatlar, hekaýatlar, tymsallar hem folklor eserleriniň has gadymy görnüşlerindendir. Ýöne gadymy diýenimizde-de, adamzadyň diliniň has kämilleşen, çeperleşen, aňynyň has ösen wagtларыnyň önümindini bellemek ýerlikli bolsa gerek. «Folklorynyň yrym-yanaç, alkys-dileg ýaly irki görnüşlerinden soňrak dörän bolmagy ähtimal» diýen çaklama öz-özünden döreyär. Agyr zähmetden soň ýadaw bedenlerine melhem gözlän halk köpçüligi

¹²⁴ Gurbanguly Berdimuhamedow. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. – A., 2016, 87 sah.

¹²⁵ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – A., 2017, 274 sah.

özleriniň ruhy isleglerini kanagatlandyrmak niýeti bilen folklor eserlerini döredipdirler, her kim gowudan gowusyny tapjak bolup, söz ýaryşyny gurapdyrlar. Şorta sözler, ýomaklar, rowaýatlar, hekaýatlar, dürli kyssalar aýdyşypdyrlar. Halk rowaýatlarynyň köpüsi halkyň söýgüli gahrymanlary, belli-belli şahsyýet hökmünde halkyň aňynda müdimilik ornaşyp galan tanymal, ýiti zehinli adamlar hakynda, şeýle hem haýsydyr bir aýdymyň döreýşi, bagşylaryň, şahyrlaryň durmuşy barada, olaryň durmuşynyň nähili-de bolsa bir gyzykly pursatlary, ýaş juwanlaryň söýgüsi we başga-da köp-köp durmuş meseleleri babatda dile çeper, paýhasly adamlar tarapyndan döredilen çeper, gysgajyk kyssalardyr. Zehinli, dilewar adamlar öz uýýan dini şahslaryny, halk gahrymanlaryny, dana ulamalaryny, akyldarlaryny, söz ussatlaryny tüýs ýürekden hormatlap, olara goýýan sylag-sarpasyny çeper söz arkaly beýan etmek niýeti bilen rowaýatdyr hekaýatlary döredipdirler. Hekaýatlar hem rowaýata ýakyn bolup, durmuşyň haýsydyr bir pursatlary hakdaky kyssalardyr, bolup geçen wakalaryň çeper söz arkaly beýan edilmegidir. Tymsallar hem paýhas siňen many-mazmuny özünde jemläň gysgajyk kyssalardyr. Söhbetdeşlik arasynda aýdýan sözleri bilen ýakyn bolan bir mysaly sözleýji ulanmakçy bolanda, «Men bir tymsal aýdaýyn» diýip, bir wagtlar biriniň başyndan geçen gysgajyk, manyly gürrüňleri sözünüň arasynda goşýar. Adatça, tymsallary danalar, akyllý-paýhasly adamlar söz arasynda ulanmagy gowy görýärler. Çünki olaryň many-mazmuny kalba ýakyn, terbiýeçilik güýji inňän uly. Adatça, rowaýatdyr hekaýatlaryň, tymsallaryň akyllý, paýhasly adamlar tarapyndan terbiýeçilik maksatlary bilen köpçüligiň üýşen ýerlerinde, ilat arasynda wagyz-nesihat işleri alnyp barlanda aýdylýandygyna üns berilmelidir.

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda bu maýdajyk kyssalaryň Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda köp aýdylanlygyna ünsi çekýär. Haky-

katdan-da, nirede gürrüňçilik bolsa, şular ýaly kiçiräk kyssalar aýdyşylypdyr. Bu söhbetdeşlikler dynç alşyň bir görnüşi. Elbetde, belli bir şahslaryň ýaşayyş-durmuşynda bolup geçen wakalar hakyndaky rowaýatlary aýtmaklyk has ýörgünli bolupdyr. Beýik Ýüpek ýolunyň Türkmenistanyň çäklerinden geçen ýyllarynyň dowamynda hem bu hili kyssalar yzygiderli döremegini dowam etdiripdir. Sebäbi şol döwürde bolup geçen wakalar halkyň diline düşüp, çeper söhbete öwrülensoň, kem-kemden çeperleşip, üýtgeşmeler girizilip, aradan ep-esli möhlet geçensoň, kem-kemden rowaýata öwürülip gidipdir. Aslynda olaryň aňyrsynda bolan wakalar durýar, emma halk ony çeperleşdirýär, timarlaýar. Halk döredijilik eserlerine häsiýetli bolan aýratynlyk rowaýatlardan hem sowa geçmändir, olara täze öwüşginler çäýylypdyr, çeperleşdirmek maksady bilen dile çeper adamlar täze wakalary hem goşupdyrlar. Emma rowaýatlaryň düýp özeninde meňzeşlikler galypdyr. Bu barada hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabynda ýygy-ýygydan ýatlaýar. Elbetde, bu meňzeşligiň esasynda ýaşayyş-durmuş şertleriniň, adamzadyň ykballarynyň ähli ýerde meňzeşligi hem durýar. Şu ýerde amerikan alymy Jeýms Jorj Frezeriň pikirini mysal almak bilen, sözümi subut etmekçi: «... köplenç ýagdaýlarda, meňzeşlikleriň ýüze çykmagyny, ýönekeý ýagdaýda, döp-dessurlaryň käbir üýtgeşmelere sezewar bolup, birek-birege geçenligi bilen düşündirmek bolar. Ýöne dürli halklarda gabat gelýän döp-dessurlarda we yrym-ynançlarda ýakynlyklaryň bolmagy biri-birine baglanyşyksyz ýagdaýlarda, adamzat aňynyň meňzeş pikierlenmelerinden, şeýle hem, meňzeş ýaşayyş-durmuş şertleriniň netijesinde döräp biler».¹²⁶ Alymyň pikirçe, bu lar adamzadyň meňzeş durmuş şertleriniň täsirinden, adamlaryň pikirleriniň, oýlanmalarynyň, ykballarynyň ýakynlygyndan ýüze çykýan ýagdaýdyr.

¹²⁶ Фрезер Дж. Фольклор в ветхом завете, – М., 1989, стр. 69.

Dürli hünärler bilen meşgullanyp, gün-güzeran aýlap ýören adamlar haýsydyr bir rowaýaty, hekaýaty, tymsaly, ertekini Beýik Ýüpek ýoly bilen dünýä aýlanyp ýören täjirlerden eşidip, özüne ýakyn görüp, ony tiz aňyna siňdirip, öz durmuşlarynda gabat gelýän wakalary hem goşup, has dogrusy, edil dessandyr eposlary ýaýradyşlary ýaly, milli öwüşginlikler çäýyp, kabul edip alypdyr-da, hakydasynda saklap, başgalara-da aýdyp beripdir. Beýle çeper kyssalary döretmek bilen, maksat durmuşda gabat gelýän wakalary, şahsyýetleriň ýaşagynda bolup geçen ýagşy hem ýaman pursatlary, olaryň çeper keşpleri, gylyk-häsiýetleri baradaky pikirleri, garaýyşlary geljekki nesillere ýetirmek bolan bolsa gerek. Haýsydyr bir galalaryň, taryhy ýadygärlikleriň döreýşi hakda kygyzlykly maglumatlary hem zehinli halkymyz rowaýata öwürüp, geljekki nesillere miras goýupdyr. Şu ýerden gelip çykýan netije, diýmek, rowaýatlaryň aňyrsynda haýsydyr bir taryhy döwürlerde bolup geçen wakalar durýar. Olary ilkinji döredijileriň atlary ýitip gidip, ol gysgajyk kyssalar tizlik bilen agyzdan-agza, dilden-dile geçip, ilatyň arasyna ýaýrap, çugdamja folklor eserlerine öwürlipdir-de, halkyň çeper hakydasynda orun tapypdyr. Hakyda köprüsi arkaly hem türkmen halkynyň nesil dowamatlaryna ýetipdir. Şortasözlerden tapawutlylykda rowaýatlarda degişme, gülüşme ýok. Ol haýsydyr bir wagtlar bolan wakany çeper sözleriň üsti bilen beýan edýär. Şu günki gün ol ruhy gymmatlyklar, baý milli mirasymyz giňişleýin öwrenilýär, dünýä ýüzüne ýaýylyar. Alymlar taryhy maglumatlara hem-de taryhyň ýokundylary çäýylan rowaýatlara esaslanyp, beýik şahsyýetlerimiziň terjimehallaryny dikeldýärler.

Kynçylykly şertlerde göçüp-gonup ýaşamaly bolan, gün-güzeranyny dolandyrmak üçin tutanýerli zähmet çekmegiň hötdesinden gelen türkmen halkynyň aň-paýhasy bilen dörän halk döredijilik eserlerini, şol sanda rowaýatlary, hekaýatlary, gunt ýaly timsallary diňläniňde, halk içindäki ýatkeşleriň zehinine haýran

galýarsyň. Halk bu ajaýyp nusgalary öz «söz ussahanasynda» kebşirläp «zikgeläpdir», sünnäläpdir, gitdigiçe kämilleşdiripdir. Eger-de uçdantutma sowatly bolan bolsa-ha, gör, bu halk nähili ajaýyp zatlary dörederdi. Bu hili eserleriň her biriniň aňyrsynda taryhy hakykatyň, ýa-da halkyň göwün islegleriniň, ýagşy umytlarynyň ýatandygyna bu eserleriň manysy bilen taňanynda, göz ýetirmek bolýar. Halkyň gahryman ogullary daş-töwerekden dökülip duran duşmanlaryň talaňçylykly ýörişleriniň garşysyna yzygiderli söweş alyp baryp, gaýduwsyzlyk bilen döş gerip, öz ilini gorapdyrlar. Onsoň neneň şeýle gahryman ogullar, mert ýigitler, olaryň bitiren işleri, görkezen batyryklary hakda beýle ajaýyp kyssalary döretmejek! Halkyň sünnäläp döreden rowaýatdyr hekaýatларыnyň üsti bilen olaryň atlary biziň döwrümize aralaşyp, halk gahrymanlary hökmünde dilden düşmän gelýär. Halk hiç haçan «ýüz görüp, gapyrga syrmandyr», ýamana ýaman, ýagşa ýagşy diýmegiň hötdesinden gelipdir. Şonuň netijesinde hem kämil terbiýeleýiş usullary emele gelipdir.

Türkmen ýigidi Şyrak barada söhbet açýan rowaýata diň salsak, şahyr Italmaz Nuryýewiň bu rowaýaty poeziýanyň galypyna salyp, ýerlikli ulanandygyny aňsyryarsy. Mertligiň kämil nusgasyny rowaýata siňen Şyragyň gylyk-häsiýetlerinden tapýarsy.¹²⁷ Başga bir rowaýata siňen enäniň sözləri hem üns berilmegine mynasypdyr: Söweşde bir enä, «Ogluň ýaralanypdyr» diýýärler welin, ol «Baryň, görüň, duşman eger arkasyndan atan bolsa, ol meniň oglum däldir. Meniň oglum gaçýanlardan däldir, döşünden atylan bolsa meniň oglumdur»¹²⁸ diýýär. Soňra mertlerçe gurban bolan ogluny tanan ene eline ilen pil, gyrkylyk ýaly gurallary ýarag edinip, mertlerçe söweşip, oglunyň aryny alýar, özi hem wepat bolýar. Bu, elbetde, bolan wakadyr, emma wagtyň geçmegi bilen rowaýata öwrülipdir. Şu ýer-

¹²⁷ Nuryýew I. Seniň aýdymalaryň, – A., 1979 ý., 20–21 sah.

¹²⁸ Rowaýaty aýdyp beren: Hallyýewa Amanbibî, Ahal welaýaty, Ak budaý etraby.

de türkmen ýigitleriniň şeýle kämil terbiýäniň netijesinde mert, edermen, gaýduwsyz, ruhobelent bolandygyny gözi bilen gören daşary ýurtlynyň sözlerini getirmek maksadalaýyk bolsa gerek: «Türkmenler sowukganlylyk bilen öz dogabitdi mertebelerini saklap, görnüp duran ajaldan hiç hili gypynç etmän, başlaryny dik tutup ýöreýärdiler. Olaryň güýçlüräkleri bolsa ýaralanyp, özleri ýöräp bilmeýänleriň goltugyna girip, söýget berip barýardylar».¹²⁹ Bular ýaly bolup gecen wakalar esasynda dörän gür-rüňler wagtyň gecmegi bilen rowaýata öwrülip gidýär.

Rowaýatlaryň köpüsi Görogly beg, Keýmir serdar ýaly halk gahrymanlaryny wasp edip, olaryň durmuşy bilen bagly bolan parçalar edil ýyl ýazgylary ýaly halkyň aňyna ornaşypdyr. Keýmir Beýik Ýüpek ýolunyň gysgarak şahalarynyň dowam eden ýyllarynda ýaşap geçen taryhy şahsyýet. Keýmir serdar hakda dörän köp sanly rowaýatlar halkyň ýüreginde ornaşan gahrymanynyň durmuşyny, ýaşaýşyny, gylyk-häsiýetini açyp görkezýär. Keýmir pähim-paýhasly, dilewar, örän namysjaň adam, ol hakdaky rowaýatlary yzarlasaň, onuň türkmen halkynyň özbaşdaklygy ugrunda batyr gaýlyk bilen söweş alyp baran, halkyň tugunyň abraýyny örän belentde goýan bir taryhy şahsyýetdigine göz ýetirmek bolýar. Ol rowaýatlaryň köpüsi onuň Nedir şa bilen bolan söweşlerine, söz ýaryşlaryna bagyşlanypdyr. Halk öz gahrymanyny örän belende galdyryp, onuň keşbini döredipdir. Hatda hüwdülerde hem gelinler öz çagalarynyň Keýmir serdara meňzemegini arzuwlapdyrlar, öz balasynyň Keýmiriň yzyny mynasyp dowam etdiriji boljakdygyna ynanypdylar.

Alleý, alleý allançak,
Akar suwlar bulançak,
Keýmir serdar balasy
Her dulunda sallançak.

¹²⁹ Genri de Blokwil. Türkmenleriňkide ýesirlikde, – A., 1992 ý., 85-86 sah.

Bu bentde edilýän arzuw ýaş nesliň Keýmir ýaly ugurtapyjy, şir ýürekli, arslan sypatly bolmagy.

Türkmeniň ägirt uly söz ussady Magtymguly Pyragy «Hile hem bir batyrlykdyr ýerinde» diýip örän jaýdar pikir aýdypdyr. Keýmir hiläni dilewarlyk bilen öz ýerinde ulanmagy başaran adam, dürli söz oýnatmalary bilen her gezek Nedir şany sözde ýeňýär. «Hatap galasy» diýen rowaýat halk arasynda giňden ýaýran. Nedir şa Keýmirden «Iliň nirede?» diýip soranda, «Hatap galasynda» diýip jogap berýär. Ol Nedir şanyň bu obany yzarlap geljekdigini duýýar-da, obasyna gelip gotur itleri, gotur düýeleri daňyp, özi obasynyň adamlaryny yzyna tirkäp, başga ýerlere göçüp gidýär, duşman çyňsaşyan itleriň, bozlaşyan gotur düýeleriň sesine oba gelse, oba boş duran ekeni. Şeýle söz oýnatmalary, dürli hileler bilen elmydama gan dökdürmän, Nedir şadan üstün çykyp gelýär ekeni.

Birnäçe rowaýatlar Keýmiriň maşgalasy daş-töwereginde bolup geçýän wakalar bilen baglanyşykly ýüze çykypdyr. Halk öz gahrymanynyň keşbini ebedileşdirmek, halkyň kalbyna ornaşdyrmak islän bolara çemeli. Keýmir körüň aklyly gelip-gitmeliň ogy bolupdyr. Keýmir ogluny edepli, akyl-paýhasly bir maşgala öýlendirmek isläpdir. Ol şeýle maşgalanyň gözlegine çykýar. Bir gezek meýdanda bir topar gyz odun ýygyp, gaýtjak bolup duran wagtlyary ýagyş ýagmaga başlapdyr. Şol wagt Keýmir gyzlary synlap duran ekeni. Görse, ähli gyzlar ezilmejek bolup, odunlarynyň yk tarapynda durlar, emma bir gyz weli, ýygan odunyna ýagyş damdyrmajak bolup, penalap dur. Keýmir gyzdan: «Ýeri keýgim, sen näme üçin odunyňy penalap dursuň, näme üçin onuň ygynda durmaýarsyň?» diýip sorapdyr. Gyz: «Aý, agam, meniň bir garryja, gözi şullurak enem bar, öl odun birbada tutaşmaýar, tüssesi köp bolýar. Enemiň gözünü tüsse gapsa, has erbet boljak, eşiğim öl bolsa zyýany ýok. Eşiklerimi oduň ýanynda serssem, bahym gurar» diýen. Keýmir «Megerem, bir zat çykrsa, şu gyzdan

çykar» diýen umyt bilen, gyzdan öýlerini sorayar. Gyz öýlerini salgy berýär, Keýmir olara barýar-da, synlap otыр. Gyz çay gaýnatjak bolup, ojaga ot ýakanda Keýmir ony mazaly synlaýar-da. onuň bir gözünüň çalaja gysygrakdygyny aňsyryp: «Öý-ä oňat öý ekeni weli, azajyk çagarrygy gysygrak ekeni» diýip, kakdrybrak aýdanda, gyz derrew düşüniп, «Çagarrygy gysyk hem bolsa, tüssesi dogry çykýandyр» diýip jogap beripdir.

Keýmiriň gyza göwni ýetip, ony gelin edinipdir. Gelin Keýmiriň oglunyň daşyny gallap, onuň maşgalasyna biabraýlyk getirmeyär. Keýmir gelnine guwanar ekeni. Bir gezek Keýmir ýesir düşüпdir. Şonda ol hana garap, şeýle diýýär: «Han, men saňa ýüz ak goýun, ýüz ala goýun, ýüz gyzyl goýun bereýin, sen iki sany adam iber! Olar baryp meniň gelnime: «Seniň gaýyn ataň şunça zat bersin we gapyda iki sany bag goýun bardыр, olaryň birini söwüş etsin, birini ýol hurşy» diýip aýtsalar, ol düşüner, olaryň işlerini düzedip, derrew ýola salar» diýipdir. Han türkmenleriň üstüne iki sany adam iberýär. Oba adamlary birbada «Dogrudanam, dört ýüz goýun diýendir» diýip düşünyärler. Keýmiriň gelni gaýyn atasynyň göçme manydaky pikirini derrew aňsyryýär, emma birbada daşyna çykaryp bilmän, «Ili biliksiz (blimsiz), iti gylyksyz» diýip, ýatan itiň böwrüne depip göýberýär. Adamlar bu gepiň aňyrsynda uly bir syryň bardygyny aňlaýarlar-da, onuň manysyny gelinden sorayarlar. Gelin: «Keýmir agaňyz ýesir düşüпdir. Ol: «Meniň daşym gaty berk, eger ýüz sany men diýen aksakgal, ýüz gyrçuw, ýüz gara sakgal, ýüz ýaş ýigit atly bolup gelmeseler, aldyр ýaly däl» diýipdir. Oba adamlary gelniň paýhasy bilen Keýmiri ýesirlikden halas edipdirler. Halk öz içinden dörän gahryman Keýmir barada örän kän rowaýat döredipdir. Çünki ol hakyky halkyň taryhy bilen baglanyşkly şahsyýet. Şonuň üçin-de bu hili rowaýatlaryň aňyrsynda taryhy hakykat ýatыр. Diňe sözler çeperleşdirilip, syntgylanyp, kämil görnüşe getirilipdir.

Rowaýatlaryň arasynda hakyky durmuşda ýaşap geçen, halk üçin eziz bolan belli şahslara – edebiyat we sungat adamlaryna bagyşlanan rowaýatlar köp gabat gelýär. Olaryň köpüsi türkmen akyldary Magtymguly Pyragy, Nowaýy bilen Soltansöýün patyşa, halk şahyrlary Kemine, Mollanepes, Seýdi, Zelili, Mätäji ýaly şahyrlaryň durmuşynda bolup geçen wakalary beýan etmeklige, olaryň döreden şygrylarynyň döreýşine bagyşlanandyr. Haýsydyr bir aýdymyň haçan döränligini, onuň adynyň döreýşini beýan edýän, şeýle hem, durmuşy rowaýatlar köp gabat gelýär.

Rowaýatlaryň düýpli öwrenilmegi şol halkyň taryhyny, sungatyny, medeniýetini, edebi mirasyny öwrenmekde, ýaş nesli edepli-ekramly terbiýeläp ýetişdirmekde uly ähmiýete eýedir. Çünki halk öz gahrymanlaryny hemmetaraplaýyn göz önüne getirjek bolup, onuň hereketlerini, ýaşayşyny giňişleýin, ählitaraaplaýyn durmuş ummanynda görkezmäge çalşypdyr. Elbetde, şol şahsyýetlerden öwrenmäge zat köp, olar biziň ýaşlarymyz üçin görelde mekdebi. Soltansöýün patyşa gara aty bilen Gül atly aýalyny dünýä baýlygyna deňeýän ekeni. Ol: «Kim gara atym bilen Gülümiň ölen habaryny maňa ýetirse, şol adamynyň jany howp astynda» diýer ekeni. Bir gün Gül aradan çykýar. Bu habary aýtmagy dilewar şahyr Myrala (Nowaýa) tabşyrypdyrlar. Ussat Nowaýy Soltansöýüniň ýanyna baryp: «Serwi agaçnyň saýasynda solsa gül, nätmek gerek?» diýen mazmundaky şygry okapdyr weli, Soltansöýün ýagdaýy duýup, «Serwiden tabyt kylyp, gülden kepen etmek gerek» diýip, jogap beripdir-de, «Dady heý» diýen şygryny okapdyr.

Çarhy bet mähriň elinden eýlerem men, dady heý,
Çünki kyldy bizni gamgyn, özgelerni şady heý,
Nije ýyllyk aşnamyz, boldy bizden ýady heý,
Sernigun olmuş, ol kamaty şemşady heý,
Jennetiň burçundaky tugumny ýykdyň, bady heý.

Halk arasynda Soltansöýün patyşa bilen onuň weziri bolan Mir Alyşir Nowaýy barada, Soltansöýüniň şahyrlýgy, elmydama Nowaýydan sözde basylyp ýörşi hakynda rowaýat kän. Soltansöýün bilen Myrally hem Beýik Ýüpek ýolunyň gyzgalaňly dowam edýän döwründe ýaşap geçen şahsyýetler. Täjirler hem, syýahatçy alymlar hem olar hakdaky rowaýatlary, kyssalary, hekâýatlary dürli ýerlere ýaýradypdyrlar.

Adatça, halk özüniň wepaly ogullary hakda olara guwanç duýgusy bilen, bular ýaly eserleri döredýär. Olaryň her bir hereketi halkyň nazarynda, kalbynda ýer edýär. Türkmen şygryýetiniň ussady Magtymguly Pyragy hakda döredilen rowaýatlar sanardan köp. Elbetde, biz şahyr hakdaky maglumatlaryň esasy bölegini rowaýatlardan bilýäris, «Onuň terjimehaly hem rowaýatlara, öz goşgularyna, halk gürrüňlerine esaslanlyp düzülendir» diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Agyzdan-agza geçip gelen halk gürrüňleriniň, şeýle hem, rowaýatlaryň beýik şahyryň terjimehalyny düzmäge alymlara ýardam berendigi ikuçly däldir. Rowaýatlaryň köpüsi Magtymgulynyň nebereleri. maşgalasy, şahyryň Meňlä bolan söýgüsi, şahyryň ýesir düşüşi, medreselerde okaýşy barada söhbet açýar. Galyberse-de, beýik şahyryň her bir goşgusynyň, her bir setiriniň aňyrsynda diýen ýaly rowaýatyň manysy düýulýandyr.

Atasy kyrkynda ogly ýüz ýaşly
Ýasdadygy, toýdadygy bilinmez.

Ýa-da:

Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmezmiň?

Elbetde, şahyryň göbek ganynyň daman ýerlerinde ýerleşýän Şibli baba (halk arasynda Şywan baba. G. Y.) öwlüýä-

sine baryp görenler, şol ýerdäki ýazgydaky rowaýaty okan bolsalar gerek. Onda Allatagalanyň jemalyny görüp, aşyk bolup, Onuň didaryna gowuşmak üçin sergezdan bolan Şibli babanyň ah uranda, agzyndan çykan oduň dagy ýandyryşy hakda gürrüň edilýär, şol ýanan dag hem şol ýerde ýerleşýär.

Ýokarky iki setirde hem pygamberleriň-nebileriň durmuşy baradaky gürrüňler rowaýata öwrülip, halkyň aňynda ornaşypdyr. Rowaýatda atasy Allatagala dil ýetireni üçin kyrk ýaşynda uka gidip, zynda galan çaga ýüz ýaşa baran wagtynda Allatagalanyň gudraty bilen ukudan oýanýar (lukmançylykda hem uka gitmek, belli bir pursatda ukudan açylmak bar. G. Y.). Ukudan oýananýandan soňra obasyny sorap-idäp, ahyry tapýar, ondan bäri aradan ýüz ýyl geçipdir, ogly ýüz ýaş toýuny belläp oturan wagty kyrk ýaşly atasy (ukudan oýananda öňküsi ýaly kyrk ýaşynda bolýar) sorap-idäp oglunyň toýuna barypdyr, «men kakaň» diýende, geň galmakdan, begenmekden ýüregi ýarylyp, ýüz ýaşly goja – ogly aradan çykýar. Ýokarky iki setirde Beýik Pyragy şony aýdýär, ol toýuň ýasdygy, ýa-da toýdugy bilinmändir.

Türkmen şahyry Nurmuhamet Andalyp «Nesimi» poemasynda bagzy rawylardan (başga ýerden gelen rowaýat aýdyjylardan G. Y.) eşiden rowaýatyna esaslanyp hem-de kitaplardan okan maglumatlary esasynda ýazandygy hakda aýdýär. Umu-man, dana-akyldarlar Nurmuhamet Andalybyň, Magtymguly Pyragynyň köp setirleriniň aňyrsynda halk rowaýatlarydyr hekaýatларыnyň, atalar sözüdir nakyllarynyň manylary durýar. Has dogrusy, halk döredijiligi (folklor) atlandyrylýan gymmatly ruhy miras, beýik akylдарларыň ählisiniň döredijiliginiň gözbaşydyr, gönezligidir, hamyrmaýasydyr. Nurmuhamet Andalybyň «rowaýaty bagzylardan eşitdim» diýmegi hem, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda halk döredijilik eserleriniň ýörgünli aýdyşylanlygyndan habar berýär. Rowaýatdyr hekaýatларыň, timsallaryň

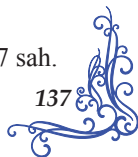
ýaýraýyş derejesi has güýçli bolup, olar giň çäklere aralaşypdyr. Çünki olar gysgadan çugdam, hakyky durmuş wakalarynyň esasynda döränligi sebäpli, söz ussatlarynyň ünsüni özüne çekip, olar şol wakalaryň esasynda ajaýyp çeper eserler döredipdirler.

Nakyllar

*«Müňýyllyklaryň dowamynda döredilip, timarlanyp gelnen nakyllardyr atalar sözlerini pederlerimiziň umman ýaly çuňňur akyl-paýhas hazynasy, mydama dogry ýoly salgy berýän şamçyrag – maslahatçy diýip aýtmak bolar. Nakyllarda ençeme nesilleriň durmuş tejribesinde taplanan halk parasaty, gündelik durmuşda öwran-öwran başdan geçirilen hadysalardan gelip çykýan dogry çözümler, gymmatly sargyt-maslahatlar öz beýanyny tapypdyr».*¹³⁰

Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen obadyr şäherlerde-de, kerwen bilen uzak ýola barýan täjirleriň, olara goşulyp, dünýä ýüzüni aýlanyp ýören jahankeşdeleriň, gezendeleriň, ulamalaryň arasynda-da üř edilip aýdylan, gepleşilip oturylan wagty, gep-gürrüniň manysyna görä, öz-özi agzyňa gelip duran halk döredijilik eserleriniň ajaýyp žanrlaryndan biri-de nakyllardyr atalar sözleridir. Adamzadyň uzak asyrlaryň dowamyndaky ykdysady, syýasat hem medeni gatnaşyklarynyň täsiri bilen jemgyýetiň aň-düşünjesi hem ösüp başlapdyr. Adamynyň dünýä akyl ýetiriş ukyby artdygyça, has kämil halky eserler dörap başlapdyr. Irräk döwürlerde yrym ynançlardyr alkyş-dilegler dörän bolsa, soňky asyrlarda daş ýaryp çykan durnagöz çeşmeler kimin arassa kalplardan syzyp çykan, pähim-paýhas siňen nakyllardyr atalar sözleri hem-de beýleki has kämil eserler döremegini dowam etdiripdir.

¹³⁰ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmen medeniýeti. – A. 2015, 207 sah.

Folkloryň islendik žanryndaky eserler hem ilki dörän wagtynda ýönekeýden sada bolup, dilden-dile, ilden-ile ýaýrap, kämilleşme ýoluny geçipdir. Ol eser, isle, baş-üç sözden ybarat nakyl bolsun, isle-de, uly göwrümlü eser, dilewar, gepe çeper adamlaryň diline düşüp, Beýik Ýüpek ýolunyň ugry bilen gatan kerwenler arkaly ýurtma-ýurt, obama-oba aýlanyp, ajaýyp bir esere öwrülipdir. Biziň döwürlerimize gelip ýeten gymmatly mirasyň bir bölegini tutýan nakyllar barada aýdylanda has hem hakykata ýakyndyr. Nakyllar çugdamja iküç sözden ybarat, ýatda galyjy, aňrsynda haýran galdyryjy uly many, akyly-paýhas ýatan söz düzümleridir. Diňläň adamynyň ýüregine jüňk bolýan nakyllardyr atalar sözleri ýoldan azaşana ýol salgy berýär, ýalňyşlyk edeni dogry ýola ugrukdyrýar. Manlyly nakylly eşi-den adam derrew ony hakydasyňa ornaşdyryp, ýatda saklaýar, duşan adamsyňa geň galmak bilen gürrüň berýär. Şeýlelikde, sünnälenip, timarlanyp, gitdigiçe kämilleşýär. Gönüden-göni söwda maksatlary bilen dörän nakyllardan birini ýatlalyň! Şu günler hem halk arasynda ýörgünli ulanylýan «Giden getirer, oturan nyrh sorar» diýen nakyllyň manysy hakda oýlanyp görseň, «Oturan ýerinde nyrh sorap oturman, senem täjirlere goşul-da, özüň gidip getir!» diýen manynyň ýatandygyny aňşyrmak bolýar. Diýmek, bu nakyllyň manysyny gös-göni söwda bilen, has dogrusy, Beýik Ýüpek ýoly bilen baglanyşdyrmak bolar.

Nakyllaryň ruhy-ahlak esaslary türkmen durmuşydyr, halkyň ahlak ýörelgeleridir, döp-dessurlarydyr, yrym-ynançlarydyr. Sadadan gönümel nakyllaryň tutuş süňni pähim-paýhasa eýlenendir. Gorkut ata, Jygalybeg ýaly dana gojalarymyz, özlerniň halal ojaklaryny halallyk bilen gorap, geçmişde «halalym» diýen ada mynasyp bolan mährem ejelerimiz tarapyndan döredilen, täsin manylary özünde gizläň nakyllar adamzat akylynyň gönezligidir. Ol gönezlilik hiç wagt tükenmän, täze-täze nakyllar döräp, gitdigiçe baýlaşypdyr. Geçen asyrlarda, Beýik Ýüpek

ýoly boýunça aragatnaşygyň dowam eden ýyllarynda şol ajaýyp nakyllardan ençemesi biziň güneşli diýarymyza gelmek miýes-ser eden syýahatçylar, alymlar, gezendeler tarapyndan Günbata-ra alnyp gidilipdir. Şolaryň içinde paýhasly goja Gorkut atanyň nakyllary hem bar. Ilkinji bolup 1805-nji ýylda nemeş alymy G. F. Dits Drezden kitaphanasyndan «Kitaby dädem Gorkudy» hem-de pähimler we nakyllar ýygyndysynyň golýazmasyny tapýar. Elbetde, ol wagtlar Beýik Ýüpek ýolunyň öz ornuny deňiz ýoluna beren wagtlary, emma alym ony kitaphanadan tapypdyr, belki-de, ol kitaphanada ençeme ýyllar saklanandyr. Belki-de, golýazma syýahatçylaryň, jahankeşdeleriň, alymlaryň biri tarapyndan alnyp gidilip, kitaphana tabşyrylandyr. Bular ýaly ýygyndylaryň medeni aragatnaşyklar netijesinde dürli ýurtlardaky kitaphanalara, golýazmalaryň saklanylyan ýerlerine düşen bolmagy ähtimaldyr.

«Atalar sözi» diýip atlandyrylýan bu golýazma türki halklaryň nakyllarynyň we pähimleriniň ýygyndysy bolup, ol ýygynyda birnäçe müň paýhas siňen nakyllardyr atalar sözleri jemlenipdir. G. F. Dits golýazmany öwrenip, olaryň 400 sanysyny ikä bölüp, terjime edýär hem-de özüniň «Denkwürdigkeiten von Azien» atly işinde iki bölümüni çap etdirýär. Bu iş bilen tanyş bolan, ony düýpli öwrenen akademik W. W. Bartold hem nakyllaryň ýetmiş baş sanysynyň Gorkut atanyň nakyllary bilen kökünüň birdigi barada aýratyn nygtap geçýär.¹³¹ «Kitaby dädem Gorkut» eposyny öwreniji görnükli alym W. M. Žirmunskiý hem Gorkut atanyň halk mugallymy we akyldary hökmünde öz paýhasly nakyllaryny durmuşda ussatlyk bilen peýdalanandygy hakda «Gorkut ata» eposyna bagyşlap ýazan düýpli ylmy işinde çuňňur pikir ýöredýär.¹³²

¹³¹ Бартольд В.В. Книга моего деда Коркута, Огузский героический эпос. – М.-Л., 1962, стр. 118.

¹³² Жирмунский В.М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». – М.-Л., 1962, стр. 147.

Umuman, halk döredijilik eserleriniň ajaýyp nusgasy bolan nakyllar halk durmuşynyň we dünýägaraýşynyň dürli taraplaryny öz içine alyp, akyl-paýhasyň gönezlige hökmünde halk köpçüliginiň aňynda orun alypdyr. Nakyllaryň oguz jemgyýetinde hem terbiýe serişdesi hökmünde uly hyzmaty ýerine ýetirendigine «Gorkut ata» eposyny, şeýle-de ylmy işleri öwrenip, has aýdyň göz ýetirmek bolýar. Nakyllar durşy bilen edep-ekram mekdebi, her bir nakyla uly paýhas siňen. Täsin manyly nakyllary halkyň zehinli wekilleri ýat tutup, hakydalarynda saklap, asyrlardan-asyrlara geçiripdir, hatda halkyň sada, ýönekeý wekillerine hem nakyllary öwrenmek kyn düşmändir. Olar nakyllary höwes bilen öwrenip, nesil terbiýesinde ulanypdyrlar, perzentlerini nakyllaryň maslahatyna eýerip, dogry ýollara gönükdiripdirler.

Durmuş sapaklary bilen baglylykda yzydiderli döräp duran nakyllardan gaýduwsyzlygy, ygrarlylygy, ynsaplylygy, namysjaňlygy, ahlaklylygy, halallygy, kalby päkligi, wepadarlygy, mertligi, edermenligi, batyrlygy, zähmetsöýerligi, watansöýüjiligi, ula-kiçä hormat goýmagy, ýaşulyny sylamagy, ýaşkiçini söýmegi, rehimdarlygy, geçirimliligi, asyllylygy, usullylygy, myhmanparazlygy, mahlasý, iň gowy häsiýetleri öwrenmek bolýar. Türkmenler öz perzentlerini, ylaýta-da, ogul perzendi ýetişensoň, atasynyň malyndan ozal topragyny, ýurduny, ilini-obasyny, namysyny, gaýratyny goramagy başarmak ruhunda terbiýeläpdir. Atasynyň ady bilen abraý gazanjak bolmaly däl-de, özi il ogly bolup ýetişmeli.

«Gorkut ata» eposynyň giriş bölümünde ýerleşdirilen nakyllar hem durmuş hakykatyny beýan edýändigini, wagyz-nesihata baýlygy bilen ünsi özüne çekýär. Bu nakyllaryň köpüsi hut şu günki günde hem ýörgünli ulanylyp gelinýär. Nakyllar dilewar, zehinli adamlaryň kalbyndan şineläp çykan ýüreklere ornaýan, pähim-paýhas siňen söz. Elbetde, nakyllarda köpçüligiň onlan

pikirleri beýan edilýär. Gorkut atanyň nakyllarynyň güýjem köpçüligiň pikirini beýan edýänliginde ýüze çykýar. Iň esasy zat hem, bu ajaýyp nakyllaryň Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda döränligidir hem-de şu ýol arkaly Günbatara düşenligidir. Şeýle uly terbiýeçilik ähmiýetine eýe bolan nakyllary öwrenen adamlar käwagt ýalňyş hereket edip aljyrasalar, derrew nakyllara ýüzlenipdirler. Bu häzirkî günde-de şeýle. Çünki nakyllary döreden halkyň özi bu çugdamja eserleriň terbiýeçilik ähmiýetine uly baha berip, «Akylyň bolsa akyla eýer, akylyň bolmasa – nakyla», «Atalar sözi – akylyň gözi», «Nakyl – akyl», «Nakyla baý il, akyla baý» diýen ýaly pähimleri döredipdir. Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda kerwen bilen barýan täjirler tarapyndan aýdylan bolmagy-da mümkin bolan «Azaşsaň, köp bilen azaş» diýen nakyl ýolda-yzda azaşanlar babatda-da ulanylyp bilner, şeýle hem, köpçülikden aýrylmazlygy, agzybir bolmagy ündeýär. Her bir nakylyň göni hem-de göçme manysynyň bardygy unudylmaýly dälidir.

Nakyllar, esasan, sözleşilip oturylan wagtynda öz aýdýan sözüni has berkitmek, sözüň dogrulygyny subut etmek üçin ulanylýar. Sözläp oturan adam şol gürrüňine kybapdaş gelýän, pikirlerini has berkidýän bir nakyly aýdyp goýberýär weli, ol aýdylan sözüň täsiri has güýçlenýär. Nakyly ulanmak bilen, «Ata-babalarymyz şeýle diýipdir ahyry!» diýilýär weli, nakyl bilen aýdyjynyň sözleriniň dogrudygy subut edilýär, garşydaşynyň ynanmazlygyna hiç hili esas galmaýar. Nakyl aýdyldymy, diýmek, aýdylan söz dogrudyr. Ine, nakyllaryň ümmülmez güýji şu ýerde ýüze çykýar. Nakylyň üsti bilen sözüň täsir ediş güýjüne göz ýetirmek bolýar. Nakyl adamzada dogry ýaşamagy, ýalňyşmazlygy, halal ýoldan gysarmazlygy öwredýän gymmatly ruhy baýlyk, gymmatly miras. Bu gymmatly baýlyk Beýik Ýüpek ýoly bilen dünýäniň çar künjüne ýaýrap, dürli halklaryň arasyn-da meňzeş manyly nakyllaryň döremegine getiripdir.

Nurmuhammet Andalybyň «Ýusup-Zylyha» dessanynyň baş gahrymany Ýusup görüp doganlary tarapyndan ýat ýurtlara barýan kerwene satylýar. Allanyň eradasy bilen ahyrda şol ýat ýurtda patyşalyga ýetýär. Ýöne Watan hiç haçan Ýusubyň ýadyndan çykmaýar. Şonda ol «Müsürde şa bolandan, Kenganda (öz ilinde. G. Y.) geda bolmagy» arzuwlaýar. Umuman, Nurmuhammet Andalybyň ýaşan döwri bilen Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynyň arasynyň ýakynlygyndan bol-sa gerek, şahyryň döredijiliginde kerwen bilen baglanyşykly wakalar, eşidilen gürrüňler esasynda eser ýazmak ýaly gürrüňler köp gabat gelýär. Mysal alnan nakyl hem agyzdan-agza, dilden-dile geçip, giň çäklere ýaýrap, onuň dürli nusgalary hem döreyär. Kim «Ýat ilde şa bolandan, öz iliňde geda bol» diýip aýtsa, başga biri has çeperleşdirip, «Ýat ilde soltan bolandan, öz iliňde oltaň bol» diýip aýdýar. Şeýlelikde, köp-köp nusgalar hem döreyär. «Watan gedaýy – kepen gedaýy» diýen nakyl hem Watan zaryny çekenleriň döreden dürdänesidir. Bu nakyllaryň üsti bilen ata-eneler perzentlerinde çuňňur watan-söýüjiligi terbiýeläpdirler.

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabyňyň birinji tomunyň girişinde nakyllara aýratyn ünsi çekip, şeýle ýazýar: «*Ussat seýwanlar uzak ýola çydamly we gije-gündiziň dowamynda dürli tebigy şertlerde hüşgär sakçylyk häsiýetli alabaý itlerini terbiýeläpdirler. Halk hakydasynda irki döwürlerden bäri saklanyp gelen «It üýrer, kerwen geçer» diýilýän naklyň manysy hakda oýlanyp gördüňizmi?!»*.¹³³ Şu nakyldan many çykarylsa, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundan geçip barýan kerwen hem-de türkmen alabaýlary göz önüne gelýär. Bu naklyň göçme manysy häzirkiki günlerde hem giňden ulanylýar. Elbetde, awtor

¹³³ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom. – A., 2017, 40 sah.

bu nakylyň gönüden-göni Beýik Ýüpek ýoly bilen Türkmenistanyň üstünden geçen kerwen ýoly bilen dörändigine ünsi çekmek isländir. Bular ýaly kerwen bilen bagly dörän nakyllar folklor eserleriniň arasynda kän gabat gelýär. Şeýle nakyllardan biri hem «Kerwen geçer – ot galar, il göçer – ýurt galar» diýen nakyldyr. Bu nakylyň hem türkmen halkynyň göçüp-gonup ýören wagtlarynda şu kerwen ýolunyň ugrunda dörändigini manysyndan aňlamak bolýar. Ýene-de bir nakyly mysal alalyň! «Alys ýeriň habaryny argyş getirer», hakykatdan-da, daş ýerleriň habarlaryny argyşa giden kerwenden eşidip oturmaly. Bu hili nakyllar Beýik Ýüpek ýolunyň taryhy hakykatdygyny ýene-de bir gezek subut edýär.

Agzybirliги, il ogly bolmaklygy, köpçülik bilen bir ugra hereket etmelidigini ündeýän nakyllar hem sanardan kän, bularyň terbiýeçilik ähmiýeti bimöçberdir. «Geňesene giň dünýä, dalaşana dar dünýä», «Altynyň agzy bir bolsa, asmandakyny gaýdyrar, altmyşyň agzy ala bolsa, agzyndakyny taýdyrar», «Agzybire Taňry berer, agzalany gaňryberer», «Bölüneni böri iýer», «Agzybiriň aşy bir», «Özümde bolsun, özümde bolmasa, ilimde bolsun», «Ilim-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn», «Il oňlasa, atyňy soý» ýaly köp sanly nakyllar agzybirliги, il-gün bilen bir ugra hereket etmelidigini aýratyn nygtaýar. Türkmeniň iň söýgüli maly aty, emma ile gerek bolsa, atyňy hem çoýmaly. Ine, ýaşayşyň türkmen ýoly, türkmen ahlagy, türkmeniň milli kökleri.

Nakyllaryň ençemesi zähmetsöýerligi terbiýelemeklik maksatlaryna gönükdirilendir. «Herekete – bereket», «Işlemedik – dişlemez», «Ýatan öküze iým yok», «Giç yat-da, ir tur, alty pişegi artyk ur» ýaly nakyllar zähmet çekmekden ýadamazlygy, zähmeti söýmegi ündeýär. Ata-babalarymyz ekerançylyk medeniýetini döredip başlan zamanalarynda (Jeýtun medeniýeti) ýere seretmegi, ekin ekmegi, özleri üçin maddy iým it ýetişdir-

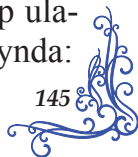

megi öwrenipdirler. Köp sanly ekerançylyk bilen bagly yrymnançlar, alkyş-dilegler şol wagtlarda döräpdir. Pederlerimiz nesil dowamatlaryna «Ýykylsaň, ýere ýapyş» diýip öwredipdirler, ol paýhas siňen sözler hem wagtyň geçmegi bilen nakyla öwrülipdir. «Daýhan – mert, ýer – jomart», «Ýer doýmasa, är doýmaz» kimin nakyllara ene ýere idi-issiwat edip, edil çaga sereden ýaly seretmelidigi, şonda ýeriň adamyny horlamajakdygy, bol hasyl berjekdigi hakdaky pikirler siňipdir.

Gadym-gadym zamanlarda Beýik Ýüpek ýoly bilen göçüş edip, Yrakda ýerleşen türkmenleriň arasynda hem iň ýörgünli ulanylýan folklor eserleriniň bir žanry hem atalar sözi – nakyllardyr. Atalar sözleriniň arasynda ata Watanda dörän nakyllar bilen manydaş, az-kem üýtgeşmelere sezewar bolan, ýa-da şol durşuna gaýtalanýan setirler sanardan köp. Mysallara ýüzleneliň! «Ber iýeýin, ört ýataýyn, bekje janym çykmasyň» diýen atalar sözi dünýä türkmenleriniň ata Watanyn-da şeýle berilýär: «Namartja bolaýyn, sagja bolaýyn». Yrak türkmenleri «Borjuň ýüze ýetse, her gün palaw iý!» diýýän bolsa, ýerli türkmenler «Bergiň müňe ýetse, ýumurtga börek iý!» diýýärler. Şu ýerde türki dilli halklaryň folkloryn-da şular ýaly meňzeşlikleriň kän gabat gelýänligi aýratyn belenilmelidir. Mysal üçin, özbekler hem, Garagalpagystanda ýaşayan türkmenler hem yrak türkmenleriniň nakyllary ýaly palaw iýmek manysynda söz içinde bu nakyly «palaw iý» görnüşinde ulanýarlar. «Bu ýylky guş bildirkä, çin-çin öwreder.» Bu nakylyň ýerli türkmenlerde «Bu günki jüýje düýnkä jüýp-jüýp etmegi öwreder» görnüşinde ulanylýanlygyna gündelik durmuşda ýygy-ýygydan gabat gelýäris. «Bir goltuga iki garpyz salynmaz», «El-eli ýuwar, el-de döner, ýüzi ýuwar» diýen ýaly nakyllaryň sähel üýtgeşmä duçar bolan görnüşlerini, ýagny «Bir elde iki garpyz tutdurmaz», «El eli ýuwar, iki el birigip ýüzi» diýen ýaly nusgalaryny biz günde-

lik durmuşymyzda ulanýarys. Elbetde, ata Watanda söz arasynda pikirleriňi berkitmek üçin ulanylýan nakyllar has-da çeperleşen, sözler gysgaldylyp, çugdamlanan, iküç sözüň özi uly many aňladýar. Mysal: «Ýatan öküze iým ýok» «Işlemedik dişlemez», «Halk aýtsa, galp aýtmaz» we ş.m.

Yrak türkmenleriniň nakyllaryna bolsa başga (goňsulykda ýaşayan) halklaryň täsiri siňen, özleri hem köplenç ýagdaýlarda, ýerli türkmenleriň nakyllaryna garanyňda, çeperçilik taýdan kämilligi pesräk. Muňa uzak asyrlaryň dowamynda ata Watandan aýra, dürli halklaryň arasynda ýaşamaklyk sebäp bolan bolsa gerek. Gep arasynda jaýdar ulanylýan nakyllardyr atalar sözlerinde göze ilip duran ýakynlyklar juda kän. Ýerli türkmenlerde «Guwanmagyn baýlygña, bijin bardyr aldyňda» diýlip, halk parasy tarapyndan duýdurylýan pikirler Kerkukda şeýleräk manyda gabat gelýär: «Guwanma bu barlyga, eliň düşer darlyga». Birinji mysal alnan nakyl öňünde bijin ýylynyň bardygyny, örän sowuk boljakdygyny, ekinini sowuk alaymagynyň mümkinligini duýdursa, soňky nakyl öňünde darlygyň bolaýmagynyň ähtimaldygyny duýdurýar. Kerkuk folklorunda «Guýyny gazan düşer» diýlip ýönekeý, sada äheňde aýdylsa, ýerli türkmenleriň döreden nakyllary çeperleşen, kämil görnüşe gelipdir: «Gazma – düşersiň, ýakma – bişersiň». Ýaramaz iş etseň, alnyňa geljekdigini nakyllaryň ikisi hem duýdurýar. Türkmenistanda ýaşayan türkmenlerde asyly gyza söz aýtmaklyk maslahat berilýär: «Usully gyza söz aýdandan, asyly gyza söz aýt». Bu pikir Kerkukda şeýle ulanylýar: «Biýz alyrsen, Mosuldan al, gyz alyrsen, asyldan al». Bu nakylde kerkukly doganlarymyz öz ýaşayan ýerleri bilen baglanyşdyryp, ýer-ýurt atlaryny nakyllyň içinde ulanýarlar. Emma ýerli ýagdaýlara görä, dil assimilyasiýasy ýüze çykyp, leksik, fonetik üýtgeşmelere sezewar bolupdyr. Kerkukda «Gelene ýoldaş, gidene gardaş» diýlip ulanylsa, bu nakyllyň manysy dünýä türkmenleriniň ata Watanynda:

«Gelene baldyz, gidene ýeňňe» görnüşinde gabat gelýär». Altyny zergär tanyr» diýen yrak türkmenleriniň döreden nakyly ata Watanda «Zer gadryny zergär biler» diýen ýaly çeper görnüşde ýaňlanýar. «Hatasyz ynsan bolmaz» atalar sözi öz köklerini gadym döwürlerden alyp gaýdýar. Bu nakyl dilçi alym Mahmyt Kaşgarlynyň sözlüğünde «Ýaňylmaz bilge bolmaz» görnüşinde gabat gelýän bolsa, ýerli türkmenlerde «Bir ýalňyşdan är ölmez» kimin ulanylýar. Şu üç nakylyň hem manysy bir, diňe ses, söz üýtgemeleri bar. «Hata, ýalňyş» sözleri hem bir manyny aňladýan sinonimdeş sözlerdir. «Ýalňyşmak» sözi has ir döwürlerde «ýaňylmak» görnüşinde ulanylypdyr. «Beýaz (ak) ýüpek her reňke boýalar», «Kimsäniň haky kimsede galmaz» ýaly nakyllar has sadalygy bilen ýatda galýar. Soňky nakyl ýerli türkmenlerde «Kasas kyýamata galmaz» galmaz diýen ýaly has çeper, çugdam, ýiti manyly görnüşe getirilipdir. Beýle mysallary näçe artdyrsaň, artdyryp oturmaly.

Goňşy, goňsuçylyk gatnaşyklary hakdaky nakyllar hem sardan kân. Umuman, türkmen halky nirede ýaşasa-da goňşy bilen oňşup ýaşamagy başaran halk, kyn gününde-de, ýagşy gününde-de goňşy mydama ýanynda. Gowy aragatnaşykda bolsaň, goňşy garyndaşdan hem ýakynlaşýandyr. Şonuň üçin-de, durşy bilen paýhasa öwrülen parasatly türkmen nakyllarynda goňşy bilen ýakyn garyndaş ýaly bolmaklyk ündelýär. Meselem: «Aýrylmaz goňşyňa unutgysyz söz aýtma», «Ýagşy bilen bolsaň goňşy, işiň zowky-sapa bolar, ýaman bilen bolsaň goňşy, işiň jebri-jepa bolar» ýaly paýhasa öwrülen setirlerde türkmen halky goňşa mylatatly bolmaklygy, dogan ýaly gatnaşmaklygy maslahat berýär. Halk «Ody gozgasaň öçer, goňşyny gozgasaň göçer» diýmek bilen, goňşa azar bermezligi öwüt-ündew edýär, goňşyň ýaramaz çyksa, ýaşayşyň mazasy bolmaýar. Şonda diňe göçüp gutulmaly. Akyldar Magtymguly hem şeýle goňşudan gaçyp gutulmagy salgy berýär: «Betlagam

hatyndan, ýaman goňşudan, ýuwaşja aýrylyp gaçan ýagşydyr», «Gaçyp gutulmaga unar, bir ýaman goňşa duş bolan». Bular ýaly setirleri geçmiş mirasymyzyň öwüt-ündewli setirleriniň arasyndan isledigiňçe tapmak mümkin. Bu setirler hiç hili goh-galmagal etmän, ýaramaz goňşudan sessiz-üýnsüz daşlaşmalydygyny ýatladýar.

Yrak türkmenlerinde beýle goňşy hakda «Goňşyň harap çyk-sa, gaç gutul, dişiň harap çyk-sa, çek gutul» diýen çeper nakyl döräpdir. Şu mysallar arkaly yrak türkmenleriniň döp-dessurlarynda, edim-gylymlarynda, yrym-ynançlarynda ýerli türkmenlerden uly tapawutly aýratynlyklaryň ýokdugyna göz ýetirmek bolýar. Elbetde, şu ýagdaýlary folklor eserleriniň üsti bilen öwrenmek bolýar. Çünki halkyň ähli ýaşayyş-durmuş aladalary şol eserlere siňýär. «Goňsa umytly bolanyň çöregi dogralgy bolar», «Goňşy ahyret ýoldaşy», «Goňşyny goňşudan sora», «Goňşynyň dili çişer, gowgasy saňa düşer» «Gülme goňşuwa (goňşyňa), geler başuwa» ýaly yrak türkmenleriniň nakyllary hem olarda goňşuçylyk gatnaşyklaryna nähili garalandygyny habar berýär. Ýerli türkmenlerde hem «Kyýamat günü goňşudan» diýen nakyl goňsa bolan garaýyşlary bir ýere jemläp, goňşynyň nähili bolmalydygyny has aýdyňlaşdyrýar. «Bar okaram, gel okaram, barmasaň, gelmeseň, ara ýolda döwül oikaram» diýlen nakyl hem goňşy bilen okara dadyşykly bolmalydygyny ýatladýar. Ata Watanda ýaşayan türkmenleriň folklorunda şu pikirleriň hemmesi hem gabat gelýär, mysal üçin, «Goňşyň ýaman bolsa gaç-da gutul, dişiň agyrsa, çek-de gutul» diýen nakyl eýýäm has çeperleşen. Bular ýaly nakyllaryň hem şu manylarda, ýa-da şol durşuna gabat gelýändigini, käbir ýagdaýlarda bolsa diňe harp üýtgemelerine sezewar bolandygy Yrakda ýaşayan türkmenleriň öz döp-dessurlaryny, dil aýratynlyklaryny, esasan, saklandyklaryna şaýatlyk edýär.

Umuman, nakyllar uzak ýyllaryň dowamynda Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda zygyderli döremegini dowam etdiripdir. El-

betde, dürli ýurtlara göçüp giden türkmenler hem şu ýol bilen gidendirler, golýazma kitaplaryny-da, hakydalarynda orun tapan folklor eserlerini hem baran ýerlerinde ýaýradandyr. Yrak türkmenleri uzak asyrlaryň dowamynda Beýik Ýüpek ýoly bilen göçüş eden bolmaly. Olaryň folklor eserleri bilen taňşylanda, gadym zamanlarda döräp, hakydalary bilen alnyp gidilip, nesillere geçenlerini hem-de göçüp baran ýurtlarynda döränlerini many-mazmunyndan seljerip oturmaly. Olary has düýpli öwrenmek, ylmy taýdan seljerme bermek öňde duran möhüm meselelerdendir. Esasy bellemeli zat hem hemme göçüşleriň, folklor eserleriniň dürli çäklere ýaýramagynyň, şonuň bilen birlikde, medeni taýdan ýakynlaşmalaryň ählisiniň Beýik Ýüpek ýoly arkaly amala aşyrylanlygydyr.

Ertekiler

*«Rowaýatlardyr ertekiler hem şol kerwenler bilen dünýäni aýlanypdyrlar, bir halkdan beýleki bir halkyň ýüregine ornapdyrlar, hakydasyna ýazylypdyrlar. Görnüşi ýaly, hiç bir zat hem şular ýaly medeniýetleriň gatnasygyna düýpli täsir edip bilmez».*¹³⁴

Ynsana bagyş edilen şirin zyban hemmelere deň bagyş edil-mändir. Kimler märekesöýer, dilewar, şahandaz bolýar, olaryň agzyna ajaýyp sözler öz-özünden geliberýär, kimler bolsa söz baýlygyna mätäç. Dilewar adamlar ata-babalarymyzyň, ene-malarymyzyň arasynda kän bolupdyr. Olar täsin setirleri, ajaýyp kyssalary döredipdirler. Ol gymmatly setirler ýöne bir döräýmändir, olar beýik maksada gulluk etdirilipdir. Şeýle eserleri döretmek bilen, olaryň maksady päk ýürekli, belent ahlakly, ynsaply, ygrarly, lebzi halal, ynsanperwer, jomart, adyl ynsanlary terbiýeläp

¹³⁴ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – A.: 2017, 283 sah.

ýetişdirmek bolupdyr. Ol eserlere hiç kim adyny hem goýjak bolmandyr, ýazuwa-da geçirmändir. Şeýlelikde, uzak asyrlaryň dowamynda umman kimin hazyna bolan halk döredijilik eserleri döräpdir. Bu eserler uzak ýyllaryň dowamynda halk köpçüliginiň arasynda aýlanyp, timarlanyp, kem-kemden kämilleşipdir. Ata-babalarymyzdan, ene-mamalarymyzdan eşidişimiz ýaly, türkmen halky şeýle işeňňir bolupdyr, halal gazanç edip, halal ýaşapdyr. Maşgala ojagyndaky çagajyklaryny hem halalhon, kalby arassa, zähmetsöer edip terbiýelemek üçin çagalaryna görelde görkezip, «gijeleriniň ýaryny gündize goşup», zähmet çekipdirler. Aşgamlaryna bolsa halk döredijilik eserlerini aýdyp berip, çagalaryny terbiýeläpdirler. Şeýle işeňňirliги gözleri bilen görüp ulalan nesiller hem halalhon, zähmetsöyer bolup ýetişipdirler.

Üsti zyzgiderli dolup durýan tükeniksiz hazyna uzak asyrlaryň dowamynda halka ruhy iýmit bolmak hyzmatyny ýerine ýetiripdir. Adamzat bu dünýä diňe iýip-içip, elpe-şelpelikde ýaşamak üçin gelmändir. Ol zähmet çekmeli, döretmeli, zyznda bir zat galdyrjak bolmaly. Onuň üçin hem ruhy baý, ruhy iýmitden ýetdik paýyny alan bolmaly, oňa diňe maddy iýmit ýeterlik däl. Ine, şol ruhy iýmitiň gözbaşy hem halk döredijilik eserlerinde jemlenendir. Şol ruhy iýmitden ýetdik paýyny almadyk adamlar ruhy taýdan göýdük bolup ýetişýärler. Türkmen halky hiç wagt ruhy iýmit babatda ýetmezçilik çeken däl. Öz nesillerine gymmatly ruhy mirasy galdyran ata-babalarymyzyň başlary tug deýin belentde bolupdyr. Durmuşda kynçylyklara gabat gelseler-de, belent ruhlary bilen kynçylyklary ýeňip geçipdirler. Gadymy döwürlerdäki wakalar hakydada ornaşan halk döredijilik eserleri arkaly biziň döwürlerimize gelip ýetipdir. Biz bu günki günde şol ajaýyp eserler arkaly Gorkut atadan hem, Görogly begden hem, Keýmir serdardan hem habar bilip bilýäris.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atlandyrylan

gymmatly kitabyňyň birinji tomunyň bir bölümi «Ertekiler dünýäsinde» diýlip atlandyrylýar. Şol bölümde Beýik Ýüpek ýolunyň uzak menzillerini geçýän kerwenlerdäki täjirleriň ýoldaky ýörite dynç alyş üçin gurlan öýlerde, düşelgelerde, çayhanalarda, kerwensaraýlarda düşlänlerinde, halkyň döreden dürdäne eserleriniň esasy žanrlaryndan biri bolan halk ertekilerini has köp aýdyşandyklary, dilewar, märekesöýer adamlaryň aýtmaklarynda diňländikleri hakda söhbet açylýar. Dogrudan-da, ol ýyllarda diňlemäge radio, tomaşa etmäge telewizor, güýmener ýaly her hili tehniki serişdeler bolmansoň, täjirleriň ýanlary bilen alyp gaýdan gürrüňçi adamlary, gepe çeperler, dilewarlar bu ýagdaýdan çykalga tapypdyrlar. Olar dynç almak üçin oturan wagtlary gyzykly söhbetdeşlige başlapdyrlar, çay başynda gürrüň gyzyşypdyr.

Rowaýatdyr hekaýatlar, mataldyr ertekiler söhbetdeşligi gitdigiçe gyzyşdyrypdyr, wagtyň nähili geçenini, bu örän uzak, geçmesi kyn ýoluň nähili tamamlananyny hem duýmandyrlar. Ýerli halkyň wekilleri bilen söwda aragatnaşygynda dostlaşypdyrlar. Olaryň dynç alyş aňşamlaryna ýol ugrundaky şäherlerde ýaşayan adamlar-da gatnaşypdyrlar. Olar hem öz bilýän ertekilerini, beýleki folklor eserlerini täjirlere aýdyp beripdirler. Şol uzak ýyllaryň dowamynda bu ýoluň ugrunda ýaşan halklaryň arasynda döräp, aýdylyp hem-de bu ýol bilen gatnan täjirleriň arasynda yzygiderli aýdylyp, dürli halklaryň arasyna ýaýran jadylaýjy halk döredijilik eserleriniň agramly bölegini hem ertekiler älemi tutýar.

Ertekiler bize ata-babalarymyzdan miras galyp, uzak asyrlaryň ýañyny häzirkî döwre ýetiren folklor eserleridir. Habar beriş serişdesiniň ornuny tutan *ynsan ýady, hakydasy* bu ajaýyp ertekileri biziň günlerimize ýetiripdir. Gymmatly hazyna bolan ertekiler halkyň medeni durmuşynyň çuňluklaryndan habar berýän ruhy gymmatlygyň bir görnüşidir. Geçmişde gijelerine

ertekileri diňlemedik millet ýok bolsa gerek. Gündiz işläp, argyn bedenlerini ýazyp, iýip-içip dynç alan maşgala agzalary agzybirlilik bilen çyralaryň ysýgynyň aşagynda el işleri bilen meşgullanypdyrlar hem-de halkyň döreden eserleriniň dürli görnüşlerini çagalaryna aýdyp beripdirler. Ertekiler ululary hem gyzyklandyrypdyr.

Ýetişip gelýän nesillere edep bermek, il hataryna goşmak, ilhalar adam edip ýetişdirmek esasy meseleleriň biri hökmünde öňe çykypdyr. Bu asylly, zerur iş köplenç ýagdaýlarda, aýal maşgalalaryň – eneleriň, mamalaryň, ejeleriň, ýeňňeleriň, uýalaryň gerdenlerine düşüpdür. Dogry, atalar, kakalar hem ogul perzentlerine zähmet endiklerini, dürli hünärleri, köpçülik ýerinde özüni alyp barmagyň edebini öwredipdirler. Oglanjyklar aga-gara düşünişip başlandan soňra, kämillik ýaşyna ýetýänçäler, maşgaladaky erkek adamlardan köp zatlary öwrenipdirler. Emma barybir çaganyň esasy terbiýeçisi eneler, ýagny aýal maşgalalar bolupdyr. Şol gadymy döwürlerde dörän ertekileriň içinden halallyk temasy eriş-argaç bolup geçipdir. Halallygy hemra edinen gahrymanlar türkmen ertekilerinde ahyry öz bagtlaryny tapýarlar.

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atlandyrylan kitabynyň birinji tomunyň «Ertekiler dünýäsinde» diýlip atlandyrylan bölümünde, esasan, «Kerwenbaşy» we «Ýüz tylla» ýaly ertekileri mysal alypdyr. Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda alnyp barlan söwda aragatnaşyklary bilen baglanyşykly, kerwene goşulyp uzak ýollara gidýän gahrymanlar hakynda dörän ertekiler türkmen halkynyň arasynda sanardan kân. Sebäbi bu tema şol döwürlerde esasy temalaryň biri bolupdyr. Çünki bu ýoluň ugrunda ýerleşen obadyr şäherlerde durmuş dowam edýärdi, her kim bir ýerde işlemelidi, hünär öwrenmelidi, käbir hünärleri öwrenmek üçin bolsa uzak ýurtlara gitmelidi. Şol wagtlarda dörän ertekilerde

hem durmuş joşyardy. Kitapda mysal alnan ertekilerde-de uzak ýurtlara gitmek, hünär öwrenmek, azyk getirmek ýaly meseleler öňe sürülýärdi. Täjirleriň söwda ýolunyň ugrunda şeýle ertekileri, dessanlary diňlemekleri, mümkinçilik dörän ýerlerinde aýdym-saz diňlemekleri sözüň we sazyň jadylaýjy täsiri bilen baglanyşyklydyr.

«Kerwenbaşy» atly ertekini okap, Beýik Ýüpek ýoluny biygytyýar ýatlamaly bolýar. Türkmen halkynyň arasynda «argyşa gitmek» söz düzümi saklanyp galypdyr, söwda maksatlary bilen gidilmegini türkmenler şeýle atlandyrypdyrlar. Kerwene ýörite ähli zatlardan başy çykýan, iş başaryan, ugurtapyjy, käbir dillerden başy çykýan adam kerwenbaşy goýlar ekeni. Kerwenbaşy her düşlän ýerlerinde ýerli halk bilen dil tapyşmagy, dostlaşmagy, ýakyn aragatnaşyga girmegi başaryan, dil bilýän adam bolsa kerwendäkileriň ählisiniň işleri şowlanar ekeni. Ady agzalan ertekide kerwene ýolbaşçylyk eden ýaşulynyň keşbiniň üsti bilen dürli milletleriň arasynda dostlukly gatnaşyklarda Beýik Ýüpek ýolunyň uly täsiriniň bolandygy ýüze çykarylýar. Ertekiniň esasy gahrymany ýaşuly köp ýyllar uzak ýollara giden kerwene kerwenbaşy bolan ekeni. Oba adamlary onuň ýanyna gelip, oňa maslahat salýarlar, özleri bilen kerwene ýol görkezip, azyk gözlegine bile gitmegini soraýarlar. Kerwenbaşy ýaşuly indi garrandygyny, uzak ýola ýaramajakdygyny aýdýar. Ahyry bir netijä gelip, olaryň ýanyna inisini goşýar, ýaşuly öz tejribesini inisine öwredýär. Dostlaryna hat ýazyp, inisiniň eline berýär. Diýmek, ýaşuly kerwenbaşy ýaş wagtynda dürli milletlerden dost tapan eken. Kerwenbaşy ýaşulynyň dostlaryna ynamy güýçli. Ýaşulynyň dostlary ýat ýerlerde horlanmaz ýaly, kerwendäki adamlara kömek berýärler, olar oňatlyk bilen, işlerini bitirip, yzlaryna gaýdýarlar.

Şu ertekide dostlugyň güýji açylyp görkezilýär, dostluk-doganlyk meselesi örboýuna galýar. Türkmen halky «Dostsuz

– başym, duzsuz – aşym» diýýändir. Dürli milletlerden bolan adamlaryň arasynda Beýik Ýüpek ýolunyň täsiri bilen dostlukly gatnaşyklaryň bolandygyna biz şu ertekiniň mysalynda göz ýetirýäris. Hormatly Prezidentimiz şu erteki barada gyzykly söhbeti bes edip, halk döredijilik eserleriniň hem bu täjirler bilen bilelikde aýlanyp, halklaryň ruhy medeniýetini ýakynlaşdyrýandygy hakdaky pikirleri orta atýar.

Hakyky terbiýeçiler bolan ene-mamalarymyz perzent terbiýesi babatda has köp zähmet çekipdirler. Olar ýadaman-ýaltanman, hem ellerini, hem dillerini işledipdirler. Elleri bilen tikin-çatyn edip, keşde çekip oturyşlaryna, şol bir wagtda erteki aýdyp beripdirler, ýadan wagtlary çekeleşikli matallar aýdyşyp, gürrüni has gyzykdyrypdyrlar. Bulary diňe çagalar däl, eýsem, ähli maşgala agzalary höwes bilen diňläpdirler. Şu günki günde hem pederlerimiziiň ynanç-ykdykatlary ajaýyp erkeler arkaly kalbymyzy päklemegini dowam etdirýär. Ýene-de bir halk arasynda aýdylýp gelen, çagalykda diňlemek miýesser eden «Gara çäkmenli» atly erteki hem kerwen ýoly bilen baglanyşykly. Bu ertekiniň many-mazmuny hyýaly wakalar bilen utgaşdyrylsa-da, ahyry maksat adamlara ýagşylyk etmek, ýagşylyk etseň, ýalkaw, ýamanlyk etseň zowal bardygy hakdaky pikirleri perzentleriň aňyna guýmak. Bu erkede hem edil «Ýüz tylla» diýen erkedäki ýaly atasy ogluna hünär öwrenmek üçin üç gezek ýüz tylladan berip goýberýär. «Ýüz tylla» atly erkede Mämmet atly ýigit üç dürli hünär öwrenip, arassa, zähmetsöýer adamlaryň hataryna goşulýan bolsa, «Gara çäkmenlide» halk hyýaly tilsimleri ulanýar. Iki gezek oňly iş bitirip bilmedfik ýigit üçünji gezek ýüz tylla bilen uly bir ýagşylyk edip, ýagny bergisi üçin urlup duran bir bergidaryň bergisini üzüp, atasynyň ýanyna gaýdyp gelýär. Atasy bu gezek oglundanrazy bolýar. Şol kerwen ýolunda edilen ýagşylyk hem ýigide şowlulyk getirýär. Beýle erkeler türkmenlerde kän.

Hyýaly ertekiler batyrylygy, edermenligi, ugurtapyjylygy, mertligi, maksada okgunlylygy öwretse, durmuşy ertekiler durmuşda özüni alyp barmak edebini, işeňňirliги, halal ýaşamagy, päkligi, umuman, örän köp ýagşy gylyk-häsiýetleri terbiýeleýär. Haýwanlar hakyndaky ertekilerde haýwanlaryň häsiýetleri arkaly adamlaryň häsiýetlerini açyp görkezmäge, ýaramaz häsiýetlere ýigrenç döretmäge synanyşypdyrlar. Wepadarlyk häsiýeti, köplenç, atyň, itiň, pişigiň üsti bilen, sadalyk, kiçigöwünlilik, pespällilik goýnuň keşbi arkaly, şermenlik şagalyň, mekirlilik tilkiniň keşbinde ýüze çykarylypdyr. Garynja, kepderi ertekilerde işeňňir, zähmetsöýer, ýagşylyga ýagşylyk etmegi özüne borç edinen, ynanjaň jandar hökmünde görkezilýär. «Garynja bilen kepderi» atly ertekide suwa gark bolup barýan garynjany kepderiniň halas edişi, soň bir gün bolsa garynjanyň ýagşylygy ýerine salyp, kepderini awçydan halas edişi hakda gürrüň edilýär. Başga bir ertekide bilesigeli-ji garynja kimiň güýçlüdigini biljek bolup, ýylagyň (ösümlik), toklyň, möjegiň, itiň, baý aýalyň, syçanyň, iň soňunda pişigiň ýanyna barýar. Syçan oňa pişigiň güýçlüdigini aýdýar. Pişik bolsa murtuny towlaşdyryp:

Güýçlüdirin, güýçlüdirin,
Almaz, sadap dişlidirin,
Her bir gapa baranymda,
Sekiz syçan söwüşlidirin.

diýip jogap berýär weli, garynja ynanyp gidýär. Halk garynjanyň keşbinde sada, ynanjaň adamlaryň keşbini janlandyrýar.¹³⁵ Elbetde, pederlerimiz perzentleriniň ynsan häsiýetleri barada düşünje almaklary üçin şeýle ertekileri döredipdirler.

¹³⁵ Awtoryň şahsy arhiwinde saklanýan maglumatlardan.

Şeýlelikde, ençeme ajaýyp ertekiler dörapdir. Olaryň döreýiş taryhy gadymy döwürlere aralaşýar, käbirlerine taryhy wakalar hem siňipdir. «Isgender patyşa» atly ertekide taryhy wakalar şöhlelenmesini tapypdyr. Şu alnan mysallaryň barysy Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda şeýle ertekileriň aýdylyp, dürli milletleriň arasynda ýaýranlygyna şaýatlyk edýär. Şabendäniň «Şabähram» dessanynyň esasynda Bähram Gur hakda döran köp sanly ertekileriň goýlandygy hakda alymlar gymmatly maglumatlar berýärler. Şabende hem Gündogar halklarynyň ertekilerinden ussatlarça peýdalanypdyr.¹³⁶

Ajaýyp ertekileri diňlänlەر gowy gylyk-häsiýetleri öwrenip, mert, edermen, gaýduwsyz, watansöýüji, rehimdar, halhalhon, wepadar adamlar bolup ýetişipdirler. Ertekileri köp diňlänlەر bu dünýäde ýagşylyk etseň, işiň rowaçlanjakdygyny, ýamanlyk etseň, hökman jezasyny çekmelidigini duýupdyrlar. Hiç kime ýamanlyk etmeýän, diňe ýagşylyklar etmegiň arzuwyndaky ynsanlar bolup ýetişipdirler. «Ýagşylyk we ýamanlyk» atly ertekide Ýagşylyk bilen Ýamanlygyň Beýik Ýüpek ýoly bilen uzak ýola ýoldaş boluşlary barada gürrüň berilýär. Emma ýolda Ýamanlyk öz ýamanlygyny etmän saklanyp bilmeýär. Ol ýoldaşyny hile bilen aldaýar. Ol Ýagşylyga ýüzlenip: «Gel, öňi bilen seň ýol harjyňy harçlaly, ýol azyklaryňy iýeli, soňra meňkini iýeris» diýýär. Ak ýürekli Ýagşylyk onuň diýenini edip, azyksyz galýar, Ýamanlyk bolsa oňa hiç zat bermeýär. Ýamanlygyň hile-aly bilen Ýagşylygyň gözi kör bolýar. Ýamanlyk ýoldaşyny taşlap gitmekçi bolýar. Ýagşylyk «Töwerekde näme bar?» diýip sorayar. Ol bir çynar agajynyň bardygyny aýdanda, «Meni şol çynaryň kölegesine elt-de, gidiber!» diýýär. Şeýdip, Ýamanlyk ýoldaşyny aç-hor ýagdaýda taşlap gidýär.

¹³⁶ Türkmen halk ertekilerinde milli ruhuň ýüze çykarylyşy. – A., 2001, 41 sah.

Ýagşy gylykly, ak ýürekli adamlaryň işiniň oňuna bolýanlygyna ertekini okap göz ýetirmek bolýar. Ýagşylyk çynaryň aşagynda ýatyrka, guşlaryň çynaryň ýapragyny gözüne sürtse, gözünüň açyljakdygy baradaky gürrüňini diňleýär-de (ertekilerde haýwanlar, ösümlükler gepläp bilýän edilip görkezilýär. G. Y.), ýapragy gözüne sürtýär weli, gözleri açylýar. Soň ýagşy niýetleri bilen patyşalyga ýetýär, Ýamanlyk bolsa gara niýetiniň pidasy bolýar.¹³⁷

Paýhasly ata-babalarymyz ertekilere özleriniň ýagşy niýetlerini, umytlaryny, isleg-arzuwlaryny siňdiripdirler. Türkmen halky «Umytly guş Käbä ýetmiş» diýýär. Diýmek, ýagşylygy özlerine ýaran edinen adamlar ýamanlyk ýüzüni görmezler, kynçylyk çekseler-de, ahyrynda maksadyna ýeterler. Ine, ertekilerde öňe sürülýän pikir, ýagşylyk etseň, ýamanlyk görmersiň, ahyry gowulyk bilen gutarmalydyr. Mysallardan görşümüz ýaly, ertekiler ummany ýagşyny söýmegi, ýamany ýigrenmegi, umuman, ähli ynsanperwerlik duýgularyny öwredýär. Uzak ýola gidilende şular ýaly köp ertekiler aýdyşylypdyr, elbetde, bu ertekileri diňlänleriň kalplarynda ýagşy niýetler şineläpdir. Şeýle ertekiler, beýleki halk döredijilik eserleri bu kerwen ýolunyň ugrunda ýaşan halklaryň arasynda yzygiderli döräp durupdyr. Çünki çet ýerlerde ýerleşen halka görä, bu ýoluň ugrunda ýaşan halkyň dünýägaraýşy has giň bolup, dünýä ýüzüniň wakalaryndan habarly bolupdyrlar. Umuman, belent adamkärçilik sypatlaryny öwrenmekde, adamlaryň biri-birleri bilen mähirli gatnaşyklarynyň emele gelmeginde Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýetiniň uly bolanlygyny unutmaly däldiris.

¹³⁷ Awtoryň şahsy arhiwinde saklanýan maglumatlardan.

Matallar

«Toýlarda ýa-da milli baýramçylyklarda kirişli saz gurallary dutardyr gyjak çalnyp, dürli aýdymlar ýerine ýetirilende, özara bäsleşilýän halatlary hem bolupdyr, birek-birek bilen ertekili tapmaçalary, tymsallary, dürli matallary aýdyşypdyrlar».¹³⁸

Dür dänesi kimin buldurap özüne çekip duran folklor eserleriniň arasynda matallar uly terbiýeçilik ähmiýetine eýe bolan žanr hökmünde saýlanyp dur. Matallaryň tebigatyna özboluşlylyk häsiýetli, ol beýleki žanrlardaky eserlere meňzemeýär. Bu eserler many-mazmun taýdan hem, gurluşy, aýdylyş aýratynlyklary boýunça-da beýleki halky eserlerden has tapawutlydyr, özüne çekijidir, täsirlidir. Aýdylyş aýratynlygyna üns berenimizde, olaryň diňe agşamlaryna aýdyşylýanlygyny bellemek gerek. Näme üçin beýlek-ä?! Geliň, bu soraga jogap bermäge synanyşalyň. Paýhasly ata-babalarymyz matallar barada, onuň gijelerine aýdylyşy hakda hem «Ýedi ölçap, bir kesen bolsalar» gerek. Eger-de çagalara mataly gündiz aýdyp berip, tygşytly tutmaly wagty şadyýanlyk bilen gülişüp-degşip geçirseň, onda kim zähmet çeker?! Zehinli halkymyzyň uzak asyrlaryň dowamynda kem-kemden kämilleşdirip, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüne ýetiren, hormatly Prezidentimiziň uly bahasyna mynasyp bolan ajaýyp ruhy we maddy gymmatlyklary kim dörederdi?!

Adamzat ýaşayşynyň dowam etmegi üçin çörekdir suwuň zerur bolşy ýaly, maddy hem ruhy gymmatlyklaryň-da ýeterlik bolmagy zerurlykdyr. Şonuň üçin-de, wagtyň gadryny bilýän pederlerimiz her bir işi öz wagtynda edipdirler. Her bir işiň öz ýerine ýetirilmeli wagty bellenilipdir. Ene-mamalarymyz agşamlaryna-da işläpdirdiler, goza arassalapdyrlar, pagta çigitläp-

¹³⁸ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. 1 tom. – A.: 2017, 29 saň.

dirler, haly dokapdyrlar, keşde çekipdirler, haly dokamak üçin ýüň egripdirler, öz egin-eşiklerini tikipdirler. Garaz, işsiz elini tutup oturany görjek gümanyň bolmaz ekeni. Hatda çagalar hem ene-mamalaryna kömekleşipdirler. Şeýdip, ene-atalar öz çagalaryna zähmet endiklerini öwredipdirler. Bu işleriň barysyny işeňňir gelin-gyzlarymyz, ene-mamalarymyz edipdirler. Olar «Ýöne oturandan çöp ýon» diýen pähime eýeripdirler, olaryň boş oturanyny görmek mümkin bolmandyr. Bu barada hatda dürli maksatlar bilen Türkmenistanda bolmak miýesser eden daşary ýurtlular – syýahatçylar, gezendeler, taryhy maglumatlar toplaýanlar hem öz işlerinde ýatlap geçipdirler. Olaryň gürrüňleri iňňän gyzykly, özüne çekiji. Ine, bir mysal: «Goňşularyna oturmaga baran bolsun, olaryň elleriniň güýmenjesiz oturandygyny görmersiň: ýa ýüň tüýdýändir, ýa-da ik egirýändir».¹³⁹

Elbetde, erkek adamlaryň hem ussaçylyk bilen meşgullanýanlary agşamlaryna edip biljek işlerini ýerine ýetiripdirler, baqşy-sazandalar dessan aýtmak, tirme aýdymalaryny aýtmak, saz çalmak bilen, agşamlaryna toýlarda, üyşmeleşmelerde halka hezil beripdirler. Şu zatlaryň ählisi-de içine kerosin guýlan kiçijik çyralaryň, yssy tomus gijelerinde bolsa Aýyň ýagtysynda ýerine ýetirilipdir. Şular ýaly işler dowam edýärkä, ikinji bir zerur iş hem amala aşyrylypdyr. Ene-atalar öz perzentlerini ruhy iýmit bilen hem iýmitlendiripdirler. Şeýdip baslygyp, küpürsöp ýatan çägeli çölleriň, ýaýylyp ýatan sähralyk meýdanyň üstünden geçip, örän uzak menzillere uzalyp gidýän kerwen ýoluny emele getiren Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen obadyr şäherlerde zähmet adamlary ýaşayyş durmuşynyň dowam etmegi, nesilleriň halal terbiýelenmegi üçin gije-gündiz irmän-arman zähmet çekipdirler, zähmet çekmegiň netijesinde gitdigiçe taplanypdyrlar. Şular ýaly zähmet çekilýän agşamlarda türkmen öýlerinde

¹³⁹ Blokwil G. Türkmenleriňkide ýesirlikde. – A., 1992.

terbiýeçilik gymmaty örän uly bolan folklor eserlerini aýdyşmak ýörgünli bolupdyr. Aýdylýan ertekidir rowaýatlaryň, hekaýatdyr tymsallaryň, mataldyr nakyllaryň terbiýeçilik ähmiýetini hiç bir zada deňär ýaly bolmandyr. Dilewarlaryň, ýatkeş adamlaryň hakydasynda saklap, höwes bilen aýdyp berýän folklor eserleri diňlejileriň ýadynda galyppdyr, çünki eli işläp duran adamlaryň gulagy aýdyjyda ekeni. Olar şeýle aňşamlara höwes bilen garaşypdyrlar. Şeýle üýşmeleňler goňşularda bolsa-da, ýörite kömekleşmäge, aýdyjylary diňlemäge barypdyrlar. Hatda «kim çalt işlemeşek» diýşip, özara ýaryşyp, çalasyňlyk bilen işläpdirler. Şeýlelikde, matallar gijelerine aýdysylypdyr. Şeýle häsiýetlere eýe bolan bu žanrdaky eserler Beýik Ýüpek ýolunda gurlan kerwensaraýlarda, ak öýlerde, düşelgelerde, ýörite kabul edişlikler guralýan myhmanhanalarda hem çay başynda aýdysylypdyr. Bu aýdyşyklar güýmenje hökmünde hasaplanylýsa-da, inňän uly terbiýeçilik işlerini amala aşyrypdyr, adamynyň aňny kämilleşdiripdir. Täjirler ýat tutan matallaryny indiki düşlän şäherlerinde, obalarynda ýene-de gaýtalap aýdysylypdyrlar. Şeýlelikde, ähli folklor eserleriniň, şol sanda matallaryň hem örüsi giňäp, köpçülikleýin häsiýete eýe bolup, dürli halklaryň arasyna ýaýrapdyr. Beýle eserleriň belli bir awtory bolmansoň, her kim öz ýerli ýagdaýlary bilen baglanyşykly üýtgedipdirler. Şeýlelikde, nusgalar köpelişdir, Beýik Ýüpek ýoly arkaly ägirt uly söz baýlygy dürli ýurtlary aýlanmagyny dowam etdiripdir. Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda gatnan täjirler, oň hem belläp geçişimiz ýaly, diňe haryt söwdasyny etmän, eýsem, halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklaryň ýola goýulmagyna ýardam beripdirler. Olar ýol ugrunda ýerleşen kerwensaraýlarda, çayhanalarda, düşelgelerde dynç alanlarynda, halkyň döreden dürdäne eserlerini – ertekidir rowaýatlary, degişme-ýomaklary, mataldyr-tapmaçalary aýdysylypdyrlar, çay başynda gyzykly söhbetdeşlik dowam

edipdir. Elbetde, matallar hem agşamlaryna, dynç alyş pursatlarında aýdyşylan bolmaly.

Matallar – oýlap tapyjylyk mekdebi. Bu ýönekeýje eserler diňleýjiniň aňyny ösdürýär, düşüncesini artdyrýar, dünýägaraýşyny giňeldýär. Matal aýdyjy mataly aýdanda, hemmeler üns bilen diňlär ekeni. Onuň jogabyny tapmak üçin jan çekip, «kelle döwüp» oýlanar ekenler. «Agyr ha:lym kakabilmen, ownuk daşyn dökebilmen» (asman we ýyldyzlar) diýen mataly aýdyjy aýdanda, diňleýjiler jogabyny tapjak bolup oýlanýarlar. Ahyrda açyk asmanyň astynda dynç alyp oturan wagtlyry biri pikirlenip, oýlanyp, asman giňişligine, lowurdap duran ownuk daşlary ýatladýan ýyldyzlara seredip, asmany hala, ýyldyzlary daşlara merňzedip, matalyň manysyny tapsa tapany, tapmasa, hiç kim jogabyny tapyp bilmese, «Janlymy, jansyz, öýdeçimi, düzdeçi, şu öýüň içinde barmy, ýa ýokmy?» diýen ýaly soraglar beripdirler. Diňläp oturanlar şonda-da, bilmeseler, onda aýdyja «Özüň aýdaýsana, biz saňa pylan şäheri bagyşlaýas, ýa pylan obany berýäs» diýip, matalyň jogabyny onuň özüne aýtdyrypdyrlar. Şeýle äheňde matal aýdyşmak dowam edýär. Ýene-de bir matal: «Agyr dolýakja guzy, ertir tursam, ýokja guzy» (asman we ýyldyzlar). Iki sany mysal alnan matalyň ikisiniň manysy hem bir zady aňladýar. Ýene-de bir mataly mysal getireliň!

Bir togalak daşy bar,
Altyndan ýoldaşy bar.
Muny bilen ýigidiň
Akyl bilen huşy bar. (*Aý, Gün*)

Matal aýdyşdygyňça, kelläň durlanýar, oýlanmak ukubyň artýar, biziň ata-babalarymyz şeýle dile çeper bolupdyrlar. Meňzeş zatlar barada hem dürli-dürli matallary döredipdirler.

Gepiň gerdişine görä, ýüze çykan taryhy ýagdaýlar zerarly Beyik Ýüpek ýoly arkaly dünýäniň dürli ýurtlaryna göçüp giden türkmen doganlarymyzyň özleriniň döreden folklor nusgalaryny hakydalary arkaly alyp gidendiklerini ýatlamak ýerliklidir. Yraga göçüp giden türkmenler folklor eserlerini, şol sanda matallary aý-dyşypdyrlar, täzelerini hem döredipdirler. Daşary ýurtlara göçüp giden türkmenler bu žanrdaky eserleriň adyny tapmaça görnüşinde ulanýarlar. Türkmenistanda tapmaçalary, köplenç ýagdaýlarda, häzirkî zaman şahyrlary çagalar üçin niýetläp ýazýarlar. Olar täsirli, köplenç, çeper kapyýaly şygyr görnüşinde gabat gelýär. Olaryň tapmaçalary bilen tanşylanda, oýlap tapyjylygyň, çuňňur oýlanmanyň ýerine düşendigine göz ýetirmek bolýar. Sözümi subut etmek üçin mysallara ýüzleneliň: «Asty deri, üsti deri, içinde bar owuç dary» (injr), «Aş gördüm, aş gördüm, köpük gusan daş gördüm» (sabyň), «Aýaklary suw içer, üstünden geler-geçer» (köpri), «Azan okar, namaz kylmaz, arwat alar, nika kylmaz» (horaz), «Ýokarda gara-gara, ýere düşdi para-para. elime aldym, gan kimin, agzyna goýdum, bal kimin» (Şam tudy)», «Ýokladym bilindäkini, aňladym köňlündäkini» (kitap). Bu tapmaçalara jogap tapjak bolup, çagalar oýlanmaly bolýarlar. Oýlandygyça, çaganyň aňynyň ösýänligi belli. Diýmek, bu žanrdaky eserleriň çagalaryň arasynda aýdylmagy örän ähmiýetlidir. Ine, şu günki günde biz ata-babalarymyzyň döreden ruhy baýlyklaryndan lezzet alýarys, geljekki nesillere öwretmek hem belent borç bolup durýar.

Yrakly türkmenler döreden matallarynda çeper meňzetmeleri, deňşdirmeleri ussatlyk bilen ulanyp, şahyrana setirleri oýlap tapypdyrlar, olar çeperligi bilen ünsüňi özüne çekýär. Gijäni we gündizi atlaryň hereketlerine meňzetmek arkaly aňladypdyrlar. Mysal: «Gyrat kowar, bozat gaçar, bozat kowar, gyrat gaçar».¹⁴⁰ Yrak türkmenleriniň folklorynyň bir aýratynlygy hem baýaty-tapmaçalaryň aýratyn bir görnüşde, ýagny çeper şygyr

¹⁴⁰ Türkmen dünýäsi. 2009, 24 sentýabr.

görnüşinde döränligidir. Olar baýaty-tapmaçalar atlandyrylypdyr, çeper şygyr, şol wagtyň özünde hem jogabyny tapmaly, onuň üçin birneme oýlanmaly.

Azara gider,
Azar bizara gider.
Babasy bir ýaşynda
Ogly bazara gider. (gawun, garpyz)

Biziň öýde haly bar,
Halynyň ahwaly bar,
Gökde uçan bir guşuň
Aýagynda naly bar. (ary)

Bir gutym bar alamat,
Içi ýanar kyýamat,
Ýaş urdum, gury çykdy
Muhammede salawat. (tamdyr)

Gider, gider ýerinde,
Altyn kemer bilinde,
Gije-gündiz ýol ýörär
Ýene durar ýerinde. ¹⁴¹ (degirmen daşy)

Bu baýaty-tapmaçalar ýaly täsin şygyr setirleri görnüşindäki tapmaçalar ýerli türkmenlerde-de gabat gelýär, ýöne hemmesine hem matal diýilýär. Matallaryň ählisi kapyýaly, özüne çekiji, täsirli. Mysal alnan bentlerde meňzeşlikler kän, tamdyr, ary baradaky tapmaçalar, şeýle hem «Atasy üç ýaşynda ogly bazara gider» diýen matalyň manysy ýerli türkmenlerde üzüm bolsa, yrak türkmenlerinde «Babasy bir ýaşynda ogly bazara gider» diýlip, gawun-garpyz hökmünde berlipdir. Şular ýaly az-owlak tapawut bolaýmasa, esasan, birlik saklanýar. Bu ýagdaýlar, elbetde, ata-babalarymyzyň döreden folklor eserleriniň ýerli ýag-

¹⁴¹ Azärbajjan folkloru antolokiyasy. Irag – türkmen jildi. Baky, 1999.

daýlara görä, az-kem üýtgemelere sezewar bolandygyny aňladýar. Şular ýaly folklor eserleriniň dürli ýerlere ýaýramagynda Beýik Ýüpek ýolunyň ähmiýeti iňňän uludyr.

Matallaryň örän giňden ýaýrandygy, çagalaryň aňyny ösdürmekde uly ähmiýete eýedigini göz önünde tutulyp, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe mekdeplerde, çagalar baglarynda matallary öwretmeklik maksatnamalara ýörite girizilendir.

Şorta sözler, ýomaklar, degişmeler

«...bagşy öz diňleýjilerine hasratly bir hekaýaty gürrüň berýärkä, arasynda olaryň göwünlerini açmak üçin, degişmeleri aýdypdyr».¹⁴²

Hormatly Prezidentimiz «Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi» atly kitabyňyň birinji tomunda bagşy-sazandalaryň aýdym aýdan mahallarynda, ertekiçileriň, rawylaryň erteki, rowaýat aýdyşan wagtlarynda gynançly kyssalaryň arasynda dürli degişmeleri aýdyşyp, diňleýjilere dynç berendikleri barada ýygy-ýygydan ýatlaýar. Dogrudan-da, bu hili halky eserleri adamlar toýlarda, üýşmeleşmelerde, dürli dabaralarda, gysgijelerinde, adaty dynç alyş wagtlarynda diňleýjilere gülki paýlamak maksady bilen aýdyp berer ekenler. Aslynda, ýaşulularyň gürrüň bermeklerine görä, zähmet argynlygyndan soň kölege ýerlerde üýşüşip, güllüli şorta sözlerdir ýomaklary, degişmeleri köpçülik bolup, her kim öz bilýänini aýdyp, özlerine güýmenje tapmak, degişme-gülüşme bilen boş wagtlaryny şatlykly geçirmek türkmen halkyna häsiýetli aýratynlyk bolupdyr. Kynçylykly ýagdaýlar-da, ata-babalarymyz ruhларыny belentde tutup, ruhubelent ýaşapdyrlar. Bu türkmen durmuşyna häsiýetli bolan aýratynlyk Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda gatnan täjirleriň arasynda-da-da zygiderli dowam edipdir.

¹⁴² Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom. – A., 2017, 29 sah.

Halk döredijilik eserleriniň esasy žanrlaryndan biri, halk durmuşyndaky nogsanlyklary ötgür gülki bilen paş edýän, köteklenýän adamyny degişmäniň üsti bilen dogry ýola çagyran, käbir wagtlarda bolsa mylaýym, sadalaç, ýumşak gülki bilen zähmet adamlaryna dynç berýän şorta sözleriň, ýomaklaryň, degişmeleriň Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda hem aýdyşylandygy hakdaky pikirimiz hakykatdan üzňe bolup bilmez, çünki adamzat hiç bir döwürde-de, hatda kynçylykly pursatlar gabat gelende-de gülküsiz oňup bilmändir. Gülki uzak asyrlaryň dowamynda ýaşaýşyň ýaraşygy, ruhubelentligiň çeşmesi, adamlaryň wagtlaryny hoş geçirmeklerine ýardam beripdir.

Şorta sözlerdir degişmeler haýsydyr bir şorta söz gahrymanynyň ýa-da kimdir biriniň ady bilen baglanyşykly döredilen gysgajyk, gülküli kyssalardyr. Bu hili şadyýan eserler gülki paýlamak niýeti bilen haýsydyr bir şorta söz gahrymanynyň ýa-da kimdir biriniň ady bilen baglanyşykly döräp, uzak ýyllaryň dowamynda halka hezil berip, olarda şahandazlyk, ruhubelentlik, degişgenlik duýgularyny oýaryp gelipdir. Bu hili eserleriň maksady adamlaryň ruhuny göterip, olarda ýaşamaga höwes döretmekden hem-de nesillere terbiýe bermekden ybaratdyr. Bu täsin eserler hem beýleki köp sanly halky eserler bilen birlikde ynsan hakydasynda öz mynasyp ornuny tapyp, köpçüligiň üýşen ýerlerinde aýdyşylyp, mirasa uly sarpa bilen çemeleşilýän ýyllara gelip ýetipdir. Elbetde, bu žanrdaky eserleriň giň çäkleri ýaýramagynda, häzirki döwre gelip ýetmeginde Beýik Ýüpek ýolunyň uly ähmiýetiniň bolanlygy aýdyň hakykatdyr. Çünki bu ýoluň ugrunda ýerleşen obadyr şäherlerde dilewar, märekesöýer, şadyýan adamlar ýaşapdyrlar, dünýä halklary bilen medeni aragatnaşyga giren ynsanlaryň aň-düşünjesi hem gitdigiçe ösüp, dünýägaraýyşlary giňäpdir.

Şorta sözlere aýdyşyp, ýomak atyşyp dynç almak adamlaryň kalbyny joşdurypdyr, geljekki gowy günlere umyt döredipdir. Bu

eserleriň Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda gurlan çayhanalarda, täjirlere niýetlenilen öýlerde, kerwendäki dilewar, şatlyk-şowhuny söýýän, degişgen adamlar tarapyndan köp aýdylandygyny, diňleýjilere ruhy lezzet paýlandygyny hormatly Prezidentimiz ýygy-ýygydan ýatlap geçýär. Elbetde, türkmen halk döredijiligine ser salanymyza, şorta söz gahrymanlarynyň kändigini görýäris. Olardan bize belli bolanlarynyň käbirleri Beýik Ýüpek ýoly dowam eden ýyllarynda ýaşapdyrlar we döredipdirler. Irki ýyllardaky şorta söz gahrymanlarynyň degişgen adamlaryň köpüsiniň atlary biziň döwürlerimize gelip ýetmändir. Olaryň ençemesi bolsa Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllaryndan soňky döwürlerde ýaşap geçipdirler. Soňky asyrlarda ýaşap geçenleriň atlarynyň dünýä yüzüne giňden ýaýramanlygynyň sebäbi, megerem, Beýik Ýüpek ýoly bilen söwda aragatnaşygynyň pese gaçanlygy bilen baglanyşykly bolsa gerek. Onsoňam, ýaýrawyň has giň bolmagy üçin şorta söz gahrymanlarynyň has kämil, döredýän şorta sözleriniň bolsa dürli ýerlere ýaýramaga ukyply bolmagy zerurdyr.

Biziň pikirimizçe, belli şorta söz gahrymanlary Nasreddin Ependi bilen Aldarkösäniň adynyň dürli halklaryň arasynda giňden ýaýranlygyny Beýik Ýüpek ýoly bilen baglanyşdyrmak bolar. Nasreddin ýigriden hem köp halkyň arasynda meşhurlyk gazanypdyr. Munuň şeýledigini «Ýigrimi üç Ependi» atly kitabyň (1993) çap edilmegi hem tassyklaýar. Onuň ady bilen bagly aýdylýan şorta sözler Beýik Ýüpek ýoly arkaly gatnan täjirleriň diline düşüp, halklaryň arasynda aýlanyp, halk köpçüligine gülki paýlamagyny dowam etdiripdir. Her halk hem ol şortalara milli öwüşginler çäýp, millilige ýugrup, Nasreddini öz adyna geçiripdir, özüniňki hasaplapdyr. Ependi ýaly ähli halklara ýakyn, hemmeleriň ynamyna giren şorta söz gahrymanyny tapaýmak kyn, şonuň üçin hem, Ependiniň şortalary haýsy halkyň arasynda ýaýrasa, şol halk hem oňa öz «milli lybasyny» geýdirip, Epen-

dini özünüňki hasaplaýar-da, onuň adyndan aýdylýan täze-täze sortalary hem döredýär, öňkülerini hem millileşdirýär.¹⁴³

Türkmen halk döredijiliginde gabat gelyän şorta sözleriň ep-eslisi köp halklaryň arasynda meşhur bolan Nasreddin Ependiniň ady bilen baglanyşdyrylýar. Ol örän ýiti sözli bolupdyr, durmuşda gabat gelyän näsazlyklara garşy sözün güýji bilen göreşipdir. Onuň ady bilen döran şorta sözlerde hereket edýän gahryman gülki we tankyr häsiýetli aýratynlyklar arkaly zähmetkeşleriň islegine görä, kä akylly, kä sadalaç hereket edýär. Ependiniň adyna aýdylýan şorta sözler toplumynda dürlüligiň köp gabat gelmegi hem, belki-de, onuň köp halklaryň arasynda ýaýranlygy bilen baglanyşyklydyr.

Alym Kaka Salyh Ependini 1370–1406-njy ýyllarda häkimlik süren Teýmirleňiň döwürdeşi hasaplaýar.¹⁴⁴ 1980-nji ýylda çap edilen «Ýomaklar» atly kitapda bolsa Teýmir agsagyň 1338-1405-nji ýyllarda ýaşap geçenligi hakynda aýdylýar. 1981-nji ýylda çap edilen «Ependi. Ýomaklar, şorta sözler» kitaby taýýarlan alymlar M. Annamammedowyň we Şamuhamet Gandymowyň pikirine görä, Ependi Teýmirleň bilen bir döwürde ýaşamandyr. Olar görnükli alym W. A. Gordlewskiniň maglumatlaryna esaslanyp, ony 1206–1284 ýyllar aralygynda ýaşap geçen şahsyýet hasaplaýarlar. Kābir maglumatlarda bolsa ol XIII-XIV asyrlarda Türkiýäniň Akşäher diýen ýerinde ýaşap geçen hökmünde ýatlanýlar. Eger-de, W. A. Gordlewskiniň aýdan pikirine esaslanyp, netije çykarylsa, ol iki şahsyýetiň ýaşan ýyllarynyň arasy birneme daşlaşýar. Ýöne bizi gyzyklandyrýan zat ençeme halklaryň şorta söz gahrymany Nasreddin Ependiniň gönüden-göni Beýik Ýüpek ýolunyň güýçli depginde dowam eden ýyllarynda ýaşap geçenligidir. Şu maglumatlaryň barysy hem Nasreddin Ependiniň Beýik Ýüpek ýolunyň işjeň hereketler

¹⁴³ Ýigrimi üç Ependi, – A. 1994.

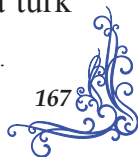
¹⁴⁴ Kaka Salyh. Türkmen sowet satirasynyň döreýşi hem ösüşi. – A., 1978, 26 sah.

bilen dowam eden ýyllarynda ýaşap geçendigini anyklaşdyrýar. Diýmek, Ependiniň şorta söz gahrymany hökmünde rowaçlanyp, dilden-dile, agyzdan-agza geçip, köp halklaryň arasyna ýaýramagynda Beýik Ýüpek ýolunyň uly ähmiýetiniň bolanlygy aýdyň hakykatdyr. Ependiniň ady bilen halklaryň arasyna ýaýran şortalar örän täsirliligi, özüne çekijiligi, sadalaç, käte ötgür gülki paýlaýanlygy bilen tapawutlanýar. Bu gülküli kyssalary diňläner ruhy taýdan has baýlaşypdyrlar, lezzetli dynç alypdyrlar, wagtyň nähili geçenligini hem duýmandyrlar.

W. A. Gordlewskiniň berýän maglumatlaryna görä, Ependi ýaşan ýyllarynda şorta söz gahrymany hökmünde kämilleşip, halklaryň arasyna giňden ýaýrap bilmändir. Olar aýdylsa-da, dilden aýdylyp gelnipdir, dilden-dile geçipdir. Ol kyssalar diňe XVI asyrdan ýazuwa geçirilip, köp halklaryň arasyna ýaýrap başlapdyr. XVIII asyrdan arap, pars, ýewropa dillerine terjime edilip, köp halklaryň söýgüli eserlerine öwrülipdir.¹⁴⁵ Şu maglumatlar barada pikir ýöredilende, Beýik Ýüpek ýolunyň XVI asyrdan dowam edendigi, hatda XVIII asyrdan käbir şahalary bilen söwda gatnawlarynyň bolandygy we şu ýoldan hem Ependiniň deňişmeleriniň dünýäniň köp ýurtlaryna ýaýrandygy hakda netije çykarmak bolar. Şol sebäpli hem, Ependi dürli halklaryň şorta söz gahrymany.

Rus ýazyjysy Leonid Solowýowyň «Hoja Nasreddin hakyn-da powest» atly eserini ýazmagy hem bu şahsyýetiň adynyň köp halklaryň arasyna ýaýranlygynyň subutnamasydyr. «Azärbäýjan folkloru antolokiýasy» (Irag-türkman jildi)» atly ýygynyda berilýän maglumatlara görä, Ependi hakdaky şorta sözler türk halklaryň ählisinde giňden ýaýran (elbetde, bu pikirleri türkmen alymlary hem belläpdiler. G. Y.). Bu barada kitabyň sözbaşysynda şeýle ýazylypdyr: «Irag-türkman folklorunda-da, başga türk

¹⁴⁵ Гордлевский В. А. Избранные сочинения. т. 2, – М., 1961, стр. 343-346.

dilli halklardaky Hoja Nasyr (gazak), Nasrädin Afandi (özbek). Ependi (türkmän), Nasreddin Oça (tatar), Nasreddin Äpändi (uýgur), Hoja Näsreddin (türk) ady ilä Azärbaýçanda oldugu kimin Molla Näsreddin wä ýa sadäçä olarag Molla ady ilä tanalyr». ¹⁴⁶ Şu ýygynyda türki dilli halklaryň Ependisiniň şorta sözlerinden hem ençemesi toplanylyp, ýygynyda girizilipdir.

Dünýä halklarynyň köpüsünde dürli atlar bilen gabat gelýän Ependi toplumyndaky şorta sözleriň käbirleriniň halklardan biri-birine geçenligine hem duş gelmek bolýar. Bu bolsa halk döredijilik eserleriniň erkinliginiň, biri-birine geçijiliginiň alamatydyr. Nasreddin Ependi parahorlaryň, kezzaplaryň, ýalançylaryň (eger ol ýokary gatлага degişli bolsa-da) ýaramaz gylyklarynyň üstünden gülmegiň hötdesinden gelipdir. Ol hiç kimden çekinmän, söz ýaragyny paýhaslylyk bilen işledipdir. «Ependi bilen parahor kazy» diýen şorta sözde Ependi çalajan garganyň üstünde dawalaşyp duran iki sany oglanyň ýanyna barýar. Oglanlardan biri gargany tutuşlaryny gürrüň berip, soňra bolsa guşuň kimiňki bolmalydygyny Ependiden sorayar. Ependi: «Bigünä guşa azar bermek nämä gerek? Siz ony nämä ýaratjak? Gowusy siz ony maňa beriň! Ependi agaňyza ol zerur gerek» diýip, oglanlara iki şaýy uzadypdyr. Oglanlar bazara tarap düwdenekläýipdirler.

Ependi gargany erkinlige goýberipdir, ýadaw garga otlap ýören gäwmişiň iki şahynyň arasyna gonýar. Ependi gäwmişi öýüne alyp gaýdyberipdir. Bu ýagdaýy duýan gäwmiş eýesi Ependiniň öýüne gelip, gäwmişi talap edýär. Olar kaza gidipdirler. Ependi kaza para berjegini duýdurýar. Kazy işi Ependiniň haýryna çözüär. Soň Ependi kaza bir golça ýag iberýär. Kazy hezil edip ýag iýýär, üçünji günü golçanyň içinden gäwmiş tezeği çykýar. Ol gazap bilen Ependini çagyrdýar hem-de:

– Sen kim bilen oýun edýäniňi bilýärmiň? Maňa şu nejis zady iýdirmäge neneň het edip bildiň? – diýipdir.

¹⁴⁶ Azärbajan folkloru antolokiyasy. Irag – türkmen jildi. – Baky., 1999., 28 sah.

Ependi sowukganlylyk bilen:

– Tagsyr, beýle elden-aýakdan çykyp barmaň! Ol nejis zady siz üç gün mundan ozal iýipdiňiz. Eýsem, bahasy iki şaýy bolan agsajyk garga bahasy iki ýüz gyran bolan aňsyz gäwmişi tutup bilermi?! – diýipdir.¹⁴⁷

Elbetde, Ependi munuň ýaly hereketleri gäwmişi öz hasabyňa geçirmek üçin etmeýär, ol diňe özüniň danalygy, paýhaslylygy bilen kazylaryň parahorlygynyň üstüni açmak, olaryň ikiýüzlülük perdesini syrmak üçin şeýle hiläni oýlap tapýar. Bu hekaya diňleýjilerde duzlaýjy, awuly gülki döredýär. Şonuň üçin hem, halk öz Ependisine guwanýar, oňa özüniň ar alyp berijisi hökmünde garaýar. Türkmen şygryýetiniň ägirt uly ussady Magtymguly Pyragynyň sözleri bilen áydylanda, «Pygamber ornunda oturan kazylaryň» parahorlyk häsiýetleriniň has irräk kök urandygyna Ependiniň şorta sözleri bilen tanşylanda, anyk göz ýetirmek bolýar. Bular ýaly şorta sözleriň süňňüne duzlamak bilen terbiýelenmäge çagyrmak äheňleri siňipdir. Şeýle şorta sözleri döredip bilen Ependi ähli halklaryň diýen ýaly arasynda ýaýrapdyr, çünki ol halkyň kalbyna ýakyn. Beýik Ýüpek ýolunyň şol erkinligiň, ýaýrawlylygyň ýüze çykmagyna şertler döredendigi hem ikuşsyzdyr.

Myraly we Soltansöýün baradaky şorta sözler toplумы hem Merkezi Aziýa halklarynyň arasynda ýaýrapdyr. Iliň-günüň belent söýgüsine mynasyp bolan Myraly Şiriň (Nowaýynyň) elmydama halkyň, garyplaryň aladasy bilen ýaşan adam bolandygy hakdaky maglumatlar şol degişme häsiýetli şorta sözlere siňdirilipdir. «Soltan bilen Myralynyň tanyşlygy» atly şorta sözde Soltansöýüniň Myraly bilen ilkinji gezek duşuşygy, onuň bilen tanyş bolşy hakda áydylýar. Şonda bularyň arasynda alyşylan sorag-jogapdan şanyň Myrala göwni ýetýär.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Ependi. Şorta sözler, ýomaklar. – A., 1993, 192 sah.

¹⁴⁸ TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň hazynasy. 669-njy bukja, 54 sah.

Soltansöýün Myralynyň ýiti zehinine, akylyna-paýhasyna uly baha beripdir. Bu toplumdaky şorta sözlere yzarlanyňda, bulara häsiýetli bolan ençeme aýratynlyklara gabat gelmek bolýar. Soltansöýün Myralyny şeýle gowy görensoň, wezirleriniň görüplik edip, elmydama ony ýamanlaýarlar. Bu ýagdaýa ençeme şorta sözlerde gabat gelmek bolýar. «Bu-da geçer» atly şortada Soltansöýüniň on sany weziriniň bardygy, olaryň bileleşip, Myralyny ýamanlap, zyndana saldyryşlary hakda gürrüň gidýär. Soltansöýün bir gün ýüregi gysyp, «Maňa şeýle bir söz tapyp getiriň, men şol sözi eşidenimde hem şat bolayyn, hem gamgyn bolayyn, üç günüň dowamynda tapmasaňyz, baryňyzy dara çekerin!» diýýär. Olar hiç söz tapyp bilmeýärler. Ahyry zyndanda ýatan Myralynyň ýanyna baryp ýalbarýarlar. Myraly «In häm mugazered», ýagny «Bu-da geçer» diýmekdir» diýipdir. Olar baryp şu sözi aýdanlarynda şa «Özüňiz tapdyňyzmy?» diýip sorayar, olar dogrusyndan gelýärler weli, Soltansöýün «Baryň, Myralyny gezek-gezegine göterip, zyndandan alyp geliň!» diýip buýruk berýär.¹⁴⁹

Başga bir şorta sözde Myralynyň başy ölüm ýassygyna ýeten pursaty suratlandyrylýar.

«Günlerde bir gün Myraly agyr kesele duçar bolup, başy ölüm ýassygyna ýeten eken. Soltansöýün ony soramaga baryp:

– Aý, Myraly, maňa etjek wesýetiň bolsa aýt! – diýen.

Myraly:

– Meniň ýekeje wesýetim bar. Haçan-da men ölenimden soň, sen meniň eginbaşymy geýip, atymy münüp, gedaýlar köçesinden bir ýola geçewergin! – diýen».¹⁵⁰ Elbetde, bu şorta sözler gülki döretmeýär, emma halk döredijiliginiň şorta söz žanryndaky eserleriň elmydama gülki döretmän, käbir pursatlarda kynçylyklary, ýaramaz ýagdaýlary ýiti sözüň üsti bilen paş edýänligini hem ýatlamalydyrys. Şu şorta sözden biz Myralynyň mydama

¹⁴⁹ Golýazmalar hazynasy. 690-njy bukja.

¹⁵⁰ Şol yerde. 55 sah.

garyplara kömek berendigini, Soltansöyünden hem şony haýyş edendigini aňsyryrys. Garşydaş şorta söz gahrymanlary Soltansöýün bilen Myrally hem XV asyrda, beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýaşap geçen taryhy şahslar, bularyň şorta sözleridir degişmeleri Merkezi Aziýada ýaşan halklaryň arasynda ýaýrasa-da, uzakda ýerleşen ýurtlaryň arasynda onçakly meşhurlyga eýe bolup bilmändir.

Aldarköse bilen bagly şorta sözler hem has çeper, täsirli. Ýöne bu toplumdaky şorta sözler hem, esasan, Merkezi Aziýa halklarynyň arasynda giňden ýaýran, ýaýraýyş derejesi Nasreddin Ependi baradaky şorta sözlerden pes, özi-de alymlaryň berýän maglumatlaryna görä, Aldarkösäniň keşbiniň aňyrsynda belli bir taryhy şahsyýet ýok. Emma şadyýan aldawçynyň degişmelerini halklaryň ençemesi kalbyna siňdirip, kabul edip alypdyrlar. Bu agzalan şorta sözler Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda ürç edilip aýdylan bolmaly. Türkmen halkynyň arasynda belli bolan Esenpoladyň, Japbaktaryň, Keminäniň, Ata Salyhyň, Ata Köpegiň, Pyhy Taganyň ady bilen dörän şorta söz degişmeler has soňraky asyrlarda döräp, giň ýaýrawa eýe bolup bilmändir.

Şorta söz gahrymanlarynyň arasynda iň giň ýaýrany Beýik Ýüpek ýolunyň dowam eden ýyllarynda ýaşap geçen taryhy şahs Nasreddin Ependiniň ady bilen baglanyşykly dörän şorta sözlerdir. Soltansöýün we Myrally hakdaky, Aldarköse baradaky şorta sözler hem, elbetde, belli bir derejede ýaýrapdyr. Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky gatnawlar dowam eden wagtlarynda ýaşap geçen şahsyýetleriň atlarynyň halklaryň arasynda ýaýramagyna bu Beýik ýoluň täsiriniň bolandygyna şu alnan mysallardan hem göz ýetirmek bolýar. Diýmek, Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky düşelgelerde, kerwensaraýlarda şorta sözdür ýomaklaryň, degişmeleriň aýdyşylyp, olaryň hem täjirler bilen bilelikde dünýä halklarynyň arasynda aýlanmak ýoluny geçenligi aýdyň hakykatdyr.

NETIJE

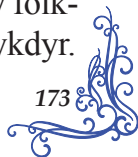
Uzak asyrlaryň dowamynda aý aýlanyp, ýyllar geçip, näçe döwürler dolanyp, gojaman taryhda köp zatlar üýtgäp, täzeleri bilen çalşyp durupdyr. Emma ähli döwürde-de türkmen halkynyň maddy ýýmitinden başga ruhy ýýmiti hem ýeterlik bolup, onuň üsti yzygiderli doldurylyp durlupdyr. Muňa biz türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiligine, halkyň döreden eserlerine, baý aýdym-saz sungatyna ser salanymyzda-da aýdyň göz ýetirýäris. Medeni miras halkyň ruhy ýýmitidir. Baý medeni mirasyň eýesi bolan türkmen halky ruhy ýýmit babatda hiç haçan ýetmezçilik duýmandyr. Şol ruhy ýýmit hem türkmen halkyna halk hökmünde ýitip gitmän, uzak asyrlaryň dowamynda ruhbelent ýaşamaga, Beýik Ýüpek ýoly arkaly dünýä medeniýetine aralaşmaga, dünýä halklary bilen dil tapyşyp, ýygjam aragatnaşyk saklamaga ýardam beripdir. Medeni mirasyň ähli ugurlarynyň maksady hem halk köpçüligine, ýetişip gelýän ýaş nesillere terbiýe bermek, hakyky halal ýoldan ýöreyän, gözellige düşüňän, ilhalar adamlary terbiýeläp ýetişdirmekdir. Parasatly pederlerimiziň uzak ýyllaryň dowamynda döredip, syntgylap, kämilleşdirip, şu günlerimize hakydasy arkaly ýetiren täsin folklor eserleri terbiýäniň has möhüm serişdesidir.

Türkmen halkyna uzak ýyllaryň dowamynda ruhy ýýmit bolup hyzmat eden, ruhbelent ýaşamaga goldaw beren folklor eserleri iki müň ýyla ýakyn wagt dowam eden Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen obadyr şäherleriň ilaty tarapyndan döredilmegini yzygiderli dowam etdirip gelipdir. Ylmy işiň bölümlerinde seljerip geçişimize görä, geçmiş taryhymyzyň sahypalary hem-de gymmatly folklor eserleri bilen taňanymyzda, türkmen halkynyň uzak asyrlaryň dowamynda, her hili kynçylykly pursatlar gabat gelende-de, ruhbelent ýaşandygyna göz ýetirýäris. Dürli wagtlarda türkmenleriň arasynda bolmak miýesser eden

syýahatçylar, jahankeşdeler, dürli sebäpler bilen türkmenleriň arasynda ýaşamaly bolanlar hem bu halkyň kynçylyklar görse-de, ruhbelent bolandygyny aýratyn nygtap geçýärler. On dört aýlap türkmenleriň arasynda ýaşamak ykbalyna sezewar bolan fransuz ofiseri Genri de Blok wil türkmenler hakda ýagşy ýatlamalar ýazýar. Kitabyň ahyrynda ýesir düşen türkmenleriň hiç zatdan gorkman, ruhbelentlik hem gaýduwsyzlyk bilen biri-birine goltgy berip barýandyklary hakda ýatlaýar. Türkmenleriň ruhbelent, işeňňir, ak ýürekli, söze-sungata sarpa goýýan halkdygy, olaryň Göroglusy, Magtymgulusy hakda ýatlaýan daşary ýurtlular, elbetde, kän. Olar gözleri bilen gören zatlaryny ýazypdyrlar. Bular barada ylmy işde aýratyn durlup geçildi.

Biziň döwürlerimize ýatdan aýdylýp gelip ýeten halkyň döreden ýatdan aýdylýan folklor eserlerinde halkymyzyň ruhbelentligi, gaýduwsyzlygy, halallygy öz aýdyňlygy bilen doly beýany tapypdyr. Her bir döwrüň täsirini özünde jemlän folklor eserlerinde döran zamanasynyň hem-de ondan öňki döwürleriň täsirini, şeýle hem halkyň geljege umytly garaýyşlaryny duýmak bolýar. Türkmen halkynyň pähim-paýhaslylyk bilen döreden dürli folklor eserleriniň arasynda ýörite dynç alyş maksatlaryna niýetlenilenleri, öwüt-nesihat bermek häsiýetlileri hem sanardan kändir. Şol kämil görnüşe giren halky eserleriň arasynda nakyllardyr atalar sözi öwüt-nesihatlaryň gönezligi, paýhas çeşmesi bolup hyzmat eden bolsa, şahandazlyk çeşmesi bolup hyzmat eden şorta sözlerdir ýomaklar dynç alşyň serişdesi hökmünde aýratyn saýlanyp öňe çykýar.

Adam doglan gününden başlap, terbiýäniň gözbaşy bolup hyzmat eden, türkmeniň mukaddes, keramatly ojagynyň törüniň ýaraşygy bolan sallançak ýanynda aýdylýan, ene kalbynyň täsin owazy bolup ýaňlanýan, nesil dowamatlaryny söýgülemegi dowam etdirýän, hormatly Prezidentimiziň aýratyn bahasyna mynasyp bolan hüwdi bentleri hem-de beýleki dürli žanrlardaky folklor eserleri uly terbiýeçilik ähmiýetine eýe bolan ruhy baýlykdyr.

Lälelerdir monjugatdylar gelin-gyzlaryň döredijiligi bolup, gözəl tebigaty wasp etmek bilen, şeýle hem, ýetip gelen ýaz pasly hemde Nowruz baýramçylygy bilen bagly dörän bolsa, rowaýatlaryr hekaýatlaryň geçmişde nämeler bolup geçendigine göz ýetirmekte, beýik şahsiýetleriň terjimehallaryny dikeltmekde, halkymyza häsiýetli bolan gylyk-häsiýetleri öwrenmekde ähmiýeti örän uludyr. Matallar çagalaryň oýlap tapyjylyk ukybyny artdyrmaga hyzmat edipdir. Aýdymlardyr ertekiler, dessandyr eposlar dynç alyşlary göwnējaý guramaga niýetlenilipdir. Diýmek, halk döredijilik eserleriniň her bir žanrynyň öz maksady bar.

Dörediji halk uzak ýyllaryň dowamynda öz döreden folklor eserlerinden lezzet aldy, argyn göwünlerine teselli tapdy, dynç aldy, göwnünü açdy. Halkyň içinden çykan zehinlileriň ýiti zehininden dörän aýdym-sazlar, üyşülip okalýan, bagşylar tarapyndan aýdylýan dessandyr eposlar, zähmet argynlygyndan soň aýdyşylýan matallardyr ertekiler, rowaýatdyr hekaýatlar, tymsallar halka güýçkuwwat berdi, gujuryny artdyrdy. Ol ajaýyp eserleriň içinde uly ýaşlylara we kiçi ýaşly çagalara niýetlenilip döredilenleri aýratyn saýlanyp dur. Ýaňy ýetişiş gelýän gyzlar gözəl tebigaty, ene-atasyny, dogan-garyndaşlaryny, joralaryny wasp edip läle kaksalar, kämilik ýaşyna ýeten gyzlar, ýaş gelinler söwer ýar hakdaky pikirlerini gizlinje ýerde oýnalýan monjugatdy bentlerine siňdiripdirler. Enelerimiz agşamlaryna çagalar üçin ertekiler aýdyp beripdirler, täsin matallaryň manysyny bilelikde çözüpdirler.

Türkmen halkynyň baý medeni mirasynyň döremeginde, häzirki döwre gelip ýetmeginde, dilewar, guýmagursak zehinli adamlaryň, şeýle hem, mährem enelerimiziň, paýhasly atalarymyzyň uly iş bitirendikleri aýratyn belleniilmelidir. Türkmen maşgalasynda terbiýe, esasan, görüm-göreläniň üsti bilen, şeýle hem, ata-babalarymyzyň, ene-mamalarymyzyň hakydasy arkaly asyrlary aşyp gelen söz sungaty arkaly alnyp barlypdyr.

«Söz sungatynyň başlangyjy folklordadyr» diýlip bellenilişi ýaly, hakykatdan-da, halky eserler söz sungatynyň çürbaşydyr.

Türkmen halkynyň uzak asyrlaryň dowamynda kämilleşen etiki, estetiki garaýyşlaryny, gозellige düşünişlerini, ahlak ýörelgelerini, döp-dessurlaryny, uýan yrym-ynançlaryny, ýaşayyş durmuşynda dowam edýän ýagdaýlaryny özüne siňdiren folklor eserleri geçmişde-de, şu günki günde-de uly terbiýeçilik ähmiýetine eýedir. Ol ajaýyp eserlerde ata-babalarymyzyň, ene-mamalarymyzyň baý tejribeleri öz beýanyny tapypdyr. Olar pederleriň «paýhas eleginde» elenip, «akyl käsesinde» goýazylyny, sünnälenen, halkyň medeniýetiniň gözbaşlaryny özünde jemläň baý hazynadyr. Halk döredijilik eserlerini bilmezden, halkyň baý geçmiş taryhyna göz ýetirmek mümkin däl. Çünki halk paýhasyndan döräp, uzak asyrlaryň dowamynda zehinli adamlaryň hakydasynda saklanyp, häzirki döwre gelip ýeten bu eserler türkmen halkynyň başyndan geçiren wakalaryny, köp asyrylyk tejribesini, gowy ýaşayyş ugrundaky aladalaryny beýan edýän ruhy gymmatlyklardyr.

Aýdym-saz sungatyny ösdürmekde uly işleri durmuşa geçirýän bagşylaryň terbiýe meselesinde bitirýän hyzmaty çäksizdir. Halkyň ahlak ýörelgeleriniň geljekki nesillere ýetirilmegi babatda-da bagşylaryň dilinden düşmän zygiderli aýdylyp gelen, halk arasynda giňden ýaýran, toýlaryň bezegi bolan eposlardyr dessanlar uly ähmiýete eýedir. Türkmen halkyny heňnamlaryň dowamynda ruhobelent ýaşadan söz we saz sungaty diýsek, ýalňyş bolmasa gerek. Bagşy-sazandalardyr ozanlar uludan tutulýan toýlarda dessandyr eposlary saza goşup aýdyp, halka ruhy lezzet paýlapdyrlar. Toýlary bezeýänler sazanda-bagşylar, şorçaýlar, ýomakçylar, degişgen adamlar bolupdyr. Köplenç ýagdaýlarda, bagşy-sazandalar hem aýdymlaryň arasynda dynç alyş wagtlary şorta sözleri aýdypdyrlar, ýomak atyşyp, halka dynç beripdirler. Şonuň üçin-de, paýhas çeşmesi bolan nakyllarda

«Toýuň bezegi bagşydyr, her işiň haýry ýagşydyr», «Ile döwlet geler bolsa, bagşy bilen ozan geler» diýlip, netije çykarylypdyr.

Gadymy halklardan bolan türkmen halkynyň ýaşayyş durmuşy her hili döp-dessurlar, yrym-ynançlar bilen gurşalandyr. Şol döp-dessurlaryň, yrym-ynançlaryň gündelik durmuşda zygyderli ulanylmagy halkyň kämilleşen ahlak ýörelgeleriniň emele gelmegine getiripdir. Medeni miras düşüňjesi türkmen halkynyň asyrlardan-asyrlara aşyp gelen, geçmişde döredilen gözelligi, durmuş-medeni, taryh-arheologiya, binagärlik ýaly milli-medeni gymmatlyklaryň jemini öz içine alýar. Jemgyýetçilik aňny mundan beýläk-de ösdürmek üçin Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda ýerleşen obadyr şäherlerde ýaşap, döredip gelen akyldarlaryň ýiti zehininden döran ylmy-edebi ýazuw ýadygärlikleriniň baý dilini, adamzadyň kalbyny tämizleýän, päkleýän, ynsanlary haramdan daşlaşdyryp, halallyga gönükdirýän halk döredijilik eserlerini we olaryň döreýiş köklerini has inçelik bilen yzarlap, öwrenmek zerurlygy ýüze çykýar. Halkyň döreden gymmatly mirasyny bilmezden, milletiň taryhyny, gelip çykyşyny, ýaşayyş-durmuş şertlerini, ata-babalarymyzyň söze we saza goýan sarpasyny aňlamak mümkin däl.

Halk döredijiligi biziň geçmişimizi, taryhymyzy, dil baýlygymyzy öwrenmekde iň gymmatly çeşmeleriň biridir. Biz halk döredijiligini düýpli öwrenip bilsek, onda öz halkymyzyň taryhyna, etnografiýasyna, diline, edebiýatyna belet bolarys. Güneşli Türkmenistan Watanymyzda türkmen halkynyň gadym döwürlerden kök alyp gaýdan medeniýetiniň we sungatynyň düýpli öwrenilmegi, öňkünden-de ösdürilmegi we belent sepgitlere ýetirilmegi üçin uly işler alnyp barylýar. Asyrlaryň dowamynda ýatdan çykarylyp, rowaýata öwürülip giden Beýik Ýüpek ýolunyň bu günki günde täzedan dikeldilmegi, giňden öwrenilmegi halklaryň arasyndaky medeni gatnaşyklaryň köklerini seljermäge, dürli asyrlarda, ýyllarda halklaryň gatnaşyklarynyň näderejede bolandygyny aýdyňlaşdyrmaga ýardam berer.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap, Saýlanan eserler. I t. – Aşgabat, 2008.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. II t. – Aşgabat, 2009.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň derman ösümlikleri. – Aşgabat, 2009.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. III t. – Aşgabat, 2010.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – Aşgabat, 2014.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmen medeniýeti. – Aşgabat, 2015.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ile döwlet geler bolsa... – Aşgabat, 2015.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Parahatçylyk sazy, dostluk, doganlyk sazy. – Aşgabat, 2016.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Arşyň nepisligi. Aşgabat, 2016.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Mertler Watany beýgeldýär. Aşgabat, 2017.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. I tom. – Aşgabat, 2017.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Enä – tagzym, mukaddeslige – tagzym. – Aşgabat, 2018.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II tom. – Aşgabat, 2018.
16. Ependi. – Aşgabat, 1937.
17. Myraly we Soltansöýün. – Aşgabat, 1941.
18. Türkmen halk aýdymlary. – Aşgabat, 1944.
19. Monjugatdy. – Aşgabat, 1947.
20. Türkmen hüwdüleri. – Aşgabat, 1948.
21. Şasenem-Garyp. – Aşgabat, 1948.

22. Türkmen halk matallary. – Aşgabat, 1948.
23. Türkmen halk şahyrana döredijiligi. – Aşgabat, 1956.
24. Kekilow A. Mollanepes. – Aşgabat, 1957.
25. Magtymguly. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1958.
26. Görogly. Türkmen halk eposy. – Aşgabat, 1958.
27. Türkmen halk matallary. – Aşgabat, 1960.
28. Baýatylar. – Baky. 1960.
29. Totynyň hekaýatlary. – Aşgabat, 1962.
30. Ýomaklar we degişmeler. – Aşgabat, 1964.
31. Kösäýew M. Edebiyat taryhynyň käbir meseleleri. – Aşgabat, 1968.
32. Kösäýew M. Edebiyat barada söhbet. – Aşgabat, 1972.
33. Türkmen edebiyatynyň taryhy. – Aşgabat, 1975, t. 2, k. 1.
34. Türkmen folklorynyň häzirki zaman ýagdaýy. – Aşgabat, 1975.
35. Magtymguly. Saýlanan goşgular. – Aşgabat, 1977.
36. Nuralyýew D. Türkmen edebiyatynyň dostlary. – Aşgabat, 1977.
37. Nejep oglan (dessan). – Aşgabat, 1977.
38. Kaka Salyh. Türkmen sowet satirasynyň döreýşi hem ösüşi. – Aşgabat, 1978.
39. Türkmen halk ertekileri, I tom. – Aşgabat, 1978.
40. Nuryýew I. Seniň aýdymlaryň, – Aşgabat, 1979.
41. Şasenem-Garyp. – Aşgabat, 1979.
42. Garryýew S. Türkmen eposy, dessanlary we Gündogar halklarynyň epiki döredijiligi. – Aşgabat, 1982.
43. Garryýew B. Altyn däneler. – Aşgabat, 1982.
44. Gelin-gyzlaryň şahyrana halk döredijiligi. – Aşgabat, 1982.
45. Kowusnama. – Aşgabat, 1982.
46. Kärkük folkloru antolokuýasy. – Baky, 1987 ý.
47. Meredow A., Ahally S. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi, – Aşgabat, 1988.
48. Weliýew B. Türkmen folklorynda durmuşy ertekileriň gelip çykyşy. – Aşgabat, 1990.
49. Rejebow R. Gadym türkmen edebiyaty. Aşgabat, 1991.
50. Hüwdüler. – Aşgabat, 1991.
51. Gorkut ata. – Aşgabat, 1991.
52. Baýmyradow A. Rowaýatlarda taryhy şahslar. – Aşgabat, 1992.
53. Mämmedýazow B. Türkmen gahrymançylyk eposy «Görogly». – A., 1992.

54. Türkmen halk dessanlary. – Aşgabat, 1993.
55. Mahmud Sattor. Uzbek udumlary. – Taşkent, 1993.
56. Ependi. Şorta sözler, ýomaklar. – Aşgabat, 1993.
57. Ýigrimi üç Ependi. – Aşgabat, 1994.
58. Dadaşzadä M. Azärbäýjan halk baýramlary, oýun we äýläñçeleri. – Baky, 1995.
59. Rejebow R. Gadymy türkmen edebiýaty. – Aşgabat, 1995 ý.
60. Muhammetberdiýew K. B., Orazgylyjow Ý. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. – Aşgabat, 1997.
61. Gorkut ata-1500. – Aşgabat, 1999.
62. Azärbäýjan folkloru antolokiýasy. Irag – türkmen jildi. – Baky, 1999.
63. Gorkut ata. – Aşgabat, 2001.
64. Oguznama. – Aşgabat, 2001.
65. Türkmen halk ertekilerinde milli ruhuň ýüze çykarylyşy. – Aşgabat, 2001.
66. Mahmyt Zamahşary. Ýagşyzadalaryň bahary. – Aşgabat, 2004, I-VI tom.
67. Türkmen galalary hakynda rowaýatlar. – Aşgabat, 2004.
68. Asly-Kerem. – Aşgabat, 2004.
69. Türkmen şorta sözleri. – Aşgabat, 2004.
70. Mahmyt Gaýyby. Diwan. – Aşgabat, 2005.
71. Sarianidi W. Goňurdepe. – Aşgabat, 2005.
72. Gelin-gyzlaryň şahyrana döredijiligi. – Aşgabat, 2005.
73. Türkmen halk yrym-ynançlary. – Aşgabat, 2005.
74. Türkmen halk matallary. – Aşgabat, 2005.
75. Türkmen halk nakyllary. – Aşgabat, 2005.
76. Türkmen halk ertekileri (Durmuşy ertekiler). – Aşgabat, 2006.
77. Türkmen halk ertekileri (Jadyly ertekiler). – Aşgabat, 2006.
78. Saýatly-Hemra. – Aşgabat, 2006.
79. Türkmen dünýäsi. 2009-njy ýylyň 24-nji sentýabry.
80. Görogly ýordumy we Gündogar edebiýaty atly halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygyndysy. – Aşgabat, 2009.
81. Seljuklar döwrüniň edebiýaty we medeniýeti. Halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygyndysy. – Aşgabat, 2009.
82. Türkmenistan gazetini. 2010, 15-nji sentýabr.
83. Hojanyýazow T., Gurbanow A., Öwliýägulyýew M. Beýik Ýüpek ýoly. – Aşgabat, 2011.

84. Gündogdyýew Ö. Türkmenler we dünýä türkmenleri. – Aşgabat, 2012.
85. Nowruznama. – Aşgabat, 2013.
86. Beýik Ýüpek ýolunyň ugrundaky diplomatiýa: taryhdan geljege. Halkara ylmy maslahatyň tezisler ýygyndysy. – Aşgabat, 2014.
87. Kitaby dädem Gorkut. – Aşgabat, 2015.
88. Türkmen dünýäsi gazeti, 2018, 12-nji iýul.
89. Awtoryň şahsy arhiwinde saklanýan maglumatlar.
90. TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiýat we milli golýazmalar institutynyň hazynasyndaky bukjalар: 669, 690, 1124 bukja.
91. Rowaýatlary aýdyp berenler: Oguljahan Gurbandurdyýewa, Mary welaýatynyň Mary şäheri.
92. Hallyýewa Amanbibi, Ahal welaýaty, Ak bugdaý etraby.
93. Ýunus Emre. Güldesse. – Aşgabat, 1991.
94. Вамбери А. Путешествия по Средней Азии. – Москва, 1874.
95. Жуковский В. А. Развалина старого Мерва. – Москва, 1894.
96. Гартавельд В. Н. Среди сыпучих песков и отрубленных голов, (путевые очерки Туркменистана. 1913). – Москва, 1914.
97. Геродот. История в девяти книгах. – Москва, 1922.
98. Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и Россия, Изд. 2-е. – Л., 1925.
99. Семёнов А. А. Персидская новелла о Мир-Али-Шире. – Ташкент, 1926.
100. Бартольд. В. В. История культурной жизни Туркестана. – Л. 1927.
101. Бартольд В. В. К истории туркменского народа. – Москва, 1936.
102. Древние авторы о Средней Азии. – Ташкент, 1940.
103. Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов в Малой Азии. – Москва, 1941.
104. Агаджанов С. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. – Москва – Ленинград, 1941.
105. Бертельс Е. Э. Навои. Москва – Л. 1948.
106. Белинский В. Г. Полное собрание сочинений. т.5, – Москва – Ленинград, 1954.
107. Массон М. Е. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства. Труды ЮТАКЭ. Т.V. – Ашхабад, 1955.

108. Сакали М. А. Туркменский сказочный эпос. – Ашхабад, 1956.
109. Бируни Абу Рейхан. Памятники минувших поколений. – Ташкент, 1957.
110. Толстой И. И. Аэды. Античные творцы и носители древнего эпоса. – Москва, 1958.
111. Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абул Газы хана Хивинского. – Москва – Ленинград, 1958.
112. Пугаченкова П. А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. ЮТАКЭ. том VI. – Ашхабад, 1958.
113. История литератур народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1960.
114. Гордлевский В. А. Избранные сочинения. т.2. – Москва, 1961.
115. Омар Хайям. Трактаты. – Москва, 1961.
116. Бартольд В. В. Книга моего деда Коркута, Огузский героический эпос. – Москва – Ленинград, 1962.
117. Жирмунский В. М. Огузский героический эпос и «Книга Коркута». – Москва – Ленинград, 1962.
118. Бартольд В. В. Сочинения. т.2. – Москва, 1963.
119. Сарияниди В. И. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. – Москва, 1967.
120. Каррыев Б. А. Эпические сказания о Кер-оглы у тюркоязычных народов. – Москва, 1968.
121. Фольклор как искусство слова. – Москва, 1969.
122. Чебоксарев Н. Н.; Чебоксарева И. Н. Народы, расы, культуры. – Москва, 1971.
123. Геродот. История. – Ленинград, 1972.
124. Кор-Оглы Х. Туркменская литература. – Москва, 1972.
125. Фольклор как искусство слова. – Москва, 1975.
126. Проблемы фольклора. – Москва, 1975.
127. Суханов И. В. Обычаи, традиции и приемственность поколений. – Москва, 1976.
128. Бартольд В. В. Сочинения, Т. IX. Изучения Востока-главнейшая задача академии. Главная редакция Восточной лит-ры. – Москва, 1977.
129. Мазаев А. Н. Праздник как социально-художественное явление. – Москва, 1978.

130. Соколова Б. К. Календарные обычаи. – Москва, 1979.
131. Кор-Оглы Х. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана, Азербайджана. – Москва, 1983.
132. Каррыев Б. А. Гёроглы. – Москва, 1983.
133. Токарев С. А. Календарные обычаи. – Москва, 1983.
134. Токарев С. А. Обычи и обряды как объект этнографического исследования. ж. – «Советская этнография», 1984, № 4.
135. Фрезер Дж. Фольклор в ветхом завете. – Москва, 1989.
136. Каррыева А. Поэтическая система эпоса «Героглы», – Ашхабад, 1990.
137. Атагаррыев Е., Ходжаниязов Т. Туркменистан на «Великом шелковом пути» (путеводитель). – Ашхабад, 1990.
138. Генри де Блоквиль. «Türkmenleriňkide ýesirlikde». – Ашхабад, 1992.
139. Низамилмулк, Сыясатнама. – Москва – Ленинград, 1998, стр. 6.
140. Культурное наследие Туркменистана. – Санкт – Петербург, 2000.
141. Бартольд. В. В. Сочинения. Т.1, 4, 9, – Москва, 1963.

MAZMUNY

Giriş	3
-----------------	---

I BAP

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY: TÜRKMEN MEDENIÝETI WE HALKLARYŇ MEDENI GATNAŞYKLARY

Türkmen medeniýetiniň gözbaşlary	22
Medeniýetiň ösmeginde medeni gatnaşyklaryň ähmiýeti	46

II BAP

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY WE TÜRKMEN HALKYNYŇ RUHY DÜNYÄSI	54
--	----

Gelin-gyzlaryň şahyрана döredijiligi Beýik Ýüpek ýolunyň ugrunda . . .	60
Hüwdüler we hüwdi sanawaçlary	63
Läleler	79
Monjugatdylar	85
Eposdyr dessionlaryň Beýik Ýüpek ýoly arkaly ýaýraýyş ýollary	92
Aýdymlar we aýdym sanawaçlary	117
Rowaýatlar, hekaýatlar, tymsallar	126
Nakyllar	137
Ertekiler	148
Matallar	157
Şorta sözler, ýomaklar, degişmeler	163
Netije	172
Peýdalanylan edebiýatlar	177

Gurbanjemał Ylyasowa

BEÝIK ÝÜPEK ÝOLY:
MEDENI GATNAŞYKLAR WE TÜRKMEN
HALKYNYN RUHY DÜNYÄSI

Redaktor *J. Sapargeldiyew*
Teh. redaktor *A. Nurýagdyýew*
Kompýuter bezegi *A. Hanowa*

Çap etmäge rugsat edildi 19.04.2019.
A – 101413. Ölçeği 60×84^{1/16}. Edebi garnitura.
Çap listi 11,5. Şertli çap listi 10,69. Hasap-neşir listi 7,86.
Neşir № 15. Sargyt № 55. Sany 100.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň «Ylym» neşirýaty.
744000. Aşgabat, 2011-nji (Azady) köçesi, 61.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň «Ylym» çaphanasy.
744000. Aşgabat, Bitarap Türkmenistan şaýoly, 15.